مهراڻ

سنڌي ادبي بورڊ جو سِه ماهي عِلمي ۽ ادبي رسالو

جلد ٢٠، نمبر ١

١٩٧١ع

LIBRARY,
Institute of Sindhology
University of Sind Jamshoro Sind

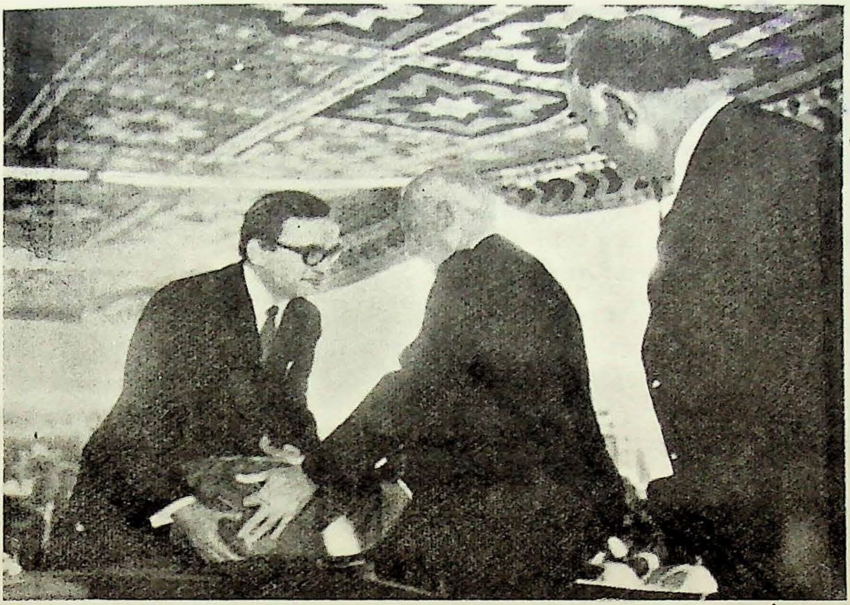

سنڌ يونيورسٽيءَ ۾، ديني ادب جي نمائش جي موقعي تي، بورڊ جو سيڪريٽري، مسٽر غلام رباني، سنڌ جي گورنر، ليفٽيننٽ جنرل رخمان گل کي ديني ڪتابن جو تحفو پيش ڪري رهيو آهي.
هيٺ: گورنر صاحب بورڊ جا ڪي ناياب ديني مخطوطا ڏسي رهيو آهي. (رپورٽ صفحي ٢٠٩ تي)

مهراڻ

سنڌي ادبي بورڊ جو ٽه ماهي علمي ۽ ادبي رسالو

جلد ٢٠] [نمبر ١

فهرست

گذارش ـــ ادارو.

شعر

بيت (ص ١)؛ ڪافيون (ص ٤)؛ وايون (ص ١٢)؛ گيت (ص ١٧)؛ نظم (ص ٢٣)؛ آزاد نظم (ص ٣٤)؛ غيرملڪي زبانن جي شاعري (ص ٤٤)؛ غزل (ص ٤٥)؛ قطعا (ص ٦٢)؛ رباعيون (ص ٦٧)؛ نيون طرزون (ص ٧٢)؛ مثنوي (ص ٧٣).

افسانا ۽ ڊراما

١. ڏاڙيل جانو جمعدار	ـ محمد عثمان ناطق	٧٧
٢. سڪ ۽ سياست	ـ ڪارتا ا.چ.ت مترجم: نجم عباسي	٨٥
٣. نوڙيءَ جو ٽڪر	ـ سوپاسان مترجم: غلام نبي ميمڻ	٩١
٤. ادب لطيف	ـ خليل جبران مترجم: م.ع. ناطق	٩٦
٥. اوندهه ۽ روشني (ٽيليويزن ڊرامو)	ـ امر جليل	٩٨

مقالا

١ ڏهين صديءَ هجريءَ جي سنڌ	ـ سيد حسام الدين راشدي	١١٣
٢. سنڌ ۾ مهدوي تحريڪ	ـ قريشي حامد علي خانائي	١٧٦
٣. رباعيءَ جي فني حيثيت	ڊاڪٽر شيخ محمد ابراهيم ”خليل“	١٩١
٤. حضرت ابوسعيد ابوالخير	حبيب الله مولا بخش ڀٽو	٢٠٢
ـــ ادبي خبرنامو	ـ ادارو.	٢٠٩

ايڊيٽر: غلام محمد ”گرامي“

مهراڻ

"امين منزل"، گاڏي کاتو، حيدرآباد، سنڌ

ملڻ جو هنڌ:

١. سنڌي ادبي بورڊ جو بڪ اسٽال، امين منزل، گاڏي کاتو، حيدرآباد، سنڌ.
٢. سنڌ جا سيئي وڏا ڪتب فروش.

قيمت ٢-٥٠ رپيا

ساليانو چندو ١٠-٠٠ رپيا — في ڪاپي ٢-٥٠ رپيا

Printed and Published by Shaikh Ali Muhammad, at the Sindhi Adabi Board's Printing Press, and Book stall, Amin Mansil, Gadi Khato, Hyderabad, Sind

گذارش

نئون سال

نئين سال جي شروع ٿيندي، ”مهراڻ“ پنهنجي سفر جون اٺويهه منزلون طئي ڪري آيو آهي. علم ۽ فن جو سفر بيشڪ اوکو ۽ اڻانگو سفر آهي، پر راهه جي ڄاڻن ۽ تجربيڪارن جي ساٿ سان اهو سولو به ٿئي ٿو ۽ پُرلطف به رهي ٿو. ”مهراڻ“ پنهنجي علمي ساٿين ۽ تجربيڪار فنڪارن جي ساٿ ۽ تعاون لاءِ ٿورائتو آهي، جن سالن کان وٺي، ”مهراڻ“ کي پنهنجي علمي ۽ ادبي شاهڪار مواد سان پئي نوازيو آهي. اميد آهي ته اهڙا پُرخلوص ۽ صداقت شعار اديب، شاعر، افسانه نگار ۽ اهل قلم، ”مهراڻ“ سان ساٿ نباهيو ايندا. سنڌي ادب جي خدمت جي سلسلي ۾ اها به هڪ قسم جي عبادت آهي، جا علم ۽ فڪر جي تربيت ۽ فروغ لاءِ ڪئي وڃي ٿي.

هن نئين سال جي مبارڪ موقعي تي ”مهراڻ“ جي ليکڪن ۽ پڙهندڙن کي دلي مبارڪ ڏيندي اهو به عرض ڪنداسون ته اسان کي پنهنجي ادبي ۽ فني سفر ۾ پنهنجي ڪيل خدمتن جو احتساب به ڪرڻ گهرجي. صحتمند ۽ زندگي بخش ادب جي تخليق جي سلسلي ۾ اسان جو ڪجهه به ڪري چڪا آهيون، اهو بيشڪ مسرّت بخشيندڙ آهي، پر موجوده دؤر جي تقاضائن آهر اڃا به ڪجهه وڌيڪ تعميري ۽ صحتمند ادب تخليق ڪرڻو آهي.

هن دؤر جي انسان کي اڃا تائين اهو سڪون حاصل نه ٿي سگهيو آهي، جو سندس بنيادي حق ڪري سمجهيو ويو آهي. علم ۽ سائنس جي ترقيءَ هوندي به اجتماعي طرح سان انسان کي گهڻو ڪجهه گهرجي. ان مسئلي جو رد عمل آهستي آهستي پيدا ٿي رهيو آهي. فڪر جي صاحبن ۽ محققن، آزاد ۽ علمي نموني ۾ تنقيدي انداز سان جا ڇنڊڇاڻ ڪئي آهي، ان ۾ غم ۽ سوز جو احساس نمايان ٿي چڪو آهي، چنانچه هڪ معنيٰ ۾ ان کي اعتراف به چئي سگهجي ٿو. ان قسم جي اعتراف جي صداءِ باز گشت هر مشهور محقق جي ڪتابن ۾ موجود آهي: مثال طور هن دؤر جي وڏي محقق ۽ مورخ پروفيسر آرنولڊ. جي. ٽوئن بي جي خيالن ۽ راين کي مطالع ڪريو، جو هن دؤر ۾ انساني تاريخ ۽ تهذيب جو وڏو عالم ڇيو وڃي ٿو. لکي ٿو:

”هن دؤر جو انسان آن جواريءَ وانگر آهي، جنهن جواخاني ۾ پنهنجو سارو اخلاقي ۽ تهذيبي سرمايو وڃائي ڇڏيو آهي، هاڻي سندس معاش ۽ زندگيءَ جا سڀ اسباب آخري داوَ تي اچي چڪا آهن. هو چاهي ٿو تہ ڪيس اها راند کٽڻ گهرجي، پر ڪيس اهو بہ يقين آهي تہ سندس تاش ۽ هنر ۾ اهو زور نہ رهيو آهي ۽ هارائڻ سندس مُقدر تي چڪو آهي.“

بني هنڊ فرمائي ٿو:

”هن دؤر جا فني ڪمالات پنهنجيءَ جاءِ تي بقاءِ حڪمت جي ضمانت نٿا ڏيئي سگهن. هر تمدن فني مهارتن جي ڪمال تي پهچي، پنهنجي اخلاقي سرمايي کان نظر هٽائي، پنهنجو آخري قدم جڏهن تہ خودڪشيءَ ڏانهن وڌائيندو آيو آهي. اهو بہ ممڪن آهي تہ هن دؤر جو انسان، ان تاريخي فيصلي مان سبق حاصل ڪري؛ پنهنجي تمدن جو رخ، امن ۽ جنگ جي ڪشمڪش ۾ رهندي، پنهنجي جنگي منصوبن ۽ انسان ڪُش اوزارن ۾ ڪا گهٽتائي آڻي سگهي ۽ امن پسند بنجي.“

”مون انساني تاريخ جا ايڪيهہ تمدني دؤر مطالع ڪيا آهن. انهن کي ڏسندي مون فيصلو ڪيو آهي تہ انسان جي موجوده اخلاقي زوال هوندي، اها اميد ڪري نٿي سگهجي تہ هو مادي مفاد ۽ خود غرضيءَ کي وساري ڪو صحيح اخلاقي فيصلو ڪري سگهندو. بيشڪ نوع انسان جي محبت هڪ تاريخي طاقت آهي؛ پر اها بہ تڏهن ٿيندي جڏهن انسانذات سان محبت، الله تعاليٰ جي محبت مان پيدا ٿيندي. منهنجي زوردار راءِ اها آهي تہ هن دؤر جي وڏي ضرورت آهي: هڪ ’اخلاقي نظام‘ ۽ ان سان گڏ ’مافوق الطبعيات ذات تي ايمان‘.“

ٽوئن.بي جي مٿين تحقيق ۽ راءِ، جا هڪ وڏي دانشمند، صاحبِ مطالع، مورخ ۽ عمرانيات جي ڄاڻوءَ جي راءِ آهي، هن دؤر لاءِ وڏي اهميت رکي ٿي. ڪاش! هن دؤر جو حيران ۽ پريشان انسان، دوباره پنهنجا انساني تعلقات، باقي انسانن سان خلوص ۽ محبت جي بنياد تي استوار ڪري، جنهن سان ئي امن ۽ امان قائم رهي سگهي ٿو.

ٻيو مفڪر ۽ عالم، ڊاڪٽر اليڪس ڪيرل، پنهنجي جڳ-مشهور ڪتاب ”انسان نامعلوم“ ۾ هن دؤر جي تنقيدي جائزي ونندي فرمائي ٿو:

”مشيني ايجاد ۾ اضافي ڪرڻ سان هن دؤر جي تقاضائن ۽ حالتن کي بهتر بنائي نٿو سگهجي. ان طرح رڳو طبعيات، فلڪيات ۽ سائنس جي مختلف شعبن ۾ ايجاد ۽ انڪشاف کي ڪا ايڏي وڏي اهميت ڏيئي نٿا سگهون. انسانذات لاءِ واجب آهي تہ هو پنهنجي ذهني ۽ اخلاقي زوال ڏانهن نهاري. پنهنجي تمدن ۾ رڳو عيش پرستيءَ ۽ مفاد پرستيءَ جي پيچيدگين کي وڌائڻ مان ڪهڙو فائدو؟ اصل حقيقت اها آهي تہ انسانذات کي پنهنجي حقيقي مفاد ڏانهن وڌڻ کان سندس اخلاقي زوال ئي روڪي رهيو آهي.

"اها ڪا مفيد ۽ تعميري صورت ڪانہ آهي، جو پنهنجي زندگيءَ جو نظام جيئن پوءِ تيئن منجهائيندا رهون، ۽ ان ۾ پنهنجين قوتن کي ناس ڪندا رهون. اسان جون اهي ڪوششون ۽ ڪاوشون اخلاقي زوال کي اڃا بہ وڌيڪ وڌائين ٿيون ۽ اسان جي عظيم نسلن جي صالح عناصر کي برباد ڪرڻ لاءِ نئين مڄ نيون ترڪيبون ناهين ٿيون.

"وڌ ۾ وڌ تيز رفتاريءَ لاءِ، بَري ۽ بحري جهاز ناهڻ، آرام ڏيندڙ سواريون بنائڻ، سستا ۽ اڇا ريڊيا ناهڻ ۽ خلا جي اٿاهہ دنيا کي مطالع ڪندڙ دوربينن کان وڌيڪ ضرورت آهي تہ انسان خودشناس بنجي."

ان مان مراد اها نہ وٺڻ گهرجي تہ علم ۽ سائنس، ايجاد ۽ انڪشاف جي ڪا ضرورت ناهي! چوڻ جو مطلب اهو آهي تہ بااخلاق ۽ خودشناس انسان جي تخليق کي سڀ تي ترجيح حاصل آهي.

هن دؤر جو ٻيو وڏو محقق، پروفيسر ساروڪن، هن طرح ٿو انسان جي زوال تي ماتم ڪري:

"هن دؤر ۾ اخلاقي زوال جي ڪري، انسان ڪافي طور تي ذليل ٿي چڪو آهي. اڄوڪو انسان رڳو مفاد پرست رهجي ويو آهي؛ مفاد ذاتيءَ کان ٻاهر هو ڪنهن بہ چڱيءَ چيز کي قبول ڪرڻ لاءِ جڻ تيار ئي ناهي. اڄڪلهہ جو انسان پنهنجي ذاتي مفاد ۽ مصلحت کي پنهنجو دين ۽ ايمان، شعار ۽ شان بنائي چڪو آهي. ان غلط روش جي ڪري، پوريءَ دنيا ۾ مستقل نموني ۾ دشمنيءَ ۽ مردم آزاريءَ جو ٻج پوکجي چڪو آهي. ڪو انسان اڄ اخلاقي دائري اندر پاڻ کي محفوظ نٿو سمجهي. اگر اها حالت اڃا بہ رهي تہ پوءِ اخلاقي دنيا ۾ انسان تہ سري ويندو، باقي مادي دنيا ۾ سو زندہ رهندو."

اسان جي سنڌڙيءَ جي تهذيب ۽ تصوّف جو بہ اهوئي ارشاد آهي. انسان خودغرض نہ بنجي، پر هڪ آدرشي ۽ مثالي ڪردار پيدا ڪري؛ انسانذات جي محبت بنا ڪنهن مادي مفاد جي پيدا ڪري؛ دل مان ڪينو ۽ ڪپٽ ڪڍي، سيني کي آئيني وانگر اوجر ڏئي؛ نفرت ۽ حقارت، انسان دشمنيءَ ۽ مردم آزاريءَ جا نفسياتي عناصر ڪڍي، پاڻ ۾ محبت پيدا ڪري ۽ ۽ ٻين سان بہ محبت ڪري. "لطيف" فرمايو آهي:

وَلر ڪيو وتن، پرت نہ ڇنن پاڻ ۾،
پَسو پکيئڙن، ماڻهنا ميٺ گهٽ!

ان سلسلي ۾ مشهور اٽالين مفڪر، ڪروشي، پنهنجي جڳ-مشهور ڪتاب "سياست ۽ اخلاق" ۾ لکي ٿو:

"انسانيت ويچاري ڪئين ڀيرا نااميد ۽ مايوس ٿي چڪي آهي، پر هن دؤر جهڙي نااميدي اڳ ڪڏهن بہ نظر نٿي اچي. اڄ اهو مرض وڌي ويو آهي، ۽ ڪجهہ وڌيڪ ڀراڻو ۽ مهلڪ بہ ٿي چڪو آهي. هن دؤر جا فيلسوف ۽ دانشمند، دوررس

نگاهن وارا ۽ تيزفهم ماڻهو، اها پيشنگوئي ڪري رهيا آهن تہ انسانيت جا قافلا هرهنڌ نهايت تاريڪ ۽ خطرناڪ غارن ۾ ڪِري رهيا آهن. جيڪڏهن وقت تي، ڪن سجاڳ ۽ انسانيت نواز ماڻهن سندن واڳون نہ سنڀاليون تہ پوءِ روئي زمين تي اهو 'انسان' نہ رهندو، جنهن کي ڪائنات جي سنوارڻ ۽ سينگارڻ لاءِ پيدا ڪيو ويو آهي — باقي نالي جا ماڻهو تہ ڪروڙين ۽ اربين رهجي ويندا، جن جو هجڻ ۽ نہ هجڻ هڪجهڙو آهي."

اهو خيال لطيف هن طرح بيان ڪيو آهي:

ماڻهو سڀ نہ ماڻهو، پکي سڀ نہ هنجهہ،
ڪنهن ڪنهن ماڻهوءَ منجهہ، اچي بوءِ بهار جي.

"بهار جي بوءِ" وارو "انسان" ئي صحيح معنيٰ ۾ انسان آهي، جنهن لاءِ اڳالن مفڪر "ڪروشي" جون دانهون ۽ آهون ستي لکي آيا آهيون، جي ماڻهو ئي ڪائنات جي سينگار ۽ سنوار لاءِ پيدا ٿين ٿا.

سي. ايم. جوڊ پنهنجي مشهور ڪتاب "رهنمائي فسق جديد" ۾ وري هن طرح ٿو دانهن ڪري:

"دانشمندي هڪ اخلاقي وصف آهي ۽ يقيني طور تي هڪ قسم جو علم آهي، علم بہ اهڙو جو صحيح مقصد ڏانهن رهبري ٿو ڪري. تنهنڪري جا چيز اسان کي مطلوب آهي سا اها آهي تہ ماڻهو صحيح مقصد کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪن. ٻين لفظن ۾ اخلاقي اعتبار سان بهتر بڻجن. هي حيواني ۽ مادي زندگي تہ حيوانن کي بہ حاصل آهي، جي ڏسن بہ ٿا ۽ ٻڌن بہ ٿا، ڪائين بہ ٿا ۽ پيئن بہ ٿا، گرميءَ ۽ سرديءَ، دوست ۽ دشمن کي بہ سڃاڻن ٿا، پر 'زندگيءَ جي مقصد' ۽ 'شعور' واري 'اخلاقي نعمت' کان محروم آهن."

اها ساڳي حقيقت اسان جي دانشورن بہ ورجائي آهي، روميءَ فرمايو آهي:

گوش خر بہ فروش، ديگر گوش خر.

(يعني: گڏهہ وارا ڪن وڪڻي، ڪي انساني ڪن خريد ڪر.)

روميءَ جي ان خيال کي شاهہ ڪريم رحہ تمام دلنشين انداز ۾ بيان ڪيو آهي. فرمايو اٿس:

هي ڪَنَ گاڏهان وِڪڻي، ٻيا ڪي ڪَنَ گِنهج،
تنهين ساڻ سُڻيج، سندي پيريان ڳالهڙي.

ان طرح جوڊ چوي ٿو:

"اسان انسانن جي تهذيب جو بنيادي مسئلو اصل ۾ ڪنهن قوت جي اظهار ۽ تنظيم جي نفاذ واري نوعيت جو ناهي، پر سراسر اخلاقي نوعيت وارو آهي، جنهن جو بنياد خلوص، محبت، انسان دوستي ۽ خدمت خلق آهي."

اهو ساڳيو خيال اسان وٽ هن طرح چيو ويندو آهي ته "عبادت کان خلق جي خدمت وڌيڪ آهي!"

عبادت به جز خدمتِ خلق نيست!

اڄڪلهه جي چوٽيءَ وارن مغربي مفڪرن جي مٿين ماتمسرائي هڪ اعتراف آهي ۽ اخلاقي اعتبار سان هڪ جراتمندانه قدم آهي. مٿين محققن جي تحقيق جي روشنيءَ ۾ سڀ کان اول اديبن ۽ دانشورن، شاعرن ۽ ليکڪن تي اهو فرض ٿو عائد ٿئي ته هو هن دور جي صحيح ترجماني ڪن، اخلاقي زوال ۾ پيڙيل ۽ زخميل انسان تي مرهم پٽي رکن ۽ منجهن خود شناسي ۽ اخلاقي شعور پيدا ڪن. پنهنجي فن ۾ اهو رنگ پيدا ڪن، جو فرسوده ۽ زنگ آلود انسانن ۾ ولولهانگيز زندگي پيدا ڪري سگهي، اسان جي دل ۽ دماغ ۾ اوجر پيدا ڪري ۽ گم ٿيل نعمتن تائين رسائي سگهي. هي دور پنهنجي نازڪ مسئلن جي ڪري دانشمندن جي رهنمائيءَ جو محتاج آهي، ۽ ان تقاضا کي جديد دور ۾ حال جي تقاضا ٿو چئجي. ان حال لاءِ صديق فقير چيو آهي:

جيڪي آهي اڄ، سُيان ناهه "صديق" چئي،
واجهي وانگر وَڄ، مٿي ڪنهن مرلي ڪري.

ان طرح لطيف به فرمايو آهي:

ڪنهين ماضي مَن ۾، ڪنهين استقبال،
يڦ تنين جي حال، جن وساريو حال کي.

هن پرچي جو مواد:

هن پرچي ۾ دستور موجب فن ۽ فڪر جي مختلف صنفن تي معياري ۽ فڪرانگيز مواد پيش ڪيو ويو آهي.

حصهء شعر: شعر جي حصي ۾ بيت، ڪافيون، وايون، گيت، نظم، آزاد نظم، غيرملڪي شاعري (ترجمو)، غزل، قطعا، رباعيون، نيون طرزون ۽ مثنوي پيش ڪيل آهن، ۽ هيٺين شاعرن جو تخليقي فن موجود آهي:

شيخ اياز، "تنوير" عباسي، عبدالڪريم "گدائي"، فتاح ملڪ، "محسن" ڪڪڙائي، "آثم" ناٿنشاهي، "وفا" ناٿنشاهي، عبدالڪريم "ڪريم" پلي، الياس "عشقي"، "سرويچ" سجاولي، "تاج" بلوچ، "رشيد" پٽي، "استاد" بخاري، ولي محمد "وفا"، قيوم "طراز"، آغا عبدالنبي عليگ، شيخ عبدالرزاق "راز"، "زيب" عاقلي، مرزا اسد بيگ "اسد"، مرزا اجمل بيگ "اجمل"، "نثار" بزمي، غلام احمد چانڊيو، "سليم" سرهندي، "سليم" ڳاڙهوي، "نذير" انصاري، جشنگهاٽي "سام"، عبدالقيوم "صائب"، "انور" هالائي، مقبول "دانش"، عبدالحڪيم "ارشد"، "تاج" جويو، احمد خان "آصف"، "نشتر" ناٿنشاهي، حافظ "احسن"، مظفرحسين "جوش"، "خادم" سروري، "نظير" ٽڪڙائي، "غازي" ٽڪڙائي، "جليل" سروري، غلام حسين "رنگريز"، "عاجز" اڄڻ،

ع. غ. سنڌي، اسحاق "راهي"، رحيم بخش "قمر"، بهاول خان لغاري، "اطهر" منگي، "مسڪين" نصرپوري، "مجذوب" لاشاري، غلام سرور "سرور" ٻگهيو، غلام نبي "عاقل"، "عزيز" ڳاڙهوي، "عاصي" ڪنڊائي، لقمان حڪيم، احمد خان "مدهوش"، الهورايو "مسرور"، "بشير" سيتائي، مرزا فياض علي بيگ "فياض"، "ساجد" لاڙپوري، عبدالحميد مگريو، "اسلم" آرزو ۽ "ناشاد".

نظم جي حصي ۾ گهڻو ڪري سنڌ جي سڃاڻي مشهور شاعرن جو اهو شاهڪار ڪلام پيش ڪيو ويو آهي، جو نه فقط معياري ۽ فڪرانگيز آهي، پر ان سان گڏ پاڪيزه خيالات تي پڻ مشتمل آهي، ۽ هر خيال کان تعريف جي قابل آهي. اميد ته اسان جي جذبات ۽ خيالن جا ترجمان ۽ قادرالڪلام شاعر پنهنجي تازي ۽ معياري ڪلام سان سنڌي ادب کي "مهراڻ" جي وسيلي سان مالا مال ڪرڻ ۾ اسان سان پرپور تعاون ڪندا رهندا.

افسانا: افسانن جي حصي ۾ "ڏاڙيل جانو جمعدار" محمد عثمان "ناطق" جو لکيل افسانو هڪ ڏاڙيل ۽ رهزن جي ڪردار تي روشني وجهندي، سندس ٻئي رخ پيش ٿو ڪري، ۽ پڙهندڙن کي "ضرورت ايجاد جي ماءُ آهي" جو اشارو ڪري، سوچڻ تي مجبور ٿو ڪري. افسانو هر خيال کان پڙهڻ وٽان آهي. ان طرح ترجمن ۾ هڪ انڊونيشي افسانو "سڪ ۽ سياست" نجم عباسيءَ جو ترجمو ڪيل آهي ۽ ٻيو "نوڙيءَ جو ٽڪر" موپاسان جو لکيل آهي ۽ ان جو ترجمو غلام نبي سيمڻ ڪيو آهي. ٻئي افسانا اصلاحي آهن ۽ زندگيءَ ۽ معاشري جي ڪن اهڙن گوشن تي روشني وجهن ٿا، جي ظاهري طور تي ته تمام هلڪا ۽ معمولي لڳندا، پر سوچ ۽ ويچار کان پوءِ انهن جي افاديت ۽ اهميت جو اندازو ٿيندو.

"ادب لطيف" ۾ خليل جبران جا ادب آموز ۽ فڪرانگيز منتخب ٽڪرا آهن، جي ڪافي دلچسپ آهن.

ڊراما: هن ڀيري سنڌ جي مشهور افسانه نگار جناب امر جليل جو ٽيليويزن تان ڏيکاريل ڊرامو "اونده ۽ روشني" پيش ڪيو ويو آهي. ٽيليويزن ڊرامو هن کان اڳ ڪٿي به شايع نه ڪيو ويو آهي، هي پهريون تجربو آهي جو مهراڻ رسالي جي ذريعي سان پيش ڪيو ويو آهي. ان ڊرامي جي فني حيثيت متعلق منڍ ۾ به نوٽ پڻ ڏنا ويا آهن، هڪ اداري طرفان آهي ۽ ٻيو خود ڊرامه نگار جي قلم مان، جن کي مطالع ڪرڻ کان پوءِ ٽيليويزن ڊرامي کي چاهڻ ۽ پڙهڻ متعلق فني مسئلن کان آشنائي ٿيندي. ڊرامو پنهنجي فني حيثيت سان شاهڪار آهي.

مقالا: مقالن جو حصو پنهنجي فني ۽ تحقيقي، علمي ۽ ادبي حيثيت سان پڻ بلند آهي. سڀ کان اول، سنڌ جي مشهور محقق ۽ مورخ جناب سيد حسام الدين راشديءَ جو محققانه ۽ مورخانه شاهڪار ڏنو ويو آهي، جنهن جو عنوان آهي: "ڏهين صديءَ هجريءَ جي سنڌ". اهو مقالو، ڏهين صدي هجريءَ ۾، سنڌ ۾ آيل هڪ ترڪ عالم ۽ سياح سيدي علي رئيس جي سفرنامي جي هڪ باب جو ترجمو آهي. ان سفرنامي ۾ سيدي علي رئيس، سنڌ ۽ هند جي مشهور

حاڪمن، بادشاهن، اميرن ۽ شاعرن جي ملاقاتن جو ذڪر ڪيو آهي سنڌ ۾ ان وقت ارغون دؤر جو خاتمو ٿي رهيو هو ۽ شاهه حسن ارغون بيمار ۽ معذور ٿي چڪو هو. ان طرح شهنشاهان هند، همايون ۽ جلال الدين اڪبر سان به سندس ملاقاتون ٿيون. جڏهن ته پاڻ وڏو شاعر هو، ان ڪري اهم واقعات تي تاريخي قطعا پڻ لکيا اٿس ۽ عشقيه ڪلام پڻ درج ڪيو اٿس. سيدي علي رئيس جي ان سفرنامي جو نالو آهي "مراة الممالڪ" ۽ اصل ترڪيءَ ۾ ڇپيو آهي. جناب سيد صاحب جن سفرنامي جي انهن ٽنهي بابن جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو آهي، جن مان هڪ جو تعلق ارغون ۽ ترخان دؤر واري سنڌ سان آهي ۽ ٻئي باب جو تعلق هندستان سان آهي، ان باب ۾ همايون ۽ جلال الدين اڪبر جي ملاقاتن جو ذڪر آندو اٿس. ٽنهي بابن ڪي ترجمي ڪندي، جناب سيد صاحب جن متن جو ترجمو، براه راست ترڪيءَ مان ٿيل اردو ۽ انگريزيءَ ترجمن سان گڏ، خود ترڪيءَ متن کي به اڳيان رکيو آهي، جنهن مان واضح ٿو ٿئي ته هي ترجمو اڳين کان وڌيڪ مستند چئي سگهجي ٿو. پيو ته بيه ترڪي حوالن ۽ شعرن جو پڻ ترجمو ڏنو ويو آهي. تاريخي واقعات ۽ معاملات کي سمجهڻ لاءِ سيد صاحب جن تعليقات ۽ فوٽ نوٽ به ڏنا آهن، ۽ آخر ۾ سمجهاڻين جي عنوان سان ترڪيءَ ۾ آيل شعرن جو ترجمو ۽ تاريخي واقعن جي وضاحت پڻ ڪئي اٿن. هن مقالي جي علمي ۽ تحقيقي حيثيت کي اڳيان رکي، ٽنهي ترجمي ٿيل بابن جو اصلي ترڪي متن پڻ بلاڪن ذريعي ڏنو ويو آهي. سيد صاحب جن لکن ٿا:

"ترڪي ٻيڙي جو اميرالبحر سيدي علي رئيس ڏهين صديءَ هجريءَ جي ٽئين چوٿائيءَ جي شروعات ۾ سنڌ ۽ هند ۾ هو. هن پنهنجو سفرنامو مراة الممالڪ جي نالي سان لکيو، جنهن ۾ ڪيئي چشم ديد واقعا، جيڪي سياسي طرح سان وڏي اهميت رکن ٿا، لکيا اٿس. ڪيتريون ڳالهيون اهڙيون آنديون اٿائين، جيڪي پنهنجي تاريخ ۾ ڪونه ٿيون ملن."

اميد ته هي سفرنامو سنڌ جي تاريخي ادب ۾ محققانه ۽ مورخانه اضافو ٿيندو.

ٻيو مقالو "سنڌ ۾ مهدوي تحريڪ" جي عنوان سان، قريشي حامد علي خانانيءَ جو لکيل آهي. موضوع تاريخي ۽ مذهبي آهي، ۽ وڏي مطالعي ۽ جستجو، تحقيق ۽ تلاش جو محتاج آهي. تاهم هن مقالي ۾ اهي سڀ ضروري چيزون آيل آهن، جن جو تعلق سنڌ جي تاريخ سان آهي. اميد آهي ته ساڳيو مقاله نگار ڪنهن ٻيءَ صحبت ۾، ان موضوع سان تعلق رکندڙ باقي مسئلا به تاريخي خيال سان بيان ڪندو.

ٽيون مضمون به تاريخي آهي ۽ مشهور صوفي رباعي گو شاعر ابوسعيد ابوالخير رحه جي سوانح ۽ مختصر ڪلام تي مشتمل آهي. اهو مضمون جناب حبيب الله ڀٽي جي مطالعي ۽ ڪاوش جو نتيجو آهي. صوفيانه شاعريءَ ۽ تصوف سان ذوق رکندڙ دوستن لاءِ پڙهڻ جهڙي چيز آهي.

چوٿون مقالو "رباعيءَ جي فني حيثيت" آهي، جو جناب ڊاڪٽر شيخ محمد ابراهيم صاحب "خليل" جو لکيل آهي. ان سلسلي جون ڪجهه قسطون "مهراڻ" رسالي ۾ آيل آهن، هي ان سلسلي جي آخري قسط آهي. هي عنوان خالص فن عروض سان واسطو رکي ٿو، ان ڪري ظاهر آهي ته عروض سان ذوق رکندڙ دوست ان سان استفادو ڪري سگهن ٿا. اڄڪلهه "فن عروض" تي مستند ۽ معياري ادب جي ڇاپڻ جي سخت ضرورت آهي؛ جيستائين ڪي معياري ڪتاب شايع ٿين، تيستائين هن قسم جي علمي مقالن کي غنيمت سمجهڻ گهرجي.

هن سلسلي ۾ سنڌ جي اديبن ۽ علم دوست محققن کي عرض ڪنداسون ته اهي صاحب، سنڌي ادب جي خدمت ۽ اشاعت جي سلسلي ۾، اسان جي ناچيز خدمتن کي اڳيان رکي، اسان سان دلي تعاون ڪن. علمي ۽ تاريخي، ادبي ۽ تحقيقي مقالا، اصلاحي ۽ فڪرانگيز افسانا ۽ ڊراما "مهراڻ" ۾ ڇپڻ لاءِ موڪلين.

اها به هڪ خوشيءَ جهڙي ڳالهه آهي جو "مهراڻ" اڳي ۽ اڃا به پني تي شايع ٿي رهيو آهي. ان سلسلي ۾، محترم غلام رباني، سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ، مبارڪ ۽ تحسين جي لائق آهي، جنهن جي توجه خصوصي سان "مهراڻ" اعليٰ درجي جي ڪاغذ تي شايع ٿي رهيو آهي. اميد ته اڳتي هلي، صوري ۽ معنوي خيال کان "مهراڻ" ۾ اڃا به وڌيڪ معياري مواد پيش ڪيو ويندو ۽ طباعت جي لحاظ سان ان کي مثالي شاهڪار ڪري پيش ڪيو ويندو.

شڪريو

اداره "مهراڻ" سنڌ جي سمورن اديبن ۽ شاعرن، محققن ۽ عالمن جو شڪرگذار آهي، جن پنهنجو شاهڪار مواد پئي موڪليو آهي. اصل ۾ انهن دانشورن جو دلي تعاون ئي آهي، جنهن جي ڪري "مهراڻ" پنهنجي دستوري اعليٰ ۽ علمي معيار تي قائم رهندو اچي ٿو. اميد آهي ته اسان جا مهربان قلمي معاون پنهنجي شاهڪار مواد موڪليندي "مهراڻ" سان تعاون ڪري سنڌي ادب جي خدمت ڪندا رهندا.

ان طرح مسٽر غلام رباني، سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ، جو شڪريو ادا ڪجي ٿو، جنهن صاحب پنهنجي وسيع انتظامي ۽ طباعتي تجربي سان اشاعت جي سلسلي ۾ مفيد مشورا ڏنا، ۽ ڇپائيءَ جي ڪم کي تيز ڪرائي مهراڻ کي پايي تڪميل تي پهچايو.

ان طرح ميان علي بخش احمد زئي، مئنيجر سنڌي ادبي بورڊ جي پريس ۽ سندس ساري عملي جو شڪريو ادا ڪجي ٿو، جن "مهراڻ" جي ڇپائيءَ جي سلسلي ۾ پنهنجي عملي صلاحيت ۽ تجربي سان تعاون ڪيو.

آخر ۾ مهراڻ آفيس جي مخلص ڪارڪن ۽ رفيق مسٽر "ناشاد" جو شڪريو ادا ڪجي ٿو، جنهن دستور موجب، نقل، ترتيب ۽ پروف ڏسڻ جي سلسلي ۾ قابل تعريف ساٿ ڏنو آهي.

— غ. م. گ

شعر

ٻيت: غلام نبي "عاقل" راڄپر؛ ع. غ. سنڌي؛ "عاجز" آچڻ.

ڪافيون: "سرويچ" سجاولي؛ "خادم" سروري؛ مظفر حسين "جوش"؛ حافظ "احسن"؛ مرزا اسد بيگ "اسد"؛ "نشتر" ناٿنشاهي؛ احمد خان "آصف"؛ بهاول خان لغاري؛ رحيم بخش "قمر"؛ "عاجز" اچڻ؛ "نثار" بزمي؛ "عاصي" کهڙائي؛ "عزيز" ڳاڙهوي؛ عبدالحميد منگريو.

وايون: شيخ اياز؛ عبدالڪريم "ڪريم" پلي؛ احمد خان "آصف"؛ "غازي" تنڪڙائي؛ قيوم "طراز"؛ غلام حسين رنگريز؛ "عاجز" اچڻ؛ "مسڪين" نصرپوري؛ "اطهر" منگي.

گيت: شيخ اياز؛ "تنوير" عباسي؛ "سليم" ڳاڙهوي؛ "سليم" سرهندي؛ "نذير" انصاري؛ "نثار" بزمي؛ "نظير" تنڪڙائي؛ "عاصي" کهڙائي.

نظم: عبدالڪريم "گدائي"؛ فتاح ملڪ؛ "تاج" بلوچ؛ "سليم" ڳاڙهوي؛ حافظ "احسن"؛ جئسنگهاڻي "سام"؛ "آثم" ناٿنشاهي؛ عبدالقيوم "صائب"؛ احمد خان "آصف"؛ "انور" هالائي؛ مقبول "دانش"؛ عبدالحڪيم "ارشد"؛ "تاج" جويو؛ "مجذوب" لاشاري؛ "وفا" ناٿنشاهي؛ غلام سرور ٻگهيو؛ "اطهر" منگي؛ "عاجز" آچڻ؛ "ناشاد".

آزاد نظم: "آثم" ناٿنشاهي.

غيرِ ملڪي زبانن جي شاعري: ترجمو: "ناشاد".

غزل: آغا عبدالنبي خان؛ اجمل بيگ مرزا "اجمل"؛ شيخ عبدالرزاق "راز"؛ "سليم" ڳاڙهوي؛ "سليم" سرهندي؛ الياس "عشقي"؛ "محسن" ڪڪڙائي؛ غلام احمد چانڊيو؛ جئسنگهاڻي "سام"؛ ولي محمد "وفا"؛ رشيد ڀٽي؛ "نذير" انصاري؛ "نثار" بزمي؛ احمد خان "آصف"؛ "استاد" بخاري؛ "آثم" ناٿنشاهي؛ "جليل" سروري؛ لقمان حڪيم؛ احمد خان "مدهوش"؛ اسحاق "راهي"؛ الهورايو "مسرور"؛ "بشير" سيتائي؛ "عزيز" ڳاڙهوي؛ مرزا فياض علي بيگ "فياض"؛ "ساجد" لعلپوري؛ اسلم "آرزو"؛ "ناشاد".

قطعا: "زيب" عاقلي؛ عبدالقيوم "صائب"؛ "نذير" انصاري؛ "سرويچ" سجاولي؛ احمد خان "آصف".

رباعيون: اجمل بيگ مرزا "اجمل"؛ "نشتر" ناٿنشاهي؛ اسحاق "راهي".

نيون طرزون: "عاجز" اچڻ.

مثنوي: حافظ "احسن".

”ڏاها! ٻرائي چمڪي تي پاڻ نہ ڀُلاءِ! ڪجھہ پنهنجو بہ خيال ھلاءِ، ٻاھر جي ھرھڪ ڳالھہ کي چنبڙي پوڻ ۽ ان تي اکيون ٻوٽي عمل ڪرڻ، پنهنجي غلام طبيعت جو ڏوکو آھي، ۽ پنهنجي ڪمزور دماغ جو ثبوت آھي. قدرت چاھي ٿي تہ پنهنجي مير پنهنجن اصولن پٽاندر آسرڻ گھرجي.

مان اھا ڳالھہ خاطريءَ سان ٿو چوان تہ جنهن تي پنهنجي ملڪ ۽ مذھب جو ٺپو ھجي تنهن کي بہ صحيح سمجھي پلي قبول ڪر ۽ استعمال ۾ آڻجي. ان جي خلاف جيسين ڪافي ثبوت نہ مليو آھي، تيسين ان کي رد ڪرڻ حماقت ۽ جھالت نہ آھي تہ ٻيو ڇا ھي؟ ۽ ساڳئي وقت جنهن تي ٻاھر جي ڇاپ لڳل ھجي، تنهن کي يڪدم رد ڪرڻ نہ جڳائي، جيستائين ان کي رد ڪرڻ لاءِ ڪافي ثبوت نہ ھٿ اچن.“

ٻيت

غلام نبي "عاقل" راڄپر

واڇي سندي ويل تي، جاجڪ اٿي جاڳ،
روئي ڳاءِ رباب تي، رونجهي آڏو راڳ،
ليلائيندن لاڳ، سپڙ سڌ ڪين ڏئي.

واڇي سندي ويل ٿي، تارون مٿڏمَ تاڻ،
ٻني در ٻيتين جا، هيرا ڏيندو هاڻ،
ڪيرت ذاران ڪاڻ، لنگها لهنداءِ ڪانڪا.

ستار ڪٿي سڪ مان، ٻاند ڳچيءِ ۾ پاءِ،
"فالق الاصباح" آهه جو، ٻارت تنهن ٻاڏاءِ،
آڱر سين "عاقل" چئي، ڳجهو ويهي ڳاءِ،
جاجڪ انهيءَ جاءِ، سوَن پورا سوال ٿيا.

ويهي وڄائيج، راڳي ٿيءُ نه رول،
"اِن هو اِلا ذڪراللعالمين"، ٻيلي ڏٿيءَ ٻول،
ڪيرت ڪندا قول، وسهي لاڳ وٺي ويا.

اٿي آڌيءَ رات جو، ٻيلا ٻيهه ڪٿي،
وڄائج "ودعوه خوفا و طمعا"، اها ڳت ڳهٽي،
ته خزانئان ڪٿي، ماڻڪ ڏينين مڱڻا.

سڄي رات ستار کي، جاجڪ وڄايو جن،
"اِن رحمت الله قريب من المحسنين"، طمع ٻڪي تن،
جهوليون جواهرن، تن رونجهي رات ڀري ڏنيون.

جاجڪ توکي جنهن سندو، ڏس ڏنو ڏاهي،
"آلذي له ملڪ السماوات والارض" اهو هيءُ آهي،
ٻَٽ هٿئون ٻاهي، ڏاڍا ڏان وٺي ويا.

ڏيندي زمرد زبان سين، ٻيلي ڏٿي ٻولي،
"لاآتينا في ذڪري" مٿان، ٻٺاو ڪنهن ٻولي،
توهان ٻر تولي، ڪر نه ڏيندس ڪڏهين.

ٻارت گهرڻ ٻين ڪاڻ تڪون ڇڏ تلون،
"والله خير الرازقين"، هل ته آت هلون،
اِهي ڊنگ ڍلون، ٻرن اتڙي ٻان ٿيو.

مڱن جيڪي مڱڻا، تون ٻڻ مڱين تن،
اهي ٻاڻ "عاقل" چئي، ڪيرت ٻني جو ڪن،
"النجم و الشجر يسجدان"، صاحب آهه سين،
ڏيهه ڏٿي ڏيندن، ڏٿي نه سهڻو ڏيڻ جو.

سهل نه وڄائج مڱڻا، ويل نه سڀئي تار،
"الله الصمد"، "عاقل" چئي، مٿان تند تنوار،
سپڙ جي سرڪار، راضي ٿيندءِ راڳ تي.

سياڻو ٿي جن سپڙ ڪان، وڄي گهريو ونڊ،
انهن کي نه "عاقل" چئي، ڇائيءَ ملي ڇنڊ،
روڪ نڪا رنڊ، اڀوجهن کي آ اتڙي.

ڏسين هوند ڏڏن تي، رونجهي سندو راز،
ته اصل نه ڪٿين "عاقل" چئي، صبح اٿي ساز،
اِهو ڏين آواز، ته آءُ ڏڏن سان آهيان.

مٿان وڄاڻن مڱڻا، تڪڙ ساڻ تنبور،
اڪابرن "عاقل" چئي، موتي نه ڏٺي مور،
هيرا هيءُ حضور، ڏيندو آهه ڏڏن کي.

منو مدم ناه مون، سرندو نکو ساڻ،
تو کي سوال سپڙ کيو، پالهو کٿي مون پاڻ،
مون ڏي وارج ماڻ، رونجها تون کو رحم جو.

ع. غ. سنڌي

الله! تنهنجي آسري، اندر اونده رات،
قلم کنيو هٿ ۾ هليس آءٌ حيات،
ٿئي من پريات، سياهي ٿئي سوجهرو.

الله! تنهنجي آسري، ورتيم وطن وات،
هڪ تہ آهيان هيڪلي، ٻي اونده ڪاري ٻات،
ٻاري ڏي ڪا لات، تہ پکين آءٌ پنهنجي پچان.

الله! تنهنجي آسري، قلم اڄ کنيوم،
اول آئي سر سندس، اڳيان تو رکيوم،
اهو ايئن ڪيوم، تہ متان هي منکر ٿئي.

الله! تنهنجي آسري، سينگاريم هيءُ سيج،
سکن ڪونهيم سوڪڙيون، ڏکن اٿم ڏيج،
مان منجهان هيج، اچي ڪي آن تي وهن.

مٺي مٺي مهراڻ ٻر، او موکي! کهڙا ماپ،
لائي ڏي نہ لاپ، وهائي ڇڏ مون وهڪري.

ڏات نہ ڏي ڏات، ڏکي مون ڏهاڳ،
سوا تو هن سيج ۾، پيو کهڙو منهنجو ڀاڳ،
مر نہ، مٺي جاڳ، تہ رڙيون ٻئي هن رڃ ۾.

ڏنپ نہ ڏي او ڏات! ڏاهي مون ڏکيءَ کي،
بدن آ بيران ٿيو، هينئين آ هيهات،
سندم ڇا نجات، سنڌ آ صليب نان.

تکا تنهنجا تير هي، مڏو منهنجو ساه،
لڱن جڏهين لڱن کي، ٿي نکري دل مان آه،
سرتي! منهنجو ساه، ڪيڏندينءَ ڇا قرب ۾؟

چري! منهنجي چت هيءَ مچيم ڪونہ چيو،
وجيئم آت ونيو، جت حاجت ناهي هلڻ جي.

وتو ڀري وهہ جو، هوءَ کٽي آئي ڪاٽي،
ڄاڻ منهنجي چريءَ کي اڄ ويٺي ڄڻ واٽي،
چپائين آ ٻاٽي، هي ٻي تہ آجهي آڳ تو.

وٽ هي وتيون وهہ جون، اڄ آهن اهي ئي،
صبحاڻي سيٺي، تو ملنديون ڀرجي سَنڌ جون.

اکين ڏسي آڳ ان، پيم ڏيل ڏري،
ويڙهي وئي وجود کي، تنهن ڄاڻ مان چري،
ويس جي مري، تہ ڀانئج باهہ ڀنيور جي.

سوا تنهنجي سپرينم، ٻي آهيم اونده رات،
هاءِ منهنجي ڏات، ڏسڻ سون کي ڪيم ڏي.

وهم وسوڙا وترا، تڏهن ٻہ تنهنجي تات،
اڳيان اونداهي آهينءَ، پويان آن پريات،
ڏاتر ڏينم ڏات، تہ اونداهين اندران ڏسين!

اڳڙيون لايان لڳڙن، تہ ٻہ انگن سان اوکهڙ،
نکريو تہ ٻہ نروار ٿئي، هي نانگو نپٽو دڙ،
ڄاڻ وجهان ڀڙ، تہ آءٌ جيئري ئي ڪيئن جيڏيون!

جيئري ئي ڪيئن جيڏيون، آءٌ وجهان انهي گور،
جا هينئين جي هور، سا سري مون ساهہ ۾.

چري منهنجي چت هيءَ، سٺي نہ سمجهي،
چوي ائين: اکين هوندي، انڌو نہ ٻجهي،
اونده ۾ هلجي، تہ ٻہ پير کٿجي پرينءَ ڏي!

"عاجز" آچڻ

جهاڳيو جهاڳيو يار، وک وجهو ڪا وتري،
ويڙهي ويا وجود کي، ڪارا ڪارونيار،

نانگ، بلائون، ازدها، جيسين نيڻ نهار،
”و هو معکم اينما کنتم“ سچو قول قرار،
لٿا من مونجهار، عشق اسان در آئيو.

اڃا به وتري وک، وجهو مانجهي ماڳ ڏي،
”لاتقنطو من رحمت الله“، ڏکن کهڙي ڏک،
پر تن اندر جا تيک، سا موڳا مائي نه ٿئي.

ڪاٽي وڃيو يار، ڏيرا ڏونڊين ڏير جا،
آوسهه عجيب جي، روئي رات گذار،
ته ساجن توکان ڌار، ڪڏهن ٿيندو ڪينڪي.

اديون مان اڇيت، نه ته ڪيئن سمهان ها سيج تي،
مون نه ڄاتو ڄام کي، ڪندو ڪوجهي ريت،
ساجن ريءَ سنگيت، جيءُ جلائي جيڏيون.

سور توسان سچ، منهنجا روز ازل کان،
تنهنجا ڏکئي ڏيل تي، ڏاڍا، ڏاڍا ڏڃ،
هاڻ م ڪيڏانهن وڃ، تون جانب جدايون ڪري.

منهنجي جيءَ جڏي ۾ شل سکيو هجين سور،
جاڙون، ماڙون، تنهنجون، مون کي سڀ منظور،
دلبر دل مٽي ويا، پر تون نه مٽئين مور،
اهڙي گهاٽي يار کان، دل ٿئي ڪيئن دور،
سانجهي صبح اسور، تنهنجون پرم ۾ پوڄائون ڪيان.

اڃا انتظار، اکين کي عجيب جا،
راتيان ڏينهن روح ۾، بنهه بيقرار،
نه اچي ماڻ منين کي، رئن زارو زار،
ساجن توهان ڌار، ”عاجز“ اوجاڳيون رهيون.

روح سڄوئي رڃ، ڌاران پسڻ پرينءَ جي،
محبت ۾ محبوب جي، من ماري کر مڃ،
ته ”عاجز“ تنهنجي آڃ، موکي متائي ڇڏي.

ڪافيون

"سرويچ" سجاولي

رتا ڳوڙها ڳنوارن لاءِ، ڳاڙيءَ رات راتوڪي،
ڏري پيس ڏسي تن جي طرف مينهن جي ماندوڪي.

هتي جڏهن ڪون ڪنوڻيون، ڪتيرا ڪن خوشيون کِليون،
وراهي ڪير ۽ ڪڇيون، پيئن پائر ۾ پادوڪي.

سنگهارن مال جي سانگي، چنا چن ۾ اڏيا چانگي،
پڌايم ڪوٽ ۾ ڪانگي، اچي هي ۽ ٿيل ڪالهوڪي.

ڳنواري ن گيچ ڳايا ڪي، مکي مينڌا سڙه ايا وي،
وري ۽ وڙا چڙهايا جي، تہ تي چيئن ۾ چاندوڪي.

پڄن "سرويچ" آسائون، مِيثن سان شل سلان آئون،
پڇائي پاڻ ۾ ڪائون، مکن جهڻ سان مني ڪوڪي.

"خادم" سروري

*

ڪا جا لنؤن تہ سڄڻ، مون کي لائي ويا،
منهنجي پاڳ ستل کي جاڳائي ويا.

سڏي سار ڪري، مون کي ساريئون ٿي، اک اک ۾ وجهي مون کي پياريئون ٿي،
مون کي ماريئون ٿي، مون جياريئون ٿي، سون سُنجهيل کي سمجهائي ويا.

سون کي روز پياريئون وره وٺيون، اسان راتيون ڏاڍيون سئيون ڪٽيون،
پلا ڪيئن ٿا اهڙا سخن مٽيون، جيڪي رُنندي کي پرچائي ويا.

سون سان وره وڏا آهن ويرو وري، اوکي ڳالهہ اها آهي، اڳيئي ڳري،
جنهن کي عشق لڳو، سا ٿيندي چري، سون کي اهڙا پول پڌائي ويا.

انڪار ڇڏي اقرار ڪيئون، سون ڪي عشق جا ڪيئي آر ڏنئون،
سون ڪي سئيون ڏنئون، سون سان پيار ڪيئون، پانهون پلھ وجھي پاڪر پائي ويا.

اڳيئي ملڪيت جا هئا، پاڻ ڏئي، دل منهنجي ڪنيائون، اها ڳالھ وٺي،
ويا پنهنجي امانت پاڻ ڪڍي، سون ڪي وره ڏئي ورسائي ويا.

هي اجڙيل گهر آباد ڪندا، پنهنجو شان ڏسي، دلشاد ڪندا،
"خادم" اگلي ۾ تي امداد ڪندا، جيڪا سالن کان ترسائي ويا.

مظفر حسين "جوش"

---

*

بنھ ٿيون بيڪار، آهن هي سڀ ريجھ رهائيون!

دنيا آهي ساڳي فنا جو، نيٺ تہ هلندو، آيو ادا جو،
ڏينهن هتي ٿئين چار، راتيون وڃن ڏس ڪين نہ وهائيون!

موڙها! توکي مت نہ آئي، ڪين ڪيءُ ڪا ويهي ڪمائي،
هتڙا هٿين تو يار، چاڻ تہ پسندين دوست پچائيون.

دنيا ڪنهن سان نيھ ناهي، نيٺ هوتن ڏي هلڻو آهي،
تون ڪهڙي آذار، پيچ پرت جا وينو آهين وائيون.

حافظ "احسن" چنا

---

*

رڳي تات طلب تنهنجي تاري آھ،
وائي مور نہ بي ڪا واريان واريان.

راتيان ڏينهان ساھ سنياري، واڳ وري اچ وارث واري،
ڏاڍو بار برهہ جو باري آهہ، تو لئہ هوت هنجون سان هاريان هاريان.

دل ۾ تنهنجو ديرو آهي، تو ري ۽ واھ وسيلو ناهي،
تنهنجي پرت پيارل پياري آهہ، توکي ساعت ساعت ساريان ساريان.

ڪين تون ڏس منهنجا عيب انايون، ڪامل ڪوڙين منهنجون ڪچايون،
تنهنجي سائين سڀ تي ستاري آهہ، پوءِ ڇو ڏيل ڏکن ۾ ڏاريان ڏاريان.

گولن جي تنهنجي گولي آهيان،
مون کي ڳل ڳچيءَ تنهنجي ڳاري آهه،
پارس توکي سيڪا پارت،
تنهنجي دل کي ڏنل دلداري آهه،
روز ازل کان پرت پرايم،
برهه باهه بدن ۾ باري آهه،
درد جا دل ۾ دونهان دکن ٿا،
سدا آب اکين مان جاري آهه،
دوست پسائج دل کي درسن،
توکي سيڪا سڄڻ اختياري آهه،

سگهه نه سڄڻ کو توسان ساهيان،
توسان ڳڏجي گهڙيون ڪي گهاريان گهاريان.
تنهنجي ڪرپي ٿي عين عنايت،
غمڙا دل تان ٽاريان ٽاريان.
سڪ جا سبق ويهي دل کي پڙهايم،
سا ته آب وصل سان ٺاريان ٺاريان.
چاڪ اندر جا روز چڪن ٿا،
ڳوڙها ڳلن تان ڳاڙيان ڳاڙيان.
اهڙو ٿئي شل ڀاڳ ڀلو "احسن"،
جو ڳڻتين ۾ دل ڳاريان ڳاريان.

مرزا اسد بيگ "اسد"

*

پنهون ڄام پنهنجو آءٌ دل تان نه لاهيان،
آنهيءَ لئي سيئي سور سر تي سهايان.

نه ڏاگهن نه ڏيرن کي ڏئي کو ڏوراپو،
ڦٽل ڀاڳ پنهنجي نصيبن کان ڀانيان.

نه پنڌ مون کان ٿئي جو هي پنڌ آهه اڻانگو،
اچي ڀاڻ رس جو، ٿڪي هاڻ آهيان.

جبل جهنگ، پٽ ڀاتي پوشاڪ سائي،
ونڊر جي وڻن ۾ آءٌ ور ٿي وڃايان.

چون ماڻهون! ڪهجي نه جيري لئي ڀڪري،
پرين لئي پڇي وس ته ڪيچ ٿي ڪهايان.

اٌءُ ٻانڀڻ جي جائي، ٻروچن جي گهوري،
اکيان عشق جي سر ٿي نيچو نوايان.

نه ڄاڻيس ڙي جيڏيون نه وارن سان ونگيم،
اکهاڙا ڪري وار، واري وسايان.

پنهون ناهي، پيرين پوان، پاند پائي،
سندس خاڪ خالي لڱن کي ٿي لايان.

"اسد" نيٺ ايندو پنهون پاڻ پيهي،
پنهنجي پر ۾ سائينءَ کي ويٺي ستايان.

"نشتر" ناڻنشاهي

*

توکي دل جو حال ٻڌائي، وينس دشمن جان بڻائي.
پنهنجو پاڻ کي جوڳي بنائي سڪ جو ساز هٿن سان وڄائي،
وينس نانگن کي مان گهرائي.
ڪنهن سان پيار جو پاند مون پاتو، اڳ پوءِ ڪي ڪين ڪي ڄاتو،
ڇڏيم سڪ جو سات لٽائي.
بيدرد اڳيان ويٺس روئي، تيو قدر نه ان وٽ ڪوئي،
ناحق نيڻ ڇڏيا مون وهائي.
ڪيڏي قرب ۾ ٿي وئي دغا آ، ڪاڏي ڏوکو ويئي وفا آ،
ايڏو سادو ڪير سڏائي.

احمد خان "آصف"

*

مون ڪان پارس پاڪ پنهل کي،
ڏور وئي ويا ڏير، اديون!

هاڻ ٻچائن آيا پلپل، پنند انهن جا پير، اديون!
آري واٽ وئي ويو جيڪا، سرها سي سڀ سير، اديون!
ڏونگر ڏيندا ڏس پنهل جو، دم نه ڪيان ڪو دير، اديون!
پاڇه پروچن ڪانه ڪئي ڪا، ڪيئون ظلم انڌير، اديون!
زال ضعيفان سان زوراور، واري ويٺا وير، اديون!
هام هٿان ڇا هوتن سان مان، آهيان ڪمتر ڪير، اديون!
ڀاڳن ڪين ڀڙايو "آصف"، ڪرمن ۾ ڪو قير، اديون!

بهاول خان لغاري

*

کرهو موتائي ڪاڪ تي، توں راضي تي آءُ راڻا،
راضي تي آءُ راڻا الا، محب ڦتا ڪر ماڻا.
سِڪ نہ آهي ساهہ کي، الا، ساڙيان طول وهاڻا.
تنهنجي هجر فراق جا، الا، سوين سور ساماڻا.
تنهنجي اڇڙجون راهون نهاري، الا، روئن ٿا نيڻ نماڻا.
"بهاول" جي منٿ مڃي، الا، اچي وساءِ پنهنجا پاڻا.

رحيم بخش "قمر"

*

تيس بيمار جن لئي سي پڇڻ وارا ڪڏهن ايندا،
دلاسا درد وارن کي ڏيڻ وارا ڪڏهن ايندا.
لکي لوڪون، ڳجهيون ڳالهيون ڪندس سالن جون سڄڻن سان،
سندم دل جي ڳجهين ڳالهين ٻڌڻ وارا ڪڏهن ايندا.
اکين ۾ سون سٺي محبوب لئي محلات ناهي آهي،
انهيءَ محلات ساڙيءَ ۾ وهڻ وارا ڪڏهن ايندا.
ملائي نيڻ نيڻن سان پرين ڇوڙي پڳهہ هليا،
خدا ڄاڻي سي موتي دل ڪسڻ وارا ڪڏهن ايندا.
ڪري وعدا ورڻ وارا ويا آهن جي وڻجارا،
"قمر" سي درد دک دل جا ڪٽڻ وارا ڪڏهن ايندا.

"عاجز" آچڻ

*

دل ۾ دود دکن، عشق آگ ٻري،
منهنجي توکان سوا، نتي ساعت سري.
توکي ياد ڪري، منهنجا نيڻ رئن،
تنهنجا پور پون، سوين سور اٿن،
اچي ياد پرين، لڙيو لڙک پون:
ڪري قرب سڄا، اچ مهر پري.

تو جفائون ڪيون، مون وفائون ڪيون،
تو ڏڪاري ڇڏيو، مون صدائون ڪيون،
مون ڪي بخش مٺا، مون خطائون ڪيون،
سائين ساڻ نہ مٺ، اٿين، ساک ڀري.

ڪيڏا وعدا ڪيئہ، ڪيڏا قول ڪيئہ،
ڇو وساري ڇڏيئہ، جيڪي ٻول ڪيئہ،
اهڙو ناتو مون سان، ڇالئہ رول ڪيئہ،
جيڪو هاڻ سڄڻ، نٿو توکان پري.

<u>نثار "بزمي"</u>

*

ڪونجون! ڪاڏي وڃو ٿيون قطار ڪري،
جهٽ ترسي پئو ڪا تنوار ڪري.

منهنجي ملڪ جو سنيهو ڀي ساڻ کڻو،
سارو ياد ڪري، پَرَ پوءِ هڻو،
ڦاٿو فڪر ۾ آهيان مان هڪڙو ڇڻو،
هاڻي نير ٿو نيڻين نار ڪري،
ڪونجون! ڪاڏي وڃو ٿيون قطار ڪري.

نالي رب جي هي منهنجو عرض سچو،
جيڪو هٿ تو ڪري، تنهن جي هٿ ڪي ڀچو،
لڙي لالڻ ڏي ستان ڪونہ وڃو،
جيڪو مون ڪي ڏکي ويو ڏار ڪري،
ڪونجون! ڪاڏي وڃو ٿيون قطار ڪري.

نڪو حال وٽي، نڪو قال وٽي،
نڪو جيئڻ هيئڻ جنجال وٽي،
نڪي زر ئي وٽي، نڪو مال وٽي،
پايان لڙڪ ڪلي ۾ ٿو هار ڪري،
ڪونجون! ڪاڏي وڃو ٿيون قطار ڪري.

چـڻـجـوس، چـا "بزمي" ڏوهـ ڪـيـو،
مهڙو ڏينهن چـو مـون کـي ڏسڻو پـئـو،
منهنجي دل تـي، وئـي پـر، سيڪي ويـو،
ڪـهـڙا عـاشـق هـار سـيـنـگـار ڪري،
ڪونجون! ڪاڏي وڃـو ٽيون قطار ڪري.

"عاصي" کهڙائي

*

عشق سندي آزار، جيڏيون! منهنجو جيءُ جلايو.

حـال ڪـان ٿـي بيحال وڃايم پنهنجو قلب قـرار.
سک نہ سرتيون، ساهہ سندم کي بت ڪنان بيزار.
نيڻ نـمـاڻـا نـرتئون نهاري نير وهـائـن نـار.
فڪر ۾ ڦٽيون ٽيڙم ساٿي، پل نہ پري تون گهار.
ڪاڄ خوشيون سڀ وـري ويئون، ويڙا انند اپار.
وهڻ ٿيو وهـم، بيني گـذري سنهنجي ليل و نهار.
راهون نهاري، پرين پڇائڻ، ڪرت هي ٽيڙم ڪار.
جاني، جان جڏيءَ تي جيار، قرب ڪجئين ڪوهيار.
محب ملڻ لئي مـانـدي آهـي "عاصي" تـو آڌار.

"عزيز" ڳاڙهوي

*

پون ياد پلپل پهنوارن جون ڳالهيون،
ٽريچن اباڻـن سنگهارن جون ڳالهيون.

جنين مـون کي پاليو پـريـن سي پـيـارا،
نـمـاڻـا سـپـاجـهـا ۽ ايـثـار وارا،
پـلائـي نـہ پلجن پـلارن جـون ڳالهيون.

وطـن جـي محبت جـو مـون کي قسم آ،
ٽـريچن تـان قـربـان سنهنجو هـي دم آ،
وٽن ٿيون ڏٺـن ۽ ڏنارن جـون ڳالهيون.

پتن جون لڪن جون ۽ لوڙهن جون ڳالهيون،
جوانن جون ٻارن جون پوڙهن جون ڳالهيون،
سڀاڻان ڇا ساٿيهه وارن جون ڳالهيون.

صبا چنچ مارن ڪي آهيان اوهان جي،
جگر جان سر ساهه ساري توهان جي،
پياريون ٿيون پرت وارن جون ڳالهيون.

عبدالحميد مگريو

*

پري قرب جا پير ڪامل قريب،
اسان تي اچي ڪر عنايت عجيب.

سوا تنهنجي هت تي نه ساعت سري،
ٻره ۾ بدن پيو ٿو جانب! ٻري،
ڪڏهن هن ڪنيءَ تي ڪرمڙو ڪري:
ڪريو مهرباني ملڻ جي مجيب.

محبت سندي مرض ماري ڇڏيو،
اٿئي پهر قوڙائي ڳاري ڇڏيو،
اثر التجا، جيءُ جاري ڇڏيو،
ڏيو ترت ترياق مون کي طبيب.

ملي وچ تون سگهين مهجور سان،
مريض محبت ۽ مجبور سان،
مون مغموم ماندي ۽ معذور سان،
رهي تي هي حسرت هيئين ۾ حبيب.

تي آزاري الفت، عجيبا اچو،
هيئين هار، هيڄ جا حيلا اچو،
وڪوڙي ويون ويرون، وسيلا اچو:
مري مفت "مگريو" ٿو گولو غريب.

وايون

شيخ "اباز"

(١)

ڳـاڙهـا ڳـپـرو آئـيـا ـ
دولهہ سنهنجي ديس جـا!

در در ونـڙيءِ پانهنجا مرڪي وار وچـائيا ـ
دولهہ سنهنجي ديس جـا!

واري تن تي جندڙي، هي جي ويريءَ گهائيا ـ
دولهہ سنهنجي ديس جـا!

لال لهوءِ ۾ گهوٽـڙا ڳـوٽ ڳلي سان لائيا ـ
دولهہ سنهنجي ديس جـا،
دولهہ سنهنجي ديس جـا.

(٢)

ونجهہ تـکيرا وانجهيو!
گـهـاٽُ پـري آهـي.

ڪارا ڪن اٿـاهـہ جـا اچـا اڳيرا وانجهيو!
گـهـاٽُ پـري آهـي.

لهرون لڙ درياهہ جـا هيل گهٽيرا وانجهيو!
گـهـاٽُ پـري آهـي.

ٽڪرايو طـوفـان سان سرخ ڦريرا وانجهيو!
گـهـاٽُ پـري آهـي.
گـهـاٽُ پـري آهـي.

عبدالڪريم "پلي"

در در پاڻ نہ رول، تنھنجو ساجن تو ۾ آهي.
هڪ هيڪائي چاڻ حقيقت، ٻولي نہ ٻي ڪا ٻول.
در در پاڻ نہ رول.
ورنهہ وار نہ آهہ پراهون، ٻوريل اکيون ڪول.
در در پاڻ نہ رول.
وحدت واري ويڙهہ ۾ ويهي، فڪر سان دل ڪي قول.
در در پاڻ نہ رول.
وهم "ڪريم" وڃائي سيئي، پنھنجي پاڻ ۾ ڳول.
در در پاڻ نہ رول.

احمد خان "آصف" مصرائي

هوت اچي ڏس حال.
ڳوڙها ڳلن تان ڪين سڪن ٿا.

نيڻ نماڻا نير وهائن، فرقت ۾ في الجمال:
ڳوڙها ڳلن تان ڪين سڪن ٿا.
گوندر غم ۾ گهڙيون گذرن، سڪندي ٿيڙم سال:
ڳوڙها ڳلن تان ڪين سڪن ٿا.
ترسن ديدون درشن خاطر، جلوو پساءِ جمال:
ڳوڙها ڳلن تان ڪين سڪن ٿا.
ننگ سڄائي قرب ڪرم ڪر، ناقص تي اننگپال:
ڳوڙها ڳلن تان ڪين سڪن ٿا.
سڙئي معلوم توکي آهن، "آصف" جا احوال:
ڳوڙها ڳلن تان ڪين سڪن ٿا.

"غازي" ٺڪراڻي

وسندا رهندا تنھنجا سنڌڙي! محبت ڀريا ماڳ:
الوميان، محبت ڀريا ماڳ.
نيٺ تہ ماڻگي آلاپيندا، سنڌڙي تنھنجا راڳ:
الوميان، محبت ڀريا ماڳ.
"هوشو" "دودي" جھڙا جوڌا، جاهہ ڪري ويا چاڳ:
الوميان، محبت ڀريا ماڳ.
چنگ وڄائي، تنھنجا چارڻ توکان وندا لاڳ:
الوميان، محبت ڀريا ماڳ.

يوم "طراز"

ور ۽ ونگ اڄ وات اسان جي، ٺاهيون ڍاهيون ڍاهيون ٺاهيون،
ڪاڪ سندا ڪيئي ڪوٽ الا.

سچ صدين کان ڏاگهه چڙهي ٿو، گهائل ڪيئي گهوٽ الا،
ڪاڪ سندا ڪيئي ڪوٽ الا.

پاڇاري سڀ پنهنجي آڏن، آهه جدا سڀ جوٽ الا،
ڪاڪ سندا ڪيئي ڪوٽ الا.

ڪيڏي جنهن پي بازي هاري، دنيا اهڙي ڪوٽ الا،
ڪاڪ سندا ڪيئي ڪوٽ الا.

پنهنجن اهنج رسايو جڳ ۾، چاهت ڪاڏي چوٽ الا،
ڪاڪ سندا ڪيئي ڪوٽ الا.

غلام حسين "رنگريز"

تنهنجو نينهن نواب نچائي،
گهور سنديئي گهاو وجهي پئي گهائي.

اڄ ڪو ڪومل درد پيو دل کي ڪائي،
تنهنجو نينهن نواب نچائي.

وينس دل ۾ تنهنجي ياد سمائي،
تنهنجو نينهن نواب نچائي.

مڙس متير وڏيئي ماري ڪان لڳائي،
تنهنجو نينهن نواب نچائي.

تنهنجي تاب تجلي پئي بيتاب بنائي،
تنهنجو نينهن نواب نچائي.

زلف پڪيڙي دام چڏيا ٿئي ڦهلائي،
تنهنجو نينهن نواب نچائي.

ڏور رهين پر ڪيئن توکي "رنگريز" پلائي،
تنهنجو نينهن نواب نچائي.

"عاجز" آچر

پنهنجو پنهنجو آهه تخيل، شاعر، مصور سوچ:
او ڍوليا! پنهنجي پنهنجي لوچ.
ڪنهن جي پيڙا رنگن هائي، ڪنهن جي لفظن ۾ وچ:
او ڍوليا! پنهنجي پنهنجي لوچ.
ساڳي منزل، ماڳ به ساڳيو، ساڳي من ڪي موچ:
او ڍوليا! پنهنجي پنهنجي لوچ.
هر ڪنهن جهولي او آرائين! ڪي گلڙا، ڪي گوچ:
او ڍوليا! پنهنجي پنهنجي لوچ.
پوءِ به پنهي ۾ ايڏي دوري، سالڪ! ڪجهه ته سوچ:
او ڍوليا! پنهنجي پنهنجي لوچ.

"مسڪين" نصرپوري

مانجهي مرد مٿيرن سان، اٽڪي ڪو نه شيرن سان.
چچريا ۽ چيپاٽيا ويندا، ديس جا دشمن پيرن سان،
اٽڪي ڪو نه شيرن سان.
سينو ساهي ڪو نه سگهندو، دولهه ديس دليرن سان،
اٽڪي ڪو نه شيرن سان.
تنهنجا ڪوٽ قهر جا ظالم، ملندا مٽيءَ ڍيرن سان،
اٽڪي ڪو نه شيرن سان.
پنهنجي جيجل سنڌڙيءَ تان، گهور ٿبو لک ڀيرن سان،
اٽڪي ڪو نه شيرن سان.
ظلم سندا زنجير ۽ زندان، پرزا ٿيندا پيرن سان،
اٽڪي ڪو نه شيرن سان.
امن جا پانڌي ديس جا دولهه، ايندا صبح سويرن سان،
اٽڪي ڪو نه شيرن سان.
سنڌڙيءَ جا سرويچ سپاهي، ڪٿي ايندا سڀ خيرن سان،
اٽڪي ڪو نه شيرن سان.

"اطهر" منگي

پاپي هي سنسار، او ساجن، پاپي هي سنسار.

ڪوبه نه هتڙي ڪنهن جو آهي، هرڪو مطلب جو آ يار:
پاپي هي سنسار!

ڏاڍن جو هٿ ڏاڍ هميشه، هيٺا هردم ڪائن مار:
پاپي هي سنسار!

سک ۾ سيڪو ساٿي آهي، ڏک ۾ ڪوبه نه آ غمخوار:
پاپي هي سنسار!

زر وارن جي موج مدائين، مسڪينن جي هردم هار:
پاپي هي سنسار!

پيٽ ٻڪيا ۽ انگ اگهاڙا، محنت وارن جا ڏس ٻار:
پاپي هي سنسار!

پورهيت جو هٿ قدر نه ڪوئي، ساڻن لهي سرمائيدار:
پاپي هي سنسار!

ماڻهوءَ جهڙي چيز جو "اطهر"، مُلهه آ ڪوڏيون چار، او يار:
پاپي هي سنسار!

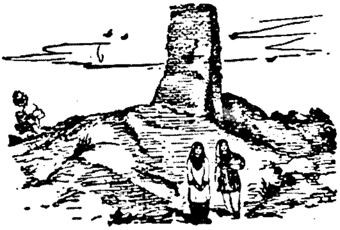

گيت

شيخ "اياز"

جيجل، منهنجو جيئڙو!
هئ هئ منهنجو جيئڙو!
آئي مند گلاب جي.

هر کنهن پاتا هار، هوا ۾ چڳ چڳ تي مهڪي،
رُت جي ريت نرالي آهي، رڳ رڳ تي ڇهڪي.
ها، پر هو سانگيئڙو!
هئ هئ منهنجو جيئڙو!
آئي مند گلاب جي.

ڪوڪي ڪوڪي گهايل من ۾ ڪويل ڪنهن کي ڪانڍي،
هر هر آءُ اچان چائنٽ تي ڪيئي سپنا سانڍي.
ڪوبہ نہ پائي ليئڙو!
هئ هئ منهنجو جيئڙو!
آئي مند گلاب جي.

ڪنهن کي ان جو ڪئٿ نہ آهي، موت ڪڏهن تو ماري،
مون ڪان پوء نہ ڄاڻان بي ڪا، جيڪا در تي ٻاري.
ڏورانهين لئہ ڏيئڙو!
هئ هئ منهنجو جيئڙو!
آئي مند گلاب جي.

"تنوير" عباسي

آءُ ڳڇيءَ جا هار—
هنشين جا هار،
الا، او آءُ هاڻي!

چانڊوڪيءَ ۾ وهنجي سهنجي، هير جي خوشبو ٻُٽ تي لاتم،
پنهنجا وار هوا ۾ کولي، تنهنجي خاطر ڇهاتيون پاتم:
هار ڪيم سينگار — ڳچيءَ جا هار،
الا، او آءُ هاڻي!

منتن سيڙين سان مچي جي، چنڊ ڪي تنهنجي لئه ترسايان،
تنهنجي واٽ ۾ سرهيون مکڙيون، وقت سان ويڙهه ڪري به وڇايان:
او سر جا سينگار — ڳچيءَ جا هار،
الا، او آءُ هاڻي!

رات نه ترسي وئي وهامي، ڏان تہ اچا ڏي بيٺي آهيان،
وقت وَهيءَ کي نيندو، سائين! آن اِلڪي ۾ الجهي آهيان:
وقت نہ ڪنهن جو يار — ڳچيءَ جا هار،
الا، او آءُ هاڻي!

آءُ ڳچيءَ جا هار—هينشين جا هار—الا، او آءُ هاڻي!

"سليم" ڳاڙهوي

هوريان ڏاڍيان هل او راهي، هوريان ڏاڍيان هل!
هوريان ڏاڍيان هل!

گڏجڻ سڏجڻ، سور ورهائڻ، قرب جو ڪاروبار،
پنهنجا آخر پنهنجا ٿيندا، پنهنجن کي ڪر پيار،
هيٺن کي هر حال ۾ گهرجي ٻول جو مٺڙو ٻل،
هوريان ڏاڍيان هل.

تنهنجو شان وڏڻ ئي آهي، وڏ او سانجهي وڏ،
تنهنجي خاطر سونهان ٿيندا صبح ۽ سانجهي وڏ،
پنهنجي منزل سان مچائج سوجن ۾ هلچل،
هوريان ڏاڍيان هل.

جاڳڻ سانئي ياڳ ملي ٿو، ستا نہ سونهن شير،
وير وڏن ٿا اڳتي اڳتي، پوء نہ ڪن ٿا پير،
پار پسڻ لئہ پاڻ پتوڙج، پاندي ٿي پلپل،
هوريان ڏاڍيان هل.

"هوشوء" وارو هوش ۽ حشمت سيکنهن ڪي سيکار،
"دودي" وانگر ديس جي دز تان صدقي ٿي ڏيکار،
دولهہ دريا خان جا دنيا چو نہ ڏسي دنگل،
هوريان ڏاڍيان هل.

ناتر جهڙيون ٻجي سڄي وات وڃائڻ ايندء،
نانگ بلائون ڦوڪون ڏيئي پير هٽائڻ ايندء،
هلندي هلندي سرکي ملندء منزل ٿي مومل،
هوريان ڏاڍيان هل.

او راهي،
هوريان ڏاڍيان هل.

"سليم" سرهندي

تون ڏاڍو، آءٌ هيڻي، لنؤ لنؤ تنهنجو ڏهڪاء،
تون سائين آءٌ تنهنجي گولي، ڪير نبيري سنهنجو نياء.

اندر ۾ آڙاهہ پرن پر ٻاڦ نہ ٻاهر مور ڪيان،
چشڪا پريو وِهہ جون وٽيون ڪليو پيان ۽ گيت لڪان،
مرڪ تہ منهنجي هرڪو ڏسي پر ڪونہ ڏسي ٿو دل جا گهاء.

رشتا ناتا سيڻ سياڪا سڀ ڪوڙا گورک ڌنڌا،
ڌن جي ديوي هرڪو پوڄي مايا ٿي سڀ انڌا،
سائي جا سڀ ساٿي سنگي، آپري جو ڪونہ پراء.

گلڙن جهڙا مکڙا ڪومايل مکڙيون منڙن جون اجڙيل،
هاء خدا جو خاص خليفو حضرت انسان اهڙو ڏتڙيل،
هاء هي برسيل باغ جلايو کهڙي زهريلي واء.

اڻڪت داتا تنهنجا خزانا پار پريا پنڌار،
هن نگريءَ جي ريت نرالي اونڌي آ بازار،
ڪي آئي لولي لاءِ لڇن ڪن ڪي مٺيا پوڙ پلاءِ.
لوڪان لڪائي نير وهائڻ نُور نچوئڻ جٽڙو جلائڻ،
امرت سمجهي زهر پيڻ پر شڪر ڪرڻ ۽ گهنڊ نہ پائڻ،
يارو! هن مجبوريءَ جو آهي آخر ڪهڙو آپاءِ،
تون سائين آهه گولي ڪر نبيري منهنجو نياءِ.

"نديم" انصاري

چمن چوڌار، ٽيا گلزار وسيا ولهار اباڻا،
پڌن جهونگار چڙن چونگار ڏنگر جي ڊار اباڻا.
ڪهئين ڪيچ، سچا سرويچ نہ توڙين پيچ پراڻا،
ڪمائين ڪيت، چون ٿا بيت، سڀاجها سي تہ سياڻا،
لالر للڪار، ڪنيين ڪيڪار چيڙ چوڌار اباڻا.
ڪيڏي مي چانگ ڏسن ٿا مانگ چڙي سڀ تانگهہ وطن جي،
اکين ۾ لڙڪ چپن تي. مرڪ اندر ۾ اڙڪ وطن جي،
هليا هن پار الله توهار ڪري پڪرار اباڻا.
ٿرن جا توڪ بناهہ ڪنهن روڪ اباڻا لوڪ لٽين ٿا،
وسن جي مينهن تہ نسرن نينهن خوشين جا ڏينهن ٿين ٿا،
ٽيا ٿڌڪار، ونن هيڪار اکين جا نار اباڻا.
نہ ڪنگڻ هار نہ بئنسر بار نہ اوچڻ اوج انهن کي،
نہ دولت دان اميري مانُ کپي ٿو خان انهن کي،
الله تي بار توڪل تار رکن هروار اباڻا.

"نثار" بزمي

عاشق ڏي اچجانءِ، او سائين!
واپس پو ورجانءِ!
پهرينڌس نہ تہ ڪهڙا ڪارا،
ڪِلندا مون تي دنيا وارا،
ڏيهہ نہ ايندم ڏانءِ، او سائين!
واپس پو ورجانءِ!

ڪنهن کي پنهنجو حال ڏسيندس،
ڪنهن سان ويهي سور سليندس،
صدقي ويندو سانءِ، او سائين!
واپس ڀو ورجانءِ!

فرقت تنهنجي ڦٽڪائيندي،
ڦٽڪائيندي، تڙپائيندي،
پُونءِ نہ ايندم پانءِ، او سائين!
واپس ڀو ورجانءِ!

لڙڪن جا لک هار بنائي،
وهندس پنهنجي گل ۾ پائي،
آهيان پنهنجي نانءِ، او سائين!
واپس ڀو ورجانءِ!

چار گهڙيون تو گڏجي گهاريو،
مائن سان تو ”بزمي“ ماريو،
توسان کهڙي ٿانءِ، او سائين!
واپس ڀو ورجانءِ!

”نظير“ ڏکڙائي

بادل برسيا آس نراس، روئي نيڻن نير وهايو.

ڀردا رات جا ڪارا ڪارا، ساڳيا سهنا سوڀيا وارا،
ڀور ڀيارا سور نيارا، چوڏهين بنجي وئي اماس،
چانڊوڪيءِ ڀهروپ بنايو.

تارن جا ٽڪسات ۽ ٽيڪا، آڏا ابتا ليڪا ليڪا،
خالي چونڊڙ هوڏ هٽيڪا، پاڇن تي ڇا رکبي آس،
پاڻ ئي پنهنجو پاڻ ملهايو.

انگ انگ تي ٽي چولي جهرڪي، وک وک تي ٽي چوري چرڪي،
ڪو پيو ڏڙڪي ڪو پيو ٽڙڪي، جنم جنم پون تيو بنواس،
جيون آهي ماڳ مڃايو.

او ساٽي او جيون جي، نيت نيت نسري تنهنجو نينهن،
تنهنجي رات ته تنهنجو ڏينهن، اڄ تان ڪٿيون ڪوٽ قياس،
سڪ جو سينو رکي سوايو.

ننگ "نظير" تي کهڙو هاڻي، جيڏانهن سوري تيڏانهن تاڻي،
مومل جهڙا ماڻا ماڻي. ڌرتيءَ تي ٿي ايندو داس،
پيت اگهاڙن جو سرمايو.

"عاصي" کهڙائي

هاءِ جوڳي جهاتي پائي،
ويو پرديسي لنون لائي.

محب ملڻ هر وقت سيارون، ڪاڻ ڪميٽيءَ خلق خواريون،
سائين سُر مَ ملائي.

من جو ڏٺي تون، تن جو ڏٺي تون، نڌر نماڻي ڇو نه ڳئين تون،
مُنهڙو وئين ڇو ستائي.

لاڻ لوڪ جا طعنا تنڪا، پرت ڳهٽائي ڪين سگهن ٿا،
حيلا توڙي هلائي.

پرين! پريشان حال رهڻ آ، ديدون لائي راهون تڪڻ آ،
ويٺي وات واجهائي.

کهڙي سبب وئين مُنهڙو موڙي، ڳاريو ڳتين، ساڙيو وڇوڙي،
غم اندوهه ڏو ڪائي.

آسي عاجز تنهنجي حوالي، ريت رسڻ جي ڇڏ رب نالي،
"عاصي" ڇڏ مَ رلائي.

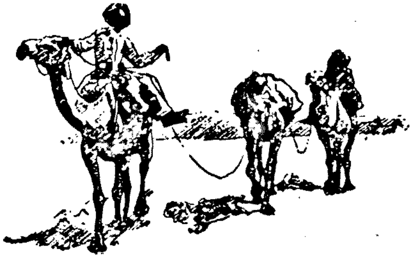

نظم

عبدالڪريم "گدائي"

خطاب

اي سنڌ جا جوانو، جيجل جا پاسبانو،
دودي جا وارثو ۽ هوشوء جا ترجمانو،
آخر هي صبر ڪيسين؟ مارن تي جبر ڪيسين؟
هت ظلم جا مروڙيو.

سنڌين جو نام نامي، آهي اسم گرامي،
اي شاه جا پيامي، سرمست جا سلامي،
افسوس هي غلامي، آهي اسان کي پوڙيو،
هت ظلم جا مروڙيو.

سر ساڻ سر ملايو، اڳتي قدم وڌايو،
جبر وستم جو نالو، هن ديس تان ميٽايو،
رشتو وري دوباره، پٽ شاه ساڻ جوڙيو،
هت ظلم جا مروڙيو.

هي غير جي غلامي، آ ڪفر جي نشاني،
ڪيسين ڀلا ڪٽيندا، ذلت جي زندگاني،
آزاديء وطن لئي، اڄ پنهنجو رت ولوڙيو،
هت ظلم جا مروڙيو.

ساڻيهه جا جوانو، جيجل جا پاسبانو،
شاگرد نوجوانو، مزدور ۽ ڪسانو،
آزاديء جو جهنڊو، ارض وطن ۾ کوڙيو،
هت ظلم جا مروڙيو.

پنجاھہ لک زبانون، ۽ هڪ ڪروڙ ٻانهون،
ڪنهن جي مجال آھي، روڪي اوھان جون راھون،
وِک ساڻ وِک ميلائي، ڪنڌ ساڻ ڪنڌ جوڙيو،
ھٿ ظلم جا مروڙيو.

يونٽ ۾ ڪانہ رھندي، آزاد سنڌ ٿيندي،
ساٿيھہ ۾ "گدائي"، ساڳي بھار ايندي،
سرمست ۽ پٺائي، جنهن لئي لھو نچوڙيو،
ھٿ ظلم جا مروڙيو.

فتاح ملڪ

اڳڪٿي

مون تہ مٽي تي تنھنجي پيارا، ھڪڙي اھڙي پڳ ڏٺي آ.
ھونءَ تہ ساري آھہ آڇي، پر، لال لھوءَ جي لڳ ڏٺي آ.
تنھنجا لڱ اگھاڙا آھن، سارا انگ ڪھاڙا آھن.
تنھنجي پير ۾ پاءُ مري تو، سنجھا جو جڻ گھاءُ لڳي ٿو.
تنھنجي ھٿ ۾ چوڙيون آھن، سي پي ڳاڙھيون ڳوڙھيون آھن.
تنھنجي پير ۾ پيڻ بہ آھي، ورڏانن جي ويڻ بہ آھي.
ھوءَ نمن جي چانوَ ۾ ويٺي، ماءُ بہ ويني. لانوَ بہ ويٺي.
سامھون تنھن جو گھر سڙي ٿو، وڏوا جو جڻ ور سڙي ٿو.
ڏرتيءَ تان ھڪ پوتي سيڙي، ھاريل ويريل موتي سيڙي.
پيڻ کي چوڙيون پائين ٿو تون، لانوَ کي لوئي لائين ٿو تون.
ماءُ جي موتين مٽ پرين ٿو، پو تون پوتيءَ پٽ پرين ٿو.
ڪيئن ٻڌايان پو چا پيارا! مستقبل تي ڪھڙا مارا.
تنھنجون اکڙيون رت پرن ٿيون، سارو تنھن جو سٽ پرن ٿيون.
پو جي تنھنجا نيڻ نھاريان، تن ۾ ساري "سنڌو" ھاريان.
سوجن ۾ "سھراڻ" ڏسان ٿو، سارو رتوچاڻ ڏسان ٿو.
چوڌاري ميدان ڏسان ٿو، جنڊڙيءَ جا جولان ڏسان ٿو.

جيت ڏسان ٿو، هار ڏسان ٿو، سنڌڙيءَ جا سينگار ڏسان ٿو.
لڙڪ ڏسان ٿو، لار ڏسان ٿو، چوڌاري چندن هار ڏسان ٿو.
ڏک ڏهاڳڻ ڌار ڏسان ٿو، سيج سهاڳڻ سار ڏسان ٿو.
ساهون پوءِ سان سچ ڏسان ٿو، هر ڪنهن ڌرتيءَ ٻچ ڏسان ٿو.
ڏيٺي ڏيٺي سچ ڏسان ٿو، هر ڪنهن سوريءَ سچ ڏسان ٿو.
آخر الفت آر ڪري ٿي، پوياڙيءَ جو پيار ڪري ٿي
سارا توتي زلف وڇائي، رات اکين ۾ سرمو پائي.
تولئہ سيني چنڊ سجائي، چاهہ چڪوري گيت ٻڌائي.
مون تہ پرين سان سڳ ڏني آ، چانڊوڪيءَ جي چڳ ڏني آ.
اهڙي مون ڪا پڳ ڏني آ، اهڙي مون ڪا پڳ ڏني آ!

"تاج" بلوچ

منهنجا ماروئڙا

دار تي رقص ڪن، منهنجا ماروئڙا،
زهر سُرڪي پيئن، منهنجا ماروئڙا!

شيردل پيلتن، منهنجا ماروئڙا، جن ڪان ڏونگر ڏڪن، منهنجا ماروئڙا.
سربڪف ٿا رهن، منهنجا ماروئڙا، ۽ سَري ٿا جيئن، منهنجا ماروئڙا.
رت ريتا رهن، گهاو سيني سٽن، پوءِ بہ اڳتي وڌن، منهنجا ماروئڙا.
تن سان جيڪي ڪهن، ڪنڌ تن جا ڪپن، ٿا جيئڻ لئہ مرن، منهنجا ماروئڙا.
هي جي آئلي پون، ٽيون ڪٽاريون ڪنبن، صف شڪن، تيغ زن، منهنجا ماروئڙا.
ايئن گفتا ڪين، جيئن مکڙيون ٽڙن، خوش سخن، خوش دهن، منهنجا ماروئڙا.
گيت گونجار ڪن، روح سرشار ڪن، خوش گلو، خوش لحن، منهنجا ماروئڙا.

"تاج" هيڪر اچن، خوشبو اوتي وڃن،
گلبدن گلبدن، منهنجا ماروئڙا.

"سليم" ڳاڙهوي

چمن ڪنهن جو آ؟

هي زبان ڪنهن جي، بيان ڪنهن جو، دهن ڪنهن جو آ؟
اي چمن وارؤ، ٻڌايو ته چمن ڪنهن جو آ؟

هُل ۽ هنگام بهارن جي اچڻ جا آهن،
منهنجا محبوب وطن، تو ڪي محن ڪنهن جو آ؟

گل پريشان ۽ حيران ڏسن تيون مُڪڙيون،
بحث تيو پؤنر ۽ بلبل ۾، چمن ڪنهن جو آ؟

خار ۾ خار گُلن کي تا چُڀائن چُنهبان،
اي خزان، هي نه وِسارج ته چمن ڪنهن جو آ؟

خون هي ڪنهن جي جگر جو تو چمن ۾ چمڪي،
قلب، لاله ۾ تيو جلوه فگن ڪنهن جو آ؟

ڪنهن جي رڳ رڳ ۾ وطن پاڪ جو نقشو جرڪيو،
ديس جي درد ۾ من مست مگن ڪنهن جو آ؟

خاڪ گلشن جي ٻئي ڪنهن جي اکين جو سُرمو،
باغبانن کان پڇڻ گهرجي چمن ڪنهن جو آ؟

جنهن کي شاخن جي هِندوري ۾ صبا ٿي لوڏي،
ياسمين ڪنهن جو، رتن ڪنهن جو، سمن ڪنهن جو آ؟

چنڊ کان ڪوئي پڇي، ڪوئي ستارن کان پڇي،
ساري دنيا ۾ سُٺو سهڻو وطن ڪنهن جو آ؟

تنهنجا تارا ٿا تڪن جنهن کي گهڻي حيرت سان،
ديسُ دلبر آهو اي چرخِ ڪُهن ڪنهن جو آ؟

ذرّي ذرّي ۾ عيان نُور خوديءَ جو آهي،
جنهن جو فيض آهه اهو فڪر ۽ فن ڪنهن جو آ؟

هي حقيقت ٻه نه چائن ٿا زماني وارا،
هي زمين ڪنهن جي، زمان ڪنهن جو، زمن ڪنهن جو آ؟

خوب هي طرزِ بيان، خوب هي اسلوب "سليم"،
همنشين، بزمِ سخن ۾ هي سخن ڪنهن جو آ؟

حافظ "احسن" چنا

غريب

ڪنهن کي اچ پنهنجي جگر جا داغ ڏيکاري غريب،
حال پنهنجي تي هميشه تو هنجون هاري غريب.

دل ڪشاده، تنگدست ۽ تو رهي مغموم ٿي،
پر گذر جي فڪر و غم ۾ جسم تو ڳاري غريب.

هر هٽي، ڪاتيون ڪٽي پوکون پچائي پرت سان،
ٻنيد ڏاري ۽ تڪر تاکي پنهنجي پاري غريب.

تو ڪڏهن فاقي، ڦٽائي ننڊ ناهي سک سمهڻ،
پيو ڪري محنت سياري توڙي اونهاري غريب.

ڏاڪٽرا ڏک توڙي تڪليفون ڪري برداشت تو،
ڪنهن کي مستدو ۽ ڏي گهو ڪوئي نه آزاري غريب.

ڪين طامع آهه ليڪن تو سدا قانع رهي،
هر طرح راضي رهڻ جي صرز سيکاري غريب

حاليائي ڪونه ڪو همدرد دنيا ۾ سندس،
سو ڏک ڪنهن کي ٻڌائي پنهنجي دل ٺاري غريب

ڪو سڏي مزدور ان کي، ڪو سڏي ڪولي پيو،
پاڻ کي پورهيت بنائي ڏينهن پيو گهاري غريب.

تو رهي هرحال ۾ شاڪر، توڪل تو رکي،
ڪيئن پلا سرمائيدارن جي لڳي لاري غريب.

ڪين تو احسان "احسن" ڪنهن جو پيي سر تي ڪٽي،
سڌ ڪري الله کي هرحال ۾ ساري غريب.

جشنگهاڻي "سام"

ماروئي جي من جي روشني

منهنجي مارن سندي خبر ڪا اچي،
شام فرقت ۾ شل سحر ڪا اچي.

دشت غم ۾ ٿي مان دعائون گهران، راه اوجهڙ اندر نظر ڪا اچي.
غير واقف جو غم ڪان، ان جي صلاح، معتبر ڪين تي نظر ڪا اچي.

روشني ياد جي ڪنئي ٿم ساڻ،
ٿي سڳو سار جو پٺي سوريان،
غم جي نشه ۾ ٿي رهان غلطان،
غم جي اونده ۾ آس ايئن آيري،
دک جي گهرائي مان يقيناً "سام"،

غم بنا هت نه بي‌سمر ڪا اچي.
آه ۾ تيزيء اثر ڪا اچي.
ذيرَ جوش جگر اندر ڪا اچي.
جئن ٿي قوس قمر نظر ڪا اچي.
دانهن مشڪل ٿي بي‌اثر ڪا اچي.

"آثر" نانشاهي

وير

دنيا ۾ هجي ها نه جي ايڏو اندير،
پڪ آ نه پوء پيدا ٿي پوي ها ڪو شير،
او شمس، او منصور، او سرمد صوفي!
ڏاڍن ڪان وٺي جيڪو اوهان جو ها وير!

او شمس، خدا ترس، ذرا ڏيم نه ڪَلَ،
ڪنهن ڪي نه پئي توتي انهيء وقت ڪهَل،
مُردي ڪي جياري، تو بچايو جن ڪي،
جنهن وقت آنهن تنهنجي پئي لاٿي کَلَ!

منصورا او مظلوم، خدا جا ساسي،
ڏاڍن سان خطا ڪهڙي هئي تو باسي،
"حق" توکان "اناالحق" ٿي چوايو - تو چيو؛
ان ڳالهه تي ڪيئن توکي ڏناٶن ڦاسي؟

هاڻ عشق جي هڪ آهه اها پي سرحد،
معبود کي سجدا ڏنا جنهن ڪن عابد،
تو پنهنجي "ابيچند" کي پوڄيو ٿي، پوء،
تلوار سان توکي ڇو ڪٽياٶن سرمد!

چئبو ته اجا نڪو پيو آ احساس،
انسان اجا آهه آهوئي راڪاس،
ليڪن نه ٿيڻ گهرجي اوهان کي مايوس،
بيداد جي ٿي ويندي آوَس ستياناس.

هڪ ڏينهن زماني ۾ اچي ويندو ڦيرُ،
گنهگار ڪري آڻيندو جڏهن ڪوئي شيرُ،
ان وقت او مظلومو، اوهان پڪ ڄاڻو،
ڏاڍن کان وٺو ويندو اوهان جو ئي ويرُ.

عبدالقيوم "صائب"

پکيءَ جي پچار

پکي تنهنجي ته آکيري تي مارين جو متو ميڙو،
اڃا جي اک نه کوليندين پڌي ويندئي سڄو پيڙو،
ڇنن وارن سان پوءِ ڪنهن پر به ٿيندئي ڪين ڪي پيڙو.

اڃا ڪا خون ۾ تنهنجي حرارت ڪين ڏسجي ٿي،
ٻچن تنهنجن جي چرپر ۾ شرارت ڪين ڏسجي ٿي،
وٽن جي ڪن ۾ ڪا سفارت ڪين ڏسجي ٿي.

ٻچن تنهنجن کي لوڙڻ ٿا گهرن اڄ ڪنهن بهاني سان،
ڪرڻ محتاج تن کي ٿا گهرن سي آب داڻي کان،
ڪڍڻ تڙکي گهرن ٿا وقت کان اڳ ۾ ئي پاڻيءَ سان.

اتي هوشيار ٿي هلجان، جتي مارين جي گهڻ آهي،
اتي بيدار ٿي رهجان، جتي ڏارين جو ڏڻ آهي،
جتي هر فڪر و فن جي شاخ زهريلي ڪا ڦڻ آهي.

جتي انڌي قيادت ٿي، مبارڪ ٿيا نيڻ وارا،
ڪي اختر ٿيا ستين سوڙها، ڪي جعفر ٿيا ٽيڻ وارا،
اتي صادق صفت آهن بشارت پڻ ڏيڻ وارا.

غلاميءَ بعد آزاديءَ ۾ هت ڪيڏا نه ونگ آهن،
هتي جي ساده لوحن کي ته سهڻا صرف ڏنگ آهن،
قضا سان ڪن سڄاڳيءَ جا وڄايا چار چنگ آهن.

مگر تنهنجي بي غفلت جو ته عالم ئي عجب آهي،
خدا ڄاڻي ته ان مستيءَ جو اصلي ڇا سبب آهي،
هتي گهاٽي گهتل آهي يا قدرت جو غضب آهي

ڏسين ويٺو چمن جو رنگ نقشو سارو سنڄي پيو،
ڪٿي وڻ ٽڻ ڪٿي گل ڦل ڪٿي خود گاهه ڪنڄي پيو،
ڪٿي ٿو ساهه جيڪو پي انهيءَ کي ڪيئن نه سنڄي پيو.

انهيءَ هوندي به ٽارين ۾ اڪي وهندين ته ڇا ٿيندو،
جهلي توکي ٻچن سوڌو، ڪٿي ماري هليو ويندو،
وجهي پڃري ۾ سيني کي ڀري ٻيءَ بازار ۾ نيندو.

اتي نيلام تنهنجي عظمت و عصمت ڪئي ويندي،
اتي هر ڪو نَڪي جهڙي سنڌ عزت ڪئي ويندي،
خريدارن جي پڃري جي اها زينت ڪئي ويندي.

سنڌ ٻچڙا وجي دردر مٺي خواجه سرا ٿيندا،
پريندا هرطرف توکي نظر سي سڀ ڪرا ايندا،
سڄڻ اهڙي طرح نڪري ته سيني جا ترا ويندا.

سنڌ پڃڙيون به ڪن جون زينتِ آغوش تي رهنديون،
۽ پنهنجن ڪان وري سي ٿي ته پرده پوش تي رهنديون،
جتي ڪجهه هوش گهرجي ٿو اتي بيهوش تي رهنديون.

چوي شاعر ٿو پنهنجي پر ۾ تي هوشيار اي غافل!
اڃا مارين کي موتي آهه مقصد جو لڀ ٿيو حاصل،
اڃا تنهنجون سموريون قوتون ناهن ٿيون زائل.

وڇائي دام ۽ دائو سڄو مارين ڇڏيو آهي،
حريفن ڏاڍي حرفت سان اوهان کي اڄ سڏيو آهي،
اوهان مان ياد رکجو ڪو متان تن سان گڏيو آهي.

مينا ڏاڍا اتو ماري، پکين جي تن سان ڇا ياري،
ذرا گهرجي ٿني بيداري، وگرنه ٿيندي لاچاري،
چڱي تن کان ته بيزاري، گهرن ٿا جي وجهڻ گهاري.

دعا آهي ته هيڪر اک پکيءَ جي شل وڃي هنجي،
۽ مارين کي مڃائڻ بعد تنهنجي دل وڃي سنجي،
ڏکيو آهي ڏهاڙو مر وڃي عزت سنڌ و ڪنجي.

وگر نہ نام ۽ ناموس تنهنجي سڀ هلي ويندي،
ڪکن جي جهوپڙيءَ وانگر گهڙيءَ ڪن ۾ جلي ويندي،
ڳجهارت آهہ سادي پر نہ ڪنهن کان سا سلي ويندي.

ﭘکي تنهنجي پچارن سان، زماني جي اشارن سان،
اچا ڪارا ٿين پڌرا وڃيو سيڪنهن جي پچارن سان،
سدا يارن جو اندازو ڪري ونجي هچارن سان.

اهوئي آهہ نڪتو اڄ بڌو ڪن ڏيئي جن يارو،
تني ۾ ڪين ڪي ماري وجهي سگهندو ڪڏهن مارو،
ڪري شل مهر سان مولاِ پکين جو بخت موچارو.

خدا سگهہ ڏي سدائين شل پکين جي بال ۽ پر ۾،
جو نونگن سان پٽي مارين ٿن ڪي جي اچن ور ۾،
بديءَ سان پوء نهاريندو نہ ماري ڪنهن جي پي گهر ۾.

احمد خان "آصف"

پيارا وطن

ربّ جون توتي وسن ٿيون رحمتون پيارا وطن،
دور ٿي هاڻي ويون سڀ زحمتون پيارا وطن.

تنهنجي ندين نالين جو آب ٿيو آبِ حيات،   تُنهنجون ٻنيون جڻ تہ آهن جنتون پيارا وطن.
تُنهنجون واديون بستيون سرسبز ۽ شاداب ٿيون،   جت ميسّر ٿيون اسان کي راحتون پيارا وطن.
انّ ميوا ڀاڄيون ڏڌ ۽ مکڻ گهہ ڪمير جام،   تو ۾ حاصل سڀ ٿين ٿيون نعمتون پيارا وطن.
تو جهڪي تنهنجي زمين تي آسمان با احترام،   واہ تنهنجون عزتون ۽ عظمتون پيارا وطن.
زندگيءَ تي موت کي ترجيح ڏني ميدان ۾،   ڇا نہ ڏيکاريون جوانن همّتون پيارا وطن.
هر محاذ ۽ موڙ تي اڄ سوڀ ساري ڪئي اسان،   ٿيون اسان جون فتحيابيون نصرتون پيارا وطن.
تو مٿان "آصف" تہ ڇا ہر قوم جي هرفرد جون،   صدقي آهن جانيون ۽ دولتون پيارا وطن.

"انور" هالاڻي

روشن وطن

جڏهن غربت جي دل ۾ جذبهءِ غيرت پيا ٿيندو،
اميرن لئه انهن جو عزم همت حوصلا ٿيندو،
جڏهن سرمايه داري جو جهان بلڪل فنا ٿيندو،
امارت تي جڏهن غالب غريب ۽ بينوا ٿيندو:
تڏهن روشن وطن ٿيندو ۽ گلشن ۾ بهار ايندي.

جڏهن تاريڪ راتين ۾ قمر ڪامل جوان ٿيندو،
جهان ۾ چارسُو روشن انهيءَ جو داستان ٿيندو،
جڏهن تارا لهي ايندا جهان تن جو مڪان ٿيندو،
جڏهن نامهربان هرڪ اسان تي مهربان ٿيندو:
تڏهن روشن وطن ٿيندو ۽ گلشن ۾ بهار ايندي.

جڏهن قاتل چتين تي ڪين هوندا ڪي ڪلن وارا،
سڪون جي زندگي هوندي خلوص ۽ دل ڏين وارا،
جڏهن هوندا هتي موجود ڏک سک گڏ سهڻ وارا،
جڏهن نابود ٿي ويندا غريبن کي چوڻ وارا:
تڏهن روشن وطن ٿيندو ۽ گلشن ۾ بهار ايندي.

جڏهن چهرن جي زردي خون مائل ٿيندي عزت سان،
جڏهن سرده دلين ۾ جان پوندي پيار و الفت سان،
شرارت بي ڪفن ٿيندي شرافت جي سعادت سان،
جڏهن ڪينو ڪنو ٿيندو سچائي جي شجاعت سان:
تڏهن روشن وطن ٿيندو ۽ گلشن ۾ بهار ايندي.

جڏهن ڌرتيءَ جي سيني تي بهار ۽ بيخزان ايندي،
سڃن ويران پاڳن تي حيات ۽ جاودان ايندي،
جڏهن هرجاءِ شادابي ڏسڻ ۾ نوجوان ايندي،
جڏهن هرڪنهن گهٽيءَ مان پڻ صداي شادمان ايندي:
تڏهن روشن وطن ٿيندو ۽ گلشن ۾ بهار ايندي.

جڏهن مزدور مالڪ تي خوشيءَ سان گيت ڳائيندو،
هٿن جي پورهيي ڪي پاڻ ئي اعليٰ بنائيندو،
اڙي ڪنهن جي نه سهندو ۽ سين ڪان پيار پائيندو،
جڏهن دولت جي باعث ڪونه ڪنهن ڪي پيي ستائيندو:
تڏهن روشن وطن ٿيندو ۽ گلشن ۾ بهار ايندي.

ڪنن پردوش تي مردِ مجاهد سر ڏيڻ ايندا،
وطن خاطر رقيبن سان لڙڻ ايندا مرڻ ايندا،
مرڻ کي ڄاڻي هو سهڻو شهادت لئه لڙڻ ايندا،
جڏهن غازين جي صورت کي لکين ماڻهو ڏسڻ ايندا:
تڏهن روشن وطن ٿيندو ۽ گلشن ۾ بهار ايندي.

جڏهن شاعر جي نغمن سان فروزان زندگي ٿيندي،
ادب جي گوشي گوشي ۾ سچائيءَ جي خوشي ٿيندي،
قلم جي شوخيءَ تحرير ۾ ڪا پختگي ٿيندي،
جڏهن "انور" پتائي سان جهان جي رهبري ٿيندي:
تڏهن روشن وطن ٿيندو ۽ گلشن ۾ بهار ايندي.

مقبول "دانش"

سنڌڙيءَ سِر جي صدا هنئي!

اي سنڌ سڄيءَ سان آيل ساٿي مهيرو مهندار ٻڌو،
ماروئڙن جي سڏ تي گڏ ٿيل ڌر ڌٽي دلدار ٻڌو.
ماکي ۽ مصريءَ کان پڻ مٺڙي ٻوليءَ جا حبدار ٻڌو،
رب جي رحمت هجي توهان تي مانجهي مٺيادار ٻڌو.
شعرن جي هيءَ ويل نه آهي، تقريرن جي وير وئي،
مرڻ جيئڻ جو آهه مسئلو، سنڌڙيءَ سِرَ جي صدا هنئي.

صدين کان جي سور هئا سي وڌي وڌي ناسور ٿيا،
ڌاريا دشمن ظاهر، پر ڪن پنهنجن جا پڻ پور پيا.
جن کي سڄڻ ٿي سمجهيوسين، سي سڀ هلي وهلور ويا،
اهڙي اوجهڙ اونداهيءَ ۾ پنهنجا ڦٽ ٿيا سور ڏيا.
سورن جو سامان سڙيو ۽ اڻ سونهن لئي لاٽ ٻري،
ڏاڍ جو ڏونگر پاڻ ڏريو ۽ دردوندن کي واٽ سَري.

شاهه ڪريم ۽ شاهه عنايت، پٽ ڌڻيءَ ڪي جيڪا وٺي،
سچل، سامي، بيدل، بيڪس، روحل جنهن ڪي پوءِ ڪٺي،
دل سان لاتو، نينهن جو ناتو، لائي بنايو، قرب ـ ڪٺي،
هي سِر صدقو تنهن تان چوان ٿو جيجل جو سوڳند ڪٺي،
هڪ سِر سڪو ڇاهي تنهن تان سؤ سِر جيڪر وار ڪريان،
جيجل جي هر ويريءَ جو سر هڪڙي ڌڪ سان ڌار ڪريان.

ڇيو پٽائيءَ ڌريان ڌاريا، مت نه مٽيءَ جا ڪڏهن به ٿيندا.
اسان ته تنهن سان ڪجهه نه پرايو، ائين نه سمجهيو سُچ سَچيندا،
ڪنهن ٿي سمجهيو سيڪجهه پنهنجو ورثو سمجهي ويندا نيندا،
ملڪ ڦري پڙ پينگ ڪري پوءِ ساڳا نُنهن نڙيءَ تي ڏيندا،
چرڪ پري اڄ پاڳيا جاڳيا، چور جي ڏات به آهه هيري،
ڦاڙهو هاڻي اوجهه به ڏيندو، آئي، جتي آ متو چري.

دودي جي ڌرتيءَ جا ڌڻي جنهن مهل ڪري ڏڏڪار وريا،
ساهه جو سانگو لاهي سهائي سڀ سنڌي سردار وريا،
هي جوڌا جهونجهار جوان جنهن وقت ڪري جهونگار وريا،
لوڻين ۽ لونين ڏي ڪوپا، ڪونڌر ۽ ڪنڌار وريا،
تنهن مهل سمورا ليڪا لهندا، پاڻي پاڻي ڳنڍي ڳنڍي،
ٻُجڙي تي جيئن ٻَچ ٿئي ۽ هاري جيئن ڪو سنگ لٺي.

عبدالحڪيم ”ارشد“

ڀاپ ننگر

هن شهر جفا جي ڳالهه نه ڪر،
هت روز وفا جو قتل ٿئي!

هن شهر اسان ڪي سور ڏنا، هن شهر اسان ڪي پور ڏنا.
هن شهر اسان ڪي گهاءَ ڏنا، ۽ روز نوان سوداءَ ڏنا.
هت زخم مليا ناسور مليا، ۽ سينا چڪناچور مليا.
سڀ روح هتي رنجور مليا، هت ماڻهو سڀ مجبور مليا.

هت مفلس سڀ مزدور مليا، بدحال مليا، ڪنگال مليا.
هت شاهي آهي وڏيرن جي، ۽ هاري هيٺا حال مليا.
هت راڄ هلي ٿو چورن جو، ۽ ڏاڍن سينه زورن جو.
هت موجون ميرن پيرن جون، بدخواه ۽ چمچه گيرن جون.
هت ڏينهن ڏني جو ڌاڙايون، هت ظلم، ستم ۽ ارڏايون.
هت وير وطن جا روز ڪُسن، هن پاپ نگر ۾ پاپ ٿين.
هن شهر جي ڪهڙي ڳالهه ڪجي، ۽ توسان ڪهڙو حال ڪجي؟
هي شهر جفا جو ڇڏٺو آ، پيو شهر وفا جو آڏٺو آ.

هن شهر جفا جي ڳالهه نه ڪر،
هت روز وفا جو قتل ٿئي!

"تاج" جويو

او سنڌ امان!

او سنڌ امان! او سنڌ امان!
تو عرب ڏٺا، ارمان ڏٺا،
تو مغل ڏٺا، ترخان ڏٺا؛
ارغون ڏٺا، انگريز ڏٺا،
تو نادر، ممدخان ڏٺا؛
تو ڪيئي آمرخان ڏٺا،
تو ڌارين جا ڌمان ڏٺا؛

او سنڌ امان! او سنڌ امان!
تو ڏک ڏٺا، تو سور ڏٺا،
تو قيد ڏٺا، تو بند ڏٺا؛
تو غيرن جا غلبا به ڏٺا،
تو قيريدار جا ڦند ڏٺا،
تو ظلم سٺا هر ظالم جا،
هر ڏاڍي جا تو ڏنڊ ڏٺا.

او سنڌ امان! او سنڌ امان!

تو قهري قيد ڪڙول ڏٺا،
زندان ڏٺا، زنجير ڏٺا؛
تو رت ڏٺا، تو رنگ ڏٺا،
تو نيزا، ڀالا، تير ڏٺا،
تو ٻيڙيون، ڪڙيون، ڪان ڏٺا،
تو ويڙهو وطن جا وير ڏٺا.

او سنڌ امان! او سنڌ امان!

تو پنهنجن ساڻ ڪلور ڏٺا،
تو غير ڏٺا، انڌير ڏٺا؛
تو ڏاڍا ظالم ڏير ڏٺا؛
تو مانجهي مرد ملير ڏٺا،
جن ورتا تنهنجا وير ڏٺا.

او سنڌ امان! او سنڌ امان!

تو ڏتڙيل کي آڌار ڏنو،
هڪوار نه ٻه ٻه سؤ وار ڏنو؛
اناج ڏنو، گهر ٻار ڏنو،
پاپوهه ڏنو ۽ پيار ڏنو؛
تو ساز ڏنو، سامان ڏنو،
تو هن کي هر وهنوار ڏنو.

او سنڌ امان! او سنڌ امان!

تو چغل چنيسر چور ڏنو،
جنهن توکي مارڻ چاهيو ٿي؛
جنهن ڪاهه ڪرائي غيرن کان،
تو ماءُ کي ميٽڻ چاهيو ٿي؛
خلجيءَ کي ٻاگهل ٻانئيءَ جو،
جنهن سنگ ڏيارڻ چاهيو ٿي.

او سنڌ امان! او سنڌ امان!

تو ڳاڙها ڳيرو گهوٽ ڏنا،
تو ارڏا ۽ اڻموٽ ڏنا؛
تو مرد ڏنا، مهمير ڏنا،
تو ننگر پارا گهوٽ ڏنا؛
تو هاسو سوڍا شير ڏنا؛
تو چام ڏنا، چاموٽ ڏنا.

او سنڌ امان! او سنڌ امان!

مخدوم بلاول پارا تو،
ڪئين جيري جوڌا جوان ڏنا؛
جن رت ڏنو، جن ويڙهه ڪئي،
تو ڪيئي درياخان ڏنا؛
تو شاه عنايت شينهن ڏنا،
تو ارڏا ڪئين انسان ڏنا.

او سنڌ امان! او سنڌ امان!

هت هوشوءَ پارن سِر ڏنو،
۽ رتُ سان ريتي راند ڪئي؛
هت دودل شير جو رت وهيو،
جنهن ويرين سان ويڙهاند ڪئي؛
جنهن ڏاڪ چمائي ڌرتيءَ تي،
۽ ڏارين سان هيڪاند ڪئي.

او سنڌ امان! او سنڌ امان!

تو امر حياتي پاتي آ،
تو ڏاڍ سٺا، بيداد سٺا؛
تو سنڌ کي شينهن جي ڇاتي آ،
او سنڌ امان! او سنڌ امان!

"مجذوب" لاشاري

الا ڙي! اباڻا، نه وسرن ڪڏهن!

ٻلر، ٻير، ٻُسيءَ تي سي ٻارس ٻرن،
گهڻي چاهه سان چالون ڇيها چرن،
وٽاڻن طرف سي وڏي سڄ ورن،
نظارو ڀسي نيڻ، نت نت ٺرن،

ڀٽن ڀر ۾ ڀاڻا، نه وسرن ڪڏهن،
الا ڙي! اباڻا، نه وسرن ڪڏهن.

وٺا مينهن مون ڪي مبارڪ ملي،
ڪيون ديس وارن دعائون دلي،
وطن سان ويو، روح منهنجو رلي،
ڪٿا ڪير ڪاٺر ۾ ڪاڏر ڪيلي،

مزا ماڻدتاڻا، نه وسرن ڪڏهن،
الا ڙي! اباڻا، نه وسرن ڪڏهن.

سدا سال مارن جو ڇيها چري،
ٻسي ڀوڪون پاڻڙ جون دل تي ٺري،
اچي ڏٿ سندا ڏوٿي، گوندا ڀري،
رکي هٿ آيس، سان چوندو ڪري،

دلي ۾ ٻي داڻا، نه وسرن ڪڏهن،
الا ڙي! اباڻا، نه وسرن ڪڏهن.

هجن سانگي سرها سي جهانگي جين،
سدا سوز سڪ سان ٻلر جي ٻين،
ڏکن جو نه ڏوراپو ڏوٿي ڏين،
الاهي عجب ٿيوڪ ٿر ۾ ٿين،

للر لنب لاڻا، نه وسرن ڪڏهن،
الا ڙي! اباڻا، نه وسرن ڪڏهن.

وسي مينهن مارو لڪن ٿا لڏين،
پري پاءُ پونگا، پٽن تي اڏين،
ڪٿي ڇيڪ ڇانگون، ڇنن ۾ ڇڏين،
سدا سرتيون مون کي، سِڪ سان سڏين،
ٻڪا ٻڌ ٻراڻا، نہ وسرن ڪڏهن،
الا ڙي! اباڻا، نہ وسرن ڪڏهن.

مَ شل مارو مون کان محبت مٽين،
ڪري قرب ڪنهن پر ڪڙولا ڪٽين،
عمر کان تہ مون کي ڪٽيرا ڪٽين،
پٽن پر ۾ سي لوڙه منهنجو لٽين،
ٽڏا ٽاڪ ٽاڻا، نہ وسرن ڪڏهن،
الا ڙي! اباڻا، نہ وسرن ڪڏهن.

اٿم آس دل ۾ الاهي اچان،
خدا واڳ واري وطن شل وڃان،
پلي جون پلايون سدا سي سچان،
ڪڙا ڪلف ڪوٽن جا ڪنهن پر پچان،
مٺن ساڻ ماڻا، نہ وسرن ڪڏهن،
الا ڙي! اباڻا، نہ وسرن ڪڏهن.

ڪِرن ڪوٽ ڦهري، وڃي ٽر ٽيان،
ڪلي ڪيرون تن ڏوٽين کي ڏيان،
ٻڪن سان ٻلر ٻاڪ پاٽي پيان،
ملن شال ”مجذوب“ مارو ميان،
سدا حب* هاڻا، نہ وسرن ڪڏهن،
الا ڙي! اباڻا، نہ وسرن ڪڏهن.

”وفا“ ناٿنشاهي

غلط فهمي

تون جڏهن پنهنجي گهٽيءَ مان لنگهندي،
اوچتو منهنجو تي آواز ٻُڌين.
ڪنهن بهاني سان ڏِسڻ لئہ مون کي،
پنهنجي دروازي ٻمهي تي رهين.

اوستائين تون رهين ٿي ٻيٺي،
جيستائين مان نظر تُنهنجيءَ کان.
ايترو ڏُور هليو ڪونه وڃان،
يا ڪوئي سوڙ ڪٿي ڪونه وڃان.

ڪو ڏسڻ وارو اِئين ٿي چوندو،
دور حاضر جي تون ليلي آهين.
دل تي سيني ۾ رکين سُهڻيءَ جي،
وقت جي مومل ۽ عذرا آهين.

ماروي آهين وفاداريءَ ۾،
ذهن ۽ احساس ۾ راڌا آهين.
چڻ ته شيرين جي سهيلي آهين،
چڻ ته همعصر زليخا آهين.

پر ڏسڻ واري کي ڪا ٿا هي معلوم،
تون سچو ڏينهن ائين ٿي بيٺي.
جو ٻه هِن تُنهنجي گهٽيءَ مان ٿو لنگهي،
عادتاً آن کي ڏسڻ ٿي ٻيٺي.

هو ڪٿي عمر جو کهڙو ٻه هجي،
هو ڪٿي توکي ڏسي يا نه ڏسي.

غلام سرور پکهيو

وطن جي حب

وطن جي محبت تو ايمان سمجهان، چمن هن جي الفت ٿو ايمان سمجهان،
گلن جي مان نگهت ٿو ايمان سمجهان، هي خوشبو جي دولت ٿو ايمان سمجهان.

قرار دل و جان وطن جي محبت، رڳن ۾ ٿي دوران وطن جي محبت،
تصور ۾ رقصان وطن جي محبت، وطن جهو وڏو مان ۽ شان سمجهان.

خوشي سان فضائن کي آباد ڪريان، وطن جي غريبن جي دل شاد ڪريان،
وطن کي مصيبت کان آزاد ڪريان، خدا جو اهو خاص احسان سمجهان.

وطن جي حفاظت لئہ تيار ٿـي وڃ، ۽ هر ڪم ۾ تون برق رفتار ٿي وڃ،
جوان شيردل تون فدا ڪار ٿـي وڃ، تہ توکي پوءِ بهتر مان انسان سمجهان.

وطـن جي امانت هي منهنجي جواني، وطـن جـو مـان خـادم سڄي زندگاني،
وطـن جـي محبت جي هي ٿي نشاني، وطـن کـي ٿـي رشڪِ گلستان سمجهان.

وطـن جـي محبت کان مشهور آهيان، خُمارِ وطـن ۾ مـان مخمـور آهيان،
انـهـيءَ ۾ مـگن مست مسرور آهيان، هـي "سرور" سدا لطفِ منّان سمجهان.

"اطهر" منگي

آءُ تہ ساٿـي! اوريـون سـور،
تون بہ ڏکايل! مان بہ ڏکايل!

تـون پيي گهائل گهـوٽن جـو، مـان بہ سـتـايـل سـوٽن جـو.
تـو بہ ڏنـاهين ڏک ئـي ڏک، مان بہ نہ سنبران کڏهين سک.
تنهنجو پيي غربت سان گـذارو، سـون وٽ پيي مشڪل سان ڏارو.
تنهنجون آسيدون ٿي ويون پاٿي، سـون بہ نہ پيارا منـزل ماٿي.
تنـهـنـجـا منهنجا نيڻ پـيـاسـا، پـوري جن جي ڪين ٿـي آشـا.
تنـهـنـجـو منهنجو هڪڙو ديس، تنـهـنـجـو منهنجو ڪـارو ويس.
آءُ تہ ساٿـي! اوريـون سُور، تون بہ ڏکايل! مان بہ ڏکايل!

"عاجز" آچر

ياد

تنهنجي ياد جنهن پل بہ آئي او ساجن!
چمي لـڙڪ منهنجا، آڏائي هلي وئي.
آجـايـل اکيون تـولئہ سِـڪنديـون رهيون،
سـويـن سـور تنهنجا، سجائـي هلي وئـي.
نمائيـن اکـيـن تـي ڪهل ڪين آيـس،
ڏنـم ٿـي نـيـاپـا، لـنـوائـي هلي وئـي.
آداسـي کـي آڏار ڏيـنـدو ڪـو هـائـي،
سويـن درد دل جـا، وڌائـي هلي وئـي.

"ناشاد"

حالِ دل

نڪي آ دشمني هُن سان، نڪي آ دوستي منهنجي،
هُو تاريڪي بہ مون لئہ آ ۽ آهي روشني منهنجي.
نهايت ئي قريب هوندي، نهايت دور ئي آهي،
ڏسو ٿا رهزني هُن جي، ڏسو ٿا عاشقي منهنجي.
سڪونُ مليو تہ آخر سايہء زلفِ پريشانُ ۾،
ڪٿي مون کي ڇڪي آئي آ اڄ آوارگي منهنجي.
شبِ غم ٿي گريزانُ، پرتوئے رخسار جانانُ سان،
دنيا وارو! بسر ٿي هن طرح ٿئي راتڙي منهنجي.
نگاهِ نيم وا جي وارُ آهي نيم بسمل ڪيو،
مَران ٿو ۽ جيان ٿو، آ عجب ٿي زندگي منهنجي.
وڃي پيئي مسلسل ذهن ۾ سا ڇير جي ڇم ڇم،
نہ گذري ٿي پڙاڏي کان ڪا خالي هڪ گهڙي منهنجي.
مان هڪ آواره و وارفتہ پهتس ڪُوي جانان ۾،
خدا هن سان جي گڏ هو، مون سان ساٿي هئي خودي منهنجي.
الا، ڪُنجِ قفس ۾ روز قيدي ٿي سان ڪاٽيان ٿو،
ڇڪي وئي عجب گوشي اندر آزادگي منهنجي.
جڏهن رشڪِ غزالانِ ختن نغمہ سرا ٿي آ،
تڏهن کان قابلِ ديد آهہ ٿي بيچارگي منهنجي.
حياتي وقف ٿي وئي جهانِ رقص و نغم لئہ،
مگر ٿي ڪين پوري آهہ دل جي تشنگي منهنجي.

آزاد نظم

"آثم" ناٿنشاهي

گولي

ڪنهن تکي ڪَرت جيان جيپ هلائڻ وارا،
مون تي وارن جي مٿان وار ڪرڻ وارا دوست!
تورو ڪَڪِ تي،
مون رڳو ٻين ڇنڊي آ پنهنجي،
جنهن ڪي سمجهين تو "ٽري نات ٽريءَ" جي گولي.

ڪڙ

تو چيو:
"سنهنجي سنگت ڪير جيان پاڪ ۽ صاف آهي؛"
مون چيو:
"ڪير ته اڪسير به آ پير به آ،
ڪير مان نيٺ مکڻ ئي نڪرندو،
۽ آهو سارو مکڻ توکي ورائي ڏيندس."
پر-
وقت ڪان اڳ ئي انهيءَ ڪير ۾ ويو پئجي ڪڙ،

پياس

تنهنجي روپ جي ڪوهه جو پاڻي،
ٿڌڙو ٿڌڙو، سُڏڪن جهڙو،
منڙو منڙو، ماڻن جهڙو،
جيتر جيئان،
پلپل پيئان،
پوءِ به مون کي ڏءُ نه ٿئي،
شال ڪڏهن ٻي ڏءُ نه ٿئي!

غيرملڪي زبانن جي شاعري

Prof: Dr: H.C. Gerd Lupke (West-Germany)
پروفيسر ڊاڪٽر ايچ. سي. گرڊ ليوپڪي (اولهہ جرمني)

خوشي
(Happiness)

ڪيئي ڀيرا،
پڙهيون اٿئون، خوشي ڇاهي؟
ڪيئي اهڙيون شيون آهن،
خوشي سڏيو ويو آهي،
جني کي ئي سدائين ڪان!

انهيءَ هوندي،
گمان آهي فقط مون کي، سو هي آهي:
گهڻن ئي ماڻهن ماڻي خوشي آهي سچي، اصلي!

چون ماڻهو ٿا جيئن اڪثر:
صرف هي ئي خوشي آهي–
سا آهي اصل ۾ طاقت ۽ دولت جي خوشي ڪُوڙي،
سمورا هي آجالا ڏيک جا آهن؛
نظر جو وهم هي آهي، ۽ دوکو آ،
حقيقت ۾ اهو رنج و الم جو دلنشين رنگين پاڇو آ،
خوشيءَ جو صرف نالو آ!

پرين! توکي ميڇڻ گهرجي:
خوشي پنهنجي هٿن جو ئي ثمر آهي،
اسان خود ٿا خوشي پوکيون،
اسان کان ٿي ٿئي پيدا،
محبت سان پريل هر دل خوشيءَ جو ئي "ڪان" آهي!

مترجم: "ناشاد"
Translated by: "Nashad"

غزل

آغا عبدالنبي خان "آغا"

●

ڪرشما ڏيکاريا، جهان ڪهڙا ڪهڙا،
ڏنا ڏينهن ڏکيا اسان ڪهڙا ڪهڙا.

وصالِ صنم جي اسان سرخوشين ۾،   ٿي بدليا ڪڏهن آستان ڪهڙا ڪهڙا.
هي عرشِ برين تي اسان جيئي رسائي،   لتاڙيا اسان آسمان ڪهڙا ڪهڙا.
سلامي سڄڻ جي تہ در تي ڏناسون،   سڪندر ۽ صاحبِ قران ڪهڙا ڪهڙا.
هي يادش بخير آهہ جنهن جي زبان تي،   ڪيان وصف تنهن جا عيان ڪهڙا ڪهڙا.
ستم جي ستايا سون ۽ جور و جفائون،   سي احوال ڏئي هيت زبان ڪهڙا ڪهڙا.
رهيا ياس و حسرت ۽ ارمان باقي،   مليا ٿم ڏسو رازدان ڪهڙا ڪهڙا.
وٺي يار ڪان مان تہ درسِ محبت،   ڪيا پاس ڏس امتحان ڪهڙا ڪهڙا.
عشاقن جي مقتل ۾ تولئي هُما اچ،   رکان پنهنجا چئو استخوان ڪهڙا ڪهڙا.
رقيبن سان گهمندي ڏسي يارَ توکي،   اٿيا دل ۾ ناحق گمان ڪهڙا ڪهڙا.
لڏي ويا لڏي سپ چڏي هت خزانا،   سخندان سي صاحب زبان ڪهڙا ڪهڙا.
نگاهن جي تيرن سان ناگاه قاتل،   چٽيا دل تي سنهنجي نشان ڪهڙا ڪهڙا.
جوانيءَ ۾ منهنجا هئا همنشين ڪي،   سنا محب شيرين دهان ڪهڙا ڪهڙا.
ڪري مست فرهاد و مجنون ۽ وامق،   رُلايا حُسن خاندان ڪهڙا ڪهڙا.
هي فرقت ڪان تنهنجي اچي ڏس خدارا،   ٿيا دل ۾ داغِ نهان ڪهڙا ڪهڙا.
ڪليسا ۾ گرجا ۾ آتشڪده ۾،   ها سجدي ۾ صاحب مڪان ڪهڙا ڪهڙا.
فڪر موت جو ڪر نہ پيريءَ ۾ ڪڏهين،   تہِ خاڪ تي ويا، جوان ڪهڙا ڪهڙا.
درازن ۾ پيٽ تي ۽ هالن ۾ يارو،   هئا ويرَ، پيرِ مغان ڪهڙا ڪهڙا.
لب و چشم رخسار هن جو زنخدان،   چمين تن مان يارو چمان ڪهڙا ڪهڙا.

بُتن جي جفائن جا اي يار "آغا"،
قصا تون ڪندين هت بيان ڪهڙا ڪهڙا.

[سانگيءَ جي تتبع تي لکيل]

اجمل بيگ ق. مرزا "اجمل"

●

آزل کان آهي سنڌين کي دُعا اهڙي، جو ڇا چئجي،
رکي تن ننڊ غفلت جي روا اهڙي، جو ڇا چئجي.

وڙهي ڍانگا تين، هڪبئي جي ڍينگر کي ڪرڻ ڍيري،
ٻُري سنڌين جي آ عادت اها اهڙي، جو ڇا چئجي.

سُکئي کي ڪونہ سهندا ۽ چڙهيل کي ڪونہ چاهيندا،
ڏيکاريندا ڏُکويل کي ڏيا اهڙي، جو ڇا چئجي.

ڪو بيٺلُ يا چڙهيلُ هرگز ڪيرِئل جو ڪين هٿُ وٺندو،
چڙهيلَ کي هيٺ ڍاهڻ جي ڪندا اهڙي، جو ڇا چئجي.

ڪَنئين سَرمايہ دارن گوءِ غدّاريءَ ۾ هڪبئي کان،
ڪندا هڪبئي ۾ ڏاڙهيِ پٽَ رهيا اهڙي، جو ڇا چئجي.

ڏجي ڇا ڏوهہ غيرن کي، جو غير آخر بہ غير آهن،
ڪئي آ سنڌ سان پنهنجن دغا اهڙي، جو ڇا چئجي.

وڏيرن ڪيو وزارت جي پُٺيان نيَلام سنڌڙيءَ کي،
پَرائي مال تي ڪيائُون سخا اهڙي، جو ڇا چئجي.

آهي تاريخ شاهد، جنهن رکي بَد سنڌ ڏانهن نيّت،
فنا سا قوم ٿي ويئي صفا اهڙي، جو ڇا چئجي.

خصومت جي رکن ٿا سنڌ سان يا سنڌ وارن سان،
پَڇتيندو پاڙ تن جي خود خدا اهڙي، جو ڇا چئجي.

مِٽائڻ سان نہ مِٽجي سنڌ جو نالو سگهيو هرگز،
ڪري ڪوشش ڏٺائون بارها اهڙي، جو ڇا چئجي.

رواداري ڪئيسين ۽ گَلي لاتوسين پيائُن کي،
اسان کان بَس، اِهائي ٿي خطا اهڙي، جو ڇا چئجي.

اڪيون آڏو پَريل پُڪليل اسان جو مُلڪ پيا پيلين،
اسان جي صبر جي پوندن هَچا اهڙي، جو ڇا چئجي.

هي آهي ابتدا اي سنڌيو! عشق ۽ محبّت جي،
خطرناڪ آهي آن جي انتها اهڙي، جو ڇا چئجي.

خدا جو سُنهن! اسان کي ساهه کان وڌ سنڌ پياري آهه،
مٿس سِر گهوري ڏيڪاريون وفا اهڙي، جو ڇا چئجي.

پُڪاريو جي اسان کي سنڌ واهر لئه، ته جَنگ ڏسندوا!
ڪنداسين جان و دل آن تان فدا اهڙي، جو ڇا چئجي.

جو آيو سنڌ ۾، سو ڪين ويندو سنڌ کان ٻاهر،
آهي دلڪش سنڌس آب و هوا اهڙي، جو ڇا چئجي.

نڪا تسنيم و ڪوثر جي، نه جنّت جي رهي حاجت،
اسان کي ڪئي خدا نعمت عطا اهڙي، جو ڇا چئجي.

اسان جي مادرِ مشفق، اسان جو هي وطن پيارو،
سنڌس خدمت اسين آڻيون بجا اهڙي، جو ڇا چئجي.

سِڌي، سادي، سلُوڻي ۽ سُهڻي سنڌ جي ٻولي،
آنهيءَ کي پيٽ ڏنيءَ بخشي بقا اهڙي، جو ڇا چئجي.

زبانُ پنهنجيءَ کان جيڪا قوم ٿي غافل ۽ لاپروا،
سا ٿي قعرِ مذلّت ۾ فنا اهڙي، جو ڇا چئجي.

غزل منهنجو جڏهن علامه لُطف الله (۱) کي پهتو،
ڪئي هُن مردِ مخلص مرحبا اهڙي، جو ڇا چئجي.

ڪڏهن حاسد نه تُنهنجيءَ گَرد کي پهچي سگهن "اجمل"،
ڏِني توکي خدا طبعِ رَسا اهڙي، جو ڇا چئجي.

شيخ عبدالرزاق "راز"

●

گلستان جي روداد ڪهڙي ٻڌايون،
قفس ۾ به گُل ٿي سَتائڻ لڳا.

محبت جا نغما اسان ويٺي ڳايا، جڏهن سور دل کي ٿي کائڻ لڳا.
ڏسي چڱنگ چولي هو ويچهو وريا، پشيمان ٻڌجي وسائڻ لڳا.
نه ساقي نه ساغر نڪو جام و مينا، مناجات درويش ڳائڻ لڳا.
جڏهن سور کان مون ٿي آنسو وهايا، تڏهن داغ دل جا ڪِلائڻ لڳا.
سهارو اسان کي هو جن تي هميشه، اهي يار پڻ اڄ ستائڻ لڳا.

(۱) مرحوم و مغفور علامه لُطف الله بدوي شڪارپوري صاحب ڏانهن اشارو (اجمل)

"سليم" ڳاڙهوي

●

بحر پرجي ڇلي رهيو آهي، درد دل ۾ وڌي رهيو آهي.
ابر آهن يا هي آکيون آهن، وڏ ڦڙو ڪو وسي رهيو آهي.
آشيانا سوين سڙيا هوندا، دود ڏاڍو دکي رهيو آهي،
برق و باران جگر ۽ اکين ۾، دل ۾ طوفان هلي رهيو آهي.
حادثن کان، غمن کان، المن کان، سر ۾ سودا اچي رهيو آهي.
بربريت کيائي رهي آهي، هاءِ انسان جلي رهيو آهي،
حسرتن جي انيڪ لاشن تي، "اهرمن" اڄ نچي رهيو آهي.
ڪجڪلاهن جي بارگاهن ۾، پاپ هردم پلي رهيو آهي.
هي تماشو عجب تماشو ٿيو، ڪوڙ سچ تي کلي رهيو آهي.
حيف، انسان ڪٿي تو انسان کي، شرم کان سر جهڪي رهيو آهي.
ڪو بهارن ۾ پي رهيو گريان، ڪو خزان ۾ کلي رهيو آهي.

هي حڪايت بيان ڪيئن ڏيندي،
لب تي لهجو ڏڪي رهيو آهي.

"سليم" سرهندي

●

جگر کي خون ڪري دل کي لاله زار ڪندس،
چمن ۾ پنهنجي بهارن کي اشڪبار ڪندس.

ملائي تنهنجي نگاهن سان دل جي ڌڙڪن کي،
فضا کي مست هوائن کي نغمه بار ڪندس.

اوهان جي زلف جي خوشبو پکيڙي عالم ۾،
جنون جو عام زماني ۾ ڪاروبار ڪندس.

سنده اکين جو سقدس شراب ڇڻڪاري،
خدا جي خلقت کي غفلت سان هوشيار ڪندس.

هوا ۾ زهر گهليل آهي ساهه تنو گهٽجي،
اوهان جي مرڪ سان ماحول خوشگوار ڪندس.

چوَن تا عشق کي جي جرم تين بزرگن کي،
ڪرائي تُنهنجي زيارت گناهگار ڪندس.
رکي نماز تي سجدن جا گانَ جي مرڪن،
پسائي تن کي پنهنجو سينو شرمسار ڪندس.
پسائي شان تنهنجي ناز ڪبريائي جو،
غرور زهد و ريا کي خراب و خوار ڪندس.
قيامتن کي بلائن کي حسرتن کي گڏي،
سنڌ ۾ پيار جو تعمير يادگار ڪندس.
اوهان جي لاءِ خدا آهي خلقيو سون کي،
اوهين ڏڪاريو پيلي آءٌ پيو پيار ڪندس.
منهنجي نصيب ۾ آهن لکيل هي اوجاڳا،
اوهين اچو نه اچو آءٌ پيو انتظار ڪندس.
تو منهنجو هڪڙي نظر سان حساب صاف ڪيو،
حسابَ تو سان جيڪي تي ويهي هزار ڪندس.
"سليم" آهي خطا جي پيار سهڻن سان،
نه اهڙيون سهڻيون خطائون سڀ جي شمار ڪندس.

الياس "عشقي"

●

سان آهيان اڃا تائين ساڳيو، پر ڪيئن ٻڌايان يارن کي،
سوچڻ ته ڪجي پنهنجي دل ۾ ڪجهه پاڻ بدلجڻ وارن کي.

تنهنجي نه هجڻ سان اي سنڌڙا، دل پنهنجي ٿي ويران نه آ،
رنگ آهي عجب گلزارن جو، وٺي ويڙهي باهه بهارن کي.
دل جهڙو رتن تو مفت ملي، ڪنهن قيمت ۾ نه نشو وڪجي،
شڪ آهي اگر سائين منهنجا، پل گهولي ڏسو بازارن کي.
پرپٽ جا اسين رولاڪ آهيون، جهاڳيندا آهيون جهنگ جبل،
تون شهر جو واسي آهين ميان، دل ڏي نه اسان وڻجارن کي.
حق پنهنجا گهرڻ وارا تي گهٽايو ظلم سهڻ وارو نه هجي،
هن ٻڌوڙ جو آ منصور ڪٿي، سوري تي سڏي سر وارن کي.

هو مون کان رُسي ويا آهن يا تقدير بدلجي وئي آهي،
زاري بہ اثر منهنجي نہ ڪيو، پرچائي ڪير پھنوارن کي.
هي آهي ھڙاڏو يا سڏ آ، دل منهنجي چڪجي وئي آهي،
چا مارئي کوٽ ۾ آهي اجا، ۽ ساري پئي سنگهارن کي.
هي وقت عجب ڪجھ آيو آ، چا پنهنجو پيار اجايو آ،
هيٺن جي حال جي ڪير خبر ڏئي محب ميٺن مھندارن کي.
ڪو اکڙ ڪھڙو ڏس ڏيندو، هو عمر سڄي پيو ڳوليندو،
هن دؤر جو بدقسمت انسان، پڙهندو ٿو وتي ديوارن کي.
انمول چنيسر آهي رتن، اي ليلان! توکي هئي نہ خبر،
تو اهڙو امولهہ گنوائي ڇڏيو ۽ پاتو هيرن هارن کي.
مون لفظن جي واپاري ۽ کي، چا فن جو مول ملي "عشقي"،
مُلھہ ڪير ٻُڌائي هيرن جو، ساٿ آهي لڳي وينجهارن کي.

"محسن" ڪڪيڙائي

●

نوجواني ۽ جي گناهن تي پشيمان آهيان،
چو نہ ٿيان، نيٺ تہ فرزندِ مسلمان آهيان.

ڪجھ نئين طرز، نئين فڪر جو قائل آهيان،
۽ بزرگن جو چوڻ آهہ تہ نادان آهيان،
مان حقيقت کي لِڪائڻ جي ڪريان ٿو ڪوشش،
هون ۽ تہ دعويٰ ٿو ڪريان، "نائبِ يزدان" آهيان.
چو نہ شيطان جي حڪمن جي ڪريان مان تعميل،
مان فرشتو تہ نہ آهيان، مان تہ انسان آهيان.
مان پيئڻ لاءِ بہ سوچيان، تہ پلا ڪيئن سوچيان،
سان تہ خود پنهنجي گذر لاءِ پريشان آهيان.
دل ۾ هڪ درد آئي ٿو ۽ ڏيان ٿو روئي،
ڪو گهُري ٿو، ۽ ڏسان ٿو، تهي دامان آهيان.
ٿي سگهي ٿو تہ اوهان کي بہ ٿئي ڪجھ احساس،
منهنجا "محسن"! مان انهي ۽ لاءِ غزلخوان آهيان.

غلام احمد چانڊيو

●

نه جواني نه اهو چوهه، ملڻ هيڪر اچ،
آئيو، بحر ستان پوهه، ملڻ هيڪر اچ.

صبح پيريءَ جو رسيو، رات ڪُهي جوين جي، سون خود مٽجي ٿيو لوهه، ملڻ هيڪر اچ.
زندگي آس َ کان همرنگ جنون آهه مدام، آبشارن جان ٿيس چوهه، ملڻ هيڪر اچ.
عشق جي حسن سان نسبت ٿي ڪنجي، قفل ڪڙو، مالدارن جان هٿس موهه، ملڻ هيڪر اچ.
زندگي خوفزده تاڙ ۾ تخريب هياس، ڏيڏري، پاسي ۾ هٿس ڳوهه، ملڻ هيڪر اچ.
وٽ اڏائي ٿي پٺي تيل، رلايو فراق، ڪٽ ڪپائي ٿي پٺي لوهه، ملڻ هيڪر اچ.
ڇا ٿيو شوخ نگهه تنهنجي کي هيهات عتاب، ڪونج جو ڳهرڙو هئو روهه، ملڻ هيڪر اچ.
سبز پوشاڪ بيابان کي ڪکر پهرائي، ڏڻ ڏنارن ۾ هو پابوهه، ملڻ هيڪر اچ.
جوءِ عين جي وتر، ڍول ڍڪڻ منهنجو ٿي، موٽ پارس ٿو رئي لوهه، ملڻ هيڪر اچ.

حسن هو ناز نگر، بيت طرب، شادي پور،
عشق تهخانهٔ اندوهه، ملڻ هيڪر اچ.

جشنگهائي "سام"

●

چنڊل سنسار ۾ غم کان نه ڪوئي هت بشر آهي،
ڪنهين کي گهٽ ڪنهين کي وڌ ڪو دک دل ۾ مگر آهي.

رکي سو موت جو خطرو چو جيڪو خود امر آهي،
سفر ۾ روح لئه خود نيستي جنهن جو سمر آهي.
بڻي انسان انسان تو غمِ الفت جي نرميءَ سان،
غمِ الفت کان خالي جو بشر آهي ته شر آهي.
ڏنو هر عيش جنهن ترڪي چکي لذت محبت جي،
عجب کهڙو جو آن لئه شاخِ طوبيٰ بي ثمر آهي.
وجهي سنسار تو جادو ڪڏهن دک سان، ڪڏهن سک سان،
سڙڻ اگ جي سرن ٿن تي نه مايا جو اثر آهي.
جلائي پاڻ نارِ عشق ۾ جوڪا پٺي دم دم،
ڪا رهڻي دل انهيءَ تي ڪوڙو ڪلفت جي نه سَرُ آهي.
شبِ تاريڪ ۾ ٿا "سام" تارا ياد جا چمڪن،
دلِ مخمور لئه سنهن يار جو روشن قمر آهي.

ولي محمد "وفا"

●

نئي ٻيڪ گهڙيءَ جي زندگي مون کي،
عزيز از جان آهي منڪشي مون کي.

پيئڻ وارن سنديءَ ناهي ڪمي، ناصح! | ڪيو بيپرده ليڪن تشنگي مون کي!
مان جوءِ شير ٿو آئي سگهان، ليڪن، | نه آهي ڪوهڪن سان دشمني مون کي!
اجيا زخم جگر پيو روشني بخشي، | چراغن جي نه گهرجي روشني مون کي!
عجب رنگ گلستان آهي فصل گل، | نظر هر گل تي آئي ٻيڪسي مون کي!

رشيد ڀٽي

●

زماني ۾ يزدان کيئي ٻڌائي متائي تا سکهجن،
مگر حضرت انسان ٻڌائڻ به مشڪل، ميٽائڻ به مشڪل.

آنا کي ميٽائي، اندر کي آجاري ڇڏي جا او سائين!
دونهين درد جي سا ڏکائڻ به مشڪل، وسائڻ به مشڪل.

جتي رازئي راز ۾ رند تا رمز تني سر وڃائن،
اتي شيخ لئه سر بچائڻ نه مشڪل، وڃائڻ به مشڪل.

جتي سچ سقراط چالاءِ ويو زهر جو ٻي پيالو،
اها ڳالهه ڳجهه جي وسارڻ به مشڪل، پچارڻ به مشڪل.

گلن جي وسيلي ملن دوستن جي هٿان زخم تا جي،
اهي زخم دل جا ڇڪائڻ به مشڪل، ڇٽائڻ به مشڪل.

نهائينءَ جهان نينهن کي جو لڪائي، پچائي نه جائي:
انهيءَ سان ناتو نڀائڻ به مشڪل، ڦٽائڻ به مشڪل.

وطن لاءِ واري ڇڏيو جنهن آ احساس غم ۽ خوشيءَ جو:
انهيءَ ٻانوري کي کيلائڻ به مشڪل، رنائڻ به مشڪل.

رکن تا جي ايمان سچ تي سدائي، سي الموت آهن:
انهن کي زيان سان ڏڪارڻ به مشڪل، ڏڪارڻ به مشڪل.

[پاڪستان ٽيليويزن ڪارپوريشن،
ڪراچيءَ جي شڪريي سان.]

”نديم“ انصاري

●

ميون لڱاءِ، وڻين مان نئو خمار اچي،
پياڪ پره جو تو در اميدوار اچي.

ملي جو تنهنجي هٿان، مون وٽان سو ڪيئن موٽي؟
ازل جو آهي اجايل هي ميگسار اچي!

چمن جي راه ڪڏهن پي، چمن نہ آهہ اتي،
قدم قدم تي قدم ڪي نظر تو خار اچي.

چڪن ۾ چيڙه، چنبڙن ۾ جيئون پيون هاڻي،
الهي! شل نہ اباڻن کي مون کان عار اچي.

وڻن تي پيون، هوا ۾ خمار و مستي آهہ،
اسان جي دل کي مگر جو نئو قرار اچي.

ماڻ جني مهل وڇوڙي جو ويل ساري ٿو،
بهار ۾ بہ دلين کي نہ تو قرار اچي.

اوهان جي گهوُر جي گهايل ۽ دل جي ماريل کي،
نہ کي تو موت اچي ۽ نہ تو قرار اچي.

”نديم“ کي تو پري پاڻ کان ڪيو ڇو آهہ؟
نظر ويچارو تہ دائمن تو اشڪبار اچي.

نثار ”بزمي“

●

وصل بهتر آهہ جدائيءَ مان وري چا تو ٿئي،
ڪوڙ، ڪيني جي ڪمائيءَ مان وري چا تو ٿئي.

ڪانگ سونهي ڪانگ سان ۽ مور مورن سان ٺهي،
غير جي در تي رسائيءَ مان وري چا تو ٿئي.

بندگي اهڙي هجي، جنهن جو چنگو بدلو هجي،
خالي سجدن جي ادائيءَ مان وري چا تو ٿئي.

چوتي ڌڪڙي رب" جي قائم ۽ دائم تي رهي،
جسم خاڪيءَ جي وڏائيءَ مان وري ڇا ٿو ٿئي.

ڪم اچي ڀو نيڪ سيڪنهن کي چڱائي تي اچي،
فائدو ڪوئي بُرائيءَ مان وري ڇا ٿو ٿئي.

ڪنهن جو ڪنهن سان ڇا وڃي، هرڪو وڃي پنهنجي ڪري،
ڏس! ڀچُرَ ڪنهن جيءَ پرائيءَ مان وري ڇا ٿو ٿئي.

شل هجي انسان جي انسان سان رغبت وڏي،
ڪو ٻڌائي بيوفائيءَ مان وري ڇا ٿو ٿئي.

جانبِ تقدير کان روزي، مقدّر تي جڏهن،
باقي ڪُرڪڻ ۽ ڪڌائيءَ مان وري ڇا ٿو ٿئي.

ڀان کي آهي سڃاڻڻ ۽ ٿي مولا جي شناس،
هين يا هُن جي آشنائيءَ مان وري ڇا ٿو ٿئي.

دل منجهان جا بات نڪري، سا رکي تاثير تي،
باقي "بزمي" ٻَڪ اجائيءَ مان وري ڇا ٿو ٿئي.

احمد خان "آصف"

●

تنهنجو چهرو مه لقا چڻ آهه چهرو چنڊ جو،
تو اچي آن ۾ ڏسڻ ۾ رنگ ڳهرو چنڊ جو.

تون سراپا حُسن ليڪن چنڊ ڀتّر ۽ مٽي،
سون اجايو ورتو نالو تي آپهرو چنڊ جو.

تنهنجي رخ تي منهنجي دل، منهنجي نظر آهي ائين،
جيئن چڪوري تي ڏئي هروقت پهرو چنڊ جو.

مهر تي ڪشتي ۾ نڪتين هن جي پٺي توتي نظر،
ڪو ڏسي ها رشڪ کان جهومڻ ۽ لهرو چنڊ جو.

چنڊ چوراسي مڙن "آصف" نه مَٽُ محبوب جي،
هي ته هڪ تيو همسَري ۾ ڪهڙو ٻهرو چنڊ جو.

"استاد" بخاري

●

اي وطن جا آسرا ۽ آس يار،
هيتريون سُستيون، هجتي شاباس يار.

زندگي بي روح، جڻڪي لاش آهي،
دل ۾ دل ناهي ته خالي ماس يار.

وقت وٺندو امتحان تي امتحان،
هوشياري، تيئن متان ناپاس يار.

همسفر ڪن ٿا چڙهايون چنڊ تي،
تو ڪنئي تازي پٽن جي تاس يار.

پنهنجي ڪوشش جي ڪرامت ڪا هلاءِ،
قسمتن جون ڪين باسون باس يار.

تنهنجي عزمن ۾ اميدون بيشمار،
تنهنجون مايوسيون، لڪين وسواس يار.

عظمتِ انسان سندو ڪوڙي چڏيون،
چنڊ ۽ زهري ستان انڪاس يار.

هيتريون ويرانيون، "استاد" چو،
جڻ ڳهمي آهي ويو راڪاس يار.

"آثم" ناٿنشاهي

●

توڏي جڏهن به مون نهاريو آ،
تُنهنجي نظرن مون کي ڏڪاريو آ.

هَٿُ نه ايڏي پٽاڪ، او واعظ!
تُنهنجي دنيا ۾ مون گذاريو آ.

ڪوڙ پيرا خوشيءَ جي پَردي مان،
مون کي انسان جي غم پُڪاريو آ.

توتي ڪانهي سَيارَ ڪا سائين!
مون کي پنهنجي خلوص ماريو آ.

اي تغافل شعارا تو وانگر،
توکي "آثم" ڪيئي وساريو آ.

"جليل" سروري

●

دُوري جو ناهه غم نه ٽُٽي دوستي ڪڏهن،
جيڪر حياتي آهي ته ملبو وري ڪڏهن.

طئي مرحلا هزار ڪياسون فراق جا،
افسوس پر نه آئي گهڙي وصل جي ڪڏهن.

شايد پسند توکي اچن جانِ آرزو،
لڙڪن جا هار ڏس شبِ فرقت اچي ڪڏهن.

ڪيڏو بلند ۽ پاڪ مقام آهي هن سندو، اي ڪاش! تون نيائي ڏسين دوستي ڪڏهن.
چشمِ صنم جي ڪرشمي جو چاچوان اي دوست! برپا ڪيائين حشر جڏهن پيي ملي ڪڏهن.
حاصل ٿئي ٿي پيار ۾ تنهنجي ”جليل“ کي، فرقت ۽ بيقراري ڪڏهن، شاعري ڪڏهن.

لقمان ”حڪيم“

●

زندگي ۾ چا نه چا انسان کي ڪرڻو ٿو پوي،
گردشِ ايام کان بي منوت مرڻو ٿو پوي.

جو به پٿر دل ٿيو، مغرور يا گردن فراز،
وقت جي چڪي کي سو هڪ ڏينهن ڏرڻو ٿو پوي.

جو غريبن جو پيئي ٿو خون راشي ٿي رذيل،
آتشِ ذلت ۾ تنهن کي نيٺ ٻرڻو ٿو پوي.

خود غرض ٿي خلق کي جيڪو پريشان ٿو ڪري،
اهڙي آدمخور کان هرڪنهن کي پڇڻو ٿو پوي.

راڄ وارن کي ٿري، ڪائي صفا پوتار ويو،
مات وارو پي مٿو، ڪچي کي لڏڻو ٿو پوي.

نيڪ صورت پير ٿي پيو آهه بهرِ روزگار،
دين فروشن کي به رهبر اڄ ته چوڻو ٿو پوي.

قدر ويو اشراف جو، عيار آهي معتبر،
اهڙي موسم وني اچي خاموش رهڻو ٿو پوي،

جو چوي ٿو سچ انهيءَ کي ڪاٽ ۾ قابو رکن،
تنهنڪري پنهنجي زبان کي بند رکڻو ٿو پوي.

ٿيو مصيبت ۾ پريشان جنهن جو آ سادو لباس،
روز شب جور و ستم مجبور سهڻو ٿو پوي.

آبرو انسان جي آ بي آبرو پيسي اڳيان،
هت ”حڪيما“ پاڪ دامن کي به ڊرڻو ٿو پوي.

احمد خان "مدهوش"

●

جنهن وقت منهنجو سات ستارن ڇڏي ڏنو،
آن وقت مون کي وقت جي يارن ڇڏي ڏنو.

آئـي خـزان تـہ رنـگ نظارن ڇڏي ڏنو، بـدلـي فـضـا تـہ حسن بهارن ڇڏي ڏنو.
عشقِ بُتان جـو ذكر سرِ بزم تـو هلي، گـويـا خـدا جـو عشق هزارن ڇڏي ڏنو.
گـمـراه رهبرن كـي ڏسي راهِ عشق كان، مـنـزل جـو عـزم راهگذارن ڇڏي ڏنو.
يـارو! سـهـارا كشتيءَ اسـيـد كي ڏنـي، بـحـرِ فـنـا ۾ نـيـك كنارن ڇڏي ڏنو.
"مدهوش" هو فساد فقط هست و بُود جو، هـستـي ڇڏي ڏنو تـہ خسارن ڇڏي ڏنو.

سومرو محمد اسحاق "راهي"

●

غمن جـي اوُج ۾ عيدن جـا سلسلا بہ ڏسو،
يـزيـديـت جـي وڏائـڻ جـا فيصلا بہ ڏسو.

ڪٿي بهار، ڪٿي ٿو خزان جـو دوُر رهي، ڪنين جي عيد ۽ ڪي غم ۾ مبتلا بہ ڏسو.
زبان ۽ پيٽ جون عيدون ٿيون بار بار اچن، نـظـر جـي عيد جـا مضبوط سلسلا بہ ڏسو.
درِ حبيب جهڪايم جي سر تہ سر نہ رهيو، هـي ابتدا بہ ڏسو هـن جي انتها بہ ڏسو.
اچـا تـہ شامِ نصيباً جي انتها ٿـا ڏسون، سـحـر تـي وار فريبن جـا برملا بہ ڏسو.
شبِ وصال ۾ يـارن بہ آهـي يـاد ڪيو، هـنـن جا حال ڏسو، منهنجا مرحلا بہ ڏسو.
خطا ڍڪي ٿو خدا، ۽ بڪي ٿو هت واعظ، خـدا جـو شان ڏسو ۽ هـو پارسا بہ ڏسو.
نتيجو پيار جو نفرت سان ٿو ملي "راهي"، ڏسو اسان جـي وفا ۽ سندن جفا بہ ڏسو.

الهو رايو "مسرور"

●

ليڪن تي لاک جي لوئي سدا سونهي سنگهارن کي،
آچو ڪپڙو، ڇتي چادر، ڪڏهن آهي ڪڏهن ناهي.
وَسائن وڏ ڦڙو ٿيون جيئن اکيون منهنجون اباڻن لئہ،
ابر ۾ خود ائين اوتَرُ ڪڏهن آهي ڪڏهن ناهي.

اسين مارو عنبر ۽ عطر روميءَ مان نہ کجھہ چاھون،
رڳو وارن جي لٹ ويڳر کڏھن آھي کڏھن ناھي.

سنگھاريون سومرين سان چا کنديون سينگشي چوجو،
غريبن وٽ عمر زيور کڏھن آھي کڏھن ناھي.

شباب حسن جانان جو سدا موجن ۾ آھي جٺن،
تئين کو موجزن ساگر کڏھن آھي کڏھن ناھي.

لٹو سمجھي سگھان "مسرور" کي آخر کو سمجھائي،
مريض عشق تيو بھتر کڏھن آھي کڏھن ناھي.

"بشير" سيتائي

●

هزار صدما پرايا سين آشنائي مان،
بُرا نتيجا مليا پنھنجي ھر ڀلائي مان.

نہ تن لٹ حرف و حکايت، ھتا جي بيگانا،
ھي پنھنجا نکري ويا پنھنجي ٿي رسائي مان.

ھٹا سين بار گران يا ھئي کا تنگ زمين،
تڙيا ٿي وياسين خدا جي ۾ ھن خدائي مان.

چيوسين سچ تہ عداوت جي مچ ۾ اچلايئون،
مليو اھو ئي تہ قل، پنھنجي لب کشائي مان.

آنھيءَ ئي ياد کان مانوس ٿي ٿي دل آخر،
ميلي جا ياد محبت غمِ جدائي مان.

اسان کي زھر بہ امرت چئي پياريو ويو،
ھزار دوکا مليا تنھنجي دلربائي مان.

"بشير" دنيا نہ جاتي اسان جي رسم وفا،
جفا سٺيسين ھميشہ رھ وفائي مان.

"عزيز" ڳاڙھوي

●

مان کٿي يار کي ڳوليان ٿو، سندم يار کٿي،
پيٺکندي منھنجي رھي ديدهٔ بيدار کٿي.

فصل گل ۾ ھي خزان تنھنجو ستم جا چئجي،
پنکڙي گل جي کٿي، گل کٿي گلزار کٿي،

شکريو ديدهٔ انور جو بجا آئيان مان،
جي وري مون کي ٿئي دوست جو ديدار کٿي.

هي زماني جا حوادث يا فلڪ جو ڦيرو،
عشق مجبور ڪئي، حسن ضيا بار ڪئي.

منهنجي يوسف جي ثنا ”يوسف ڪنعان“ ٿو ڪري،
شهر جانان تي سگهي مصر جي بازار ڪئي.

آتش هجر جلائي ٿي جگر منهنجو ”عزيز“،
زندگي منهنجي ڪئي اهڙو پلا بار ڪئي.

مرزا فياض علي بيگ ”فياض“

●

شوق جي شاهيءَ وٽ پڻ ناهه خاطر جو جواب،
دل جي آئيني ۾ آهي ديدِ دلبر جو جواب.

ڪعبهٔ دل مان هي بت خارج ٿيا، داخل ٿيا،
رهجي پهلو ۾ ٿيو الله جي گهر جو جواب

وصل جي شب اي موذن! تي تو ڦيرائي چڙي،
دم هو لب تي مون ڏنو الله اڪبر جو جواب.

هو سوالِ مدعا تسڪين خاطر جي ڪري،
منهنجي مايوسي وڏي پڌندي ستمگر جو جواب.

منهنجي قسمت ۾ لکيل ناهي ڏسان جلوو سندءِ،
منهنجي محرومي ستان آهي مقدر جو جواب.

رئڻ جي مون کي اجازت ماهرو جيڪر ڏئين،
قطرو قطرو ڏيندو پوءِ ناياب گوهر جو جواب.

مون لکيو پنهنجي پريشانيءَ جو ان کي حال زار،
هن لکيو چا، چا ڏنائين، قلب مضطر جو جواب.

بيرخي تنهنجي ڏسي دل جو پيو شيشو پڃي،
ساقيا! توکي ڏيان ڇا هاڻ ساغر جو جواب.

سخت صدمن کان دليون تو نرم آهن سپ کيون،
سڪ وجي تون هاڻ اي ”فياض“ پٿر جو جواب.

"ساجد" لعلوو ري

●

پرائي غم جهان عشق ۾ تيسو اشڪبار آهيان،
هميشه باعث بيتابيءِ دل بيقرار آهيان.

اجا تائين ڪلي ڪا گلشن دل جي ڪلي ناهي،
ائين آهيان ته ڄڻ باغ خزان ديده جو خار آهيان.

اها ساده دلي منهنجي، ڏسو ناهي ته پيو چاهي؟
زماني ۾ ڪندو هرهڪ بشر تي اعتبار آهيان.

خبر ناهي ڪڏهن محبوب ملندو مون سان اي موليٰ،
مان جنهن جي جستجو ۾ دوستو! ليل و نهار آهيان.

ائين اڄ راهه ۾ رولي ويو آ ڪاروان مون کي،
نه آهيان راهرو، ڄڻ راهه جي گرد و غبار آهيان.

نه هڪڙو پل بسر پنهنجو ٿئي ٿو عيش ۾ هائي،
وڃائي ڪنهن جي وينو عشق ۾ صبر و قرار آهيان.

ٿيسو سرتاج ثابت جو، حسين مه جبين جو،
انهيءَ جي لئي سراپا مبتلاي انتظار آهيان.

محبت ۾ سمايل مان، محبت مون ۾ ٿي ساڪن،
محبت ڪرڻ وارا سان محبت جو ديار آهيان.

نه ڪجهه پيو قربداري ڪان سوا، چاهان ٿو مان "ساجد"،
اڃي ڪوئي ڏسي، محفل ۾ ڏاڍو قربدار آهيان.

اسلم "آرزو"

●

سنڌڙي وارڻو پاڻ سنڀاريو،
ڇو ٿا ڏاريں جيئڻ گذاريو.

گذري گوندر منجهه حياتي، حيف! اجا خاموش گذاريو.
هاري ۽ مزدورو هائي، ڪنهن ڪانئر جو ساٿ نه ساريو.
ڪٿي ڪهاڙي، ڪوڏر ڏاتا، ڏاڍ جيهل جما ڏونگر ڏاريو.

گيتن ۾ اج سوز سمائي،   پيجل وانگر پارڻ پاريو.
جنهن جي چڻ چڻ آگ آلايي،   اهڙي ساز جي تند تنواريو.
پڙڪي جا آزادي آئي،   هر دل ۾ سا آگ اپاريو.
اج تہ ”آرزو“ سنڌڙيءَ نالي،   پريت سندو ڪو جام پياريو.

”ناشاد“

●

اي دلِ ناواقفِ انجام ڏس،
آ رڪيل دائي جي پويان دام ڏس!

هر قدم تي حسرتِ ناڪام ڏس،   دار تي پو مست جو آرام ڏس!
ها، چراغِ ميڪده پي ٿو جلي،   پر اثر جو آتشِ گلفام ڏس.
ساري دنيا ميڪشيءَ ۾ مبتلا،   رند ۽ واعظ جي هٿ ۾ جام ڏس.
تا چون عاقل، محبّت جُرم آ،   عشق وارن تي عجب الزام ڏس.
بيقراري، آه و زاري، اضطراب،   حُسن وارن کان مليل انعام ڏس.
هڪ طرف ڏس بيوفا جا واعدا،   ٻئي طرف ڏس، گردشِ ايام ڏس.
ڪجھ نہ حاصل ڪين ٿيو ”ناشاد“ کي،   ۽ اچايو ڀرھ ۾ بدنام ڏس!

قطعا

"زيب" عاقلي

(١)

اسان ڪان تيغ تي سرخي، اسان سان دار جي رونق،
اسان جي دم قدم سان عشق جي دربار جي رونق،
اسان زنجير اورانگهيا، اسان سولي تي سچ ڳايو؛
اسان جي حوصلي بخشي نئين سنسار جي رونق.

(٢)

وري سوليءَ ڪي سينگاريو، وري زنجير ڪڙڪايو،
وري ڏيو ڪفر جي فتويٰ، وري منصور مارايو،
وري آئيو رياڪارو! نئون الزام مستن تي؛
وري عاشق ڪُهارايو، وري آزاد پارايو.

(٣)

مسڪيني خيرات نه گهرندي ظالم ڪان زردارن ڪان،
هاڻي ڪوئي ڪنڌ نه ڪيندو تيشن ڪان تلوارن ڪان،
تو وٽ ڪيئي زخم زمانا، تو وٽ سئو زنجير سهي؛
عزم اسان جو اوچو زندان جي ديوارن ڪان.

(٤)

ڪيئي ارمان اوطاقي تيا آهن،
ڪروڙين سور ڏک ساٿي تيا آهن،
بچي گذرو غريبن جي غضب ڪان؛
انهن جا زخم اڄ ڪاتي تيا آهن.

(٥)

محنت جاڳي، مفلس جاڳيا، جاڳيا هيٺا هٿ ڪٽي،
ناهه مجال جو اورانگهي ڪو هاڻي تن جي پير پٽي،
عزت دولت عام ڪنداسين، ڏاڍ ڏکر جا ڏينهن ويا؛
مظلومن آهي ورق ورايو، ظالم جي اڄ باب ٻٽي.

(٦)

ساھ سھانا سيڪجھ سھو ظلم ھلي سئوار ھلي،
موڙڻ توڙڻ خاطر بيشڪ دولت جي جهنڪار ھلي،
ھاڻي ڏنو ٿئون حق جو ھوڪو پير نہ ھٽندا ھتنداسين؛
توڙي گهر گهر ڦاھي اڏجي گهٽيءَ گهٽيءَ تلوار ھلي.

(٧)

تيز طوفان سنجهان جوت جلائي آيس،
زندگي موت جي چنبن مان ڇڏائي آيس،
وقت قسمت جي ھٿن مان بہ ويو ھو نڪري؛
وقت کي "سنڌ" جو سنهن ڏيئي ورائي آيس.

(٨)

قدم قدم تي نئون آستان بڻائي ڏس،
جهڪي سگهون تہ زمانا پيلي جهڪائي ڏس،
ميان تون تو بہ وفائون گهٽيون ڏنيون ھونديون؛
اسان جو عشق بہ ڪڏھين تہ آزمائي ڏس.

عبدالقيوم "صائب"

(١)

نفرت جنھن کي اجرڪ کان،
سو ڏيھي پڪ پرڏيھي؛
انسان ڪميڻ لسئنہ آيو آ،
تنھنجي مجلس ۾ ويھي؛
اک ۾ رکيو اھڙي کي،
سيکي سمجهي تون نيھي؛
پاڻ پڙھيو ان پنھنجي کان،
جو لوڪ لڄائي ويھي.

(٢)

لوني اوڍي لاک رتي،
ساٿيھن کي مون رات ڏنو؛
سارن سڀ ۾ ويھندي مون،
ڏمريل ڏمريل ڪات ڏنو؛

منهن ۾ گهنڊ ۽ اک ۾ شور،
هيڏو ته مون ڪمذات ڏنو؛
نند و نيتو خون تتل،
سپ کي کندي مات ڏنو؛
جوش ۽ جذبو تن جو مون،
اپ سان کندي پات ڏنو.

(٣)

منهنجي نجهري جي پر ۾ وڳا چنگ ها،
سو ڪُلي اک، ڦٽي نند، اڌ رات جو؛
هي نئين دؤر جو آهه چارڻ اٿيو،
وقت بيوقت سڪ آهه جنهن جو ڦٽو؛
تند چورڻ سان جنهن تنگ توري ڇڏيا،
تنهن صدين جي ستل کي اٿاريو ته هو؛
هاڻ ڏسجي ته هيءَ جاڳ ڇا ٿي ڪري،
جڳ کي پهچي ٿو نقصان يا فائدو.

”نديم“ انصاري

(١)

دنيا ۾ گهڻيون راتيون آيون، دنيا ۾ گهڻيون راتيون ايندیون،
ڪنهن رات کي ڪهڙو رنگ مليو، ڪنهن رات جو ڪهڙو شان ٿيو؛
هڪ رات سگر اهڙي آئي، جنهن رات اڳيان ٿيو ڏينهن ڦڪو،
ان رات يتيم مڪه هو الله سندو مهمان ٿيو.

(٢)

دل ڇڃيو، جان ڇڃيو، روح ڇڃيو، ساهه ڇڃيو،
مون فقط توکي سڄڻ پنهنجو خدا ڪين ڇڃيو؛
مون سدا تنهنجي جفا کي به عطا سمجهيو آ،
تو ڪڏهن منهنجي وفا کي به وفا ڪين ڇڃيو!

(٣)

دلِ پردرد جي مرڻ کي ڏني تو،
ته مته روين سندي محفل به ڏين ها؛
صبا جي تازگي، گل جي نزاڪت،
ڏني هن کي، ته منهنجي دل به ڏين ها.

”سرو بچ“ سجاولي

(۱)

هي آرين جي انسان پيدا ڪيا ٿئي،
انهن جي جيئڻ لئه، ڪو سوچين به ٿو؛
رُکي آن“ ڪان پي جي محروم تن کي،
پيو ڪجهه ڏيڻ لئه، ڪو سوچين به ٿو.

(۲)

تون سائين اسان جو، اسين تُنهنجا بندا،
ميون ٿا گُنهگار آهيون مگر ته به؛
کپي زندگيءَ ۾ اسان کي به ڪافي،
گهٽو گهٽ ملي، جي وهايون پگهر ته به،

(۳)

هيءَ دنيا تو ڏاڍي حَسين آ بنائي،
مگر تنهن ۾ مسڪين ڏاڍو حزين آ؛
غني تنهن کي ڪوئين پل مه جبين پر،
غريبن لئه جهنم، نه سا مه جبين آ.

(۴)

هيءَ دنيا اميرن جي آهي او! سائين،
انهن لئه ڪريو نيت نوان ناز نيسري؛
مگر مُفلسن کي ڏنئين ڏنئي ڏاڍا،
ڪيڍو ڏند ڏائڻ جيئن، نئين سچ نکري.

(۵)

ڏنيون تو ڪنهين کي خزانن جون ڪاٽيون،
ڪنهين کي ته ٺوُلي نلهي ڪان سڪائين؛
حقيقت ۾ آهن بنايل ٻئي تُنهنجا،
مگر فرق هيڏو ڇو محبوب سائين؟

(۶)

تون آهين اسان جو، اسين تنهنجا، سائين،
پلا پو ڇو هيڏو، ستائين ٿو سائين؛
جڏهن چيز هرڪا، سنديئي آ وَس ۾،
ته پنو سائلن کي سڪائين ڇو سائين.

(۷)

رڳو ڪو رُکي يا سُڪي لوليڙي تي،
هي انسان جيئندو، سو سمجهي سگهين ٿو؛
طرف هڪ ٻچن جي ۽ ٻي پار توکي،
ڪو سجدا به ڏيندو، سو سمجهي سگهين ٿو.

(۸)

پريشان پريشان؛ زهن پيٽ لئه جي،
آهي کهڙي تنهنجي ڪندا بندگي چئو؛
پڇيءَ دل نمڻ مان نه راضي تون ٿيندين،
ڪري پل ته سجدا به جي ڪو ڪٿي سئو.

(۹)

هي معصوم ڌيئون، هي معصوم پُٽڙا،
اسان ڪان ته آهن، گهٽو توکئي پيارا؛
پلا پوء ڇا لئه، هي هينئن پيا گُذارن،
ڏکن منجهه سانوڻ ۽ سُورن ۾ سيارا.

(۱۰)

اسان ڪان ته هردم، سئو ڪين ٿئي ٿو،
ڪو انسان گهاري، ٻُکن يا ڏُکن ۾؛
مون شاعرجي دل مان وجن د ونهن نکريو،
ڏسان ٿو ڪي انسان جي در در ڏکن ۾.

(۱۱)

مگر تون ته راحم، وڏو رحم وارو،
اچئي ڪونه ڪهڪاءُ، ڪنگال تي ٿو؛
آگهاڙين، اگهين ۽ ڏُکين نينگرين تي،
نکو رحم ڪائين رَن زال تي ٿو.

(۱۲)

ڪمائين جيڪي ٿا هت ڏينهن ۽ رات،
مگر پيٽ پالها آهيئي سُدامي؛
جي بيڪار ڦورو، آهي شاد ڏسجن،
هي تقدير ڇئون يا ڇئون بدنظامي؟

(١٣)

اھو جي آميريءَ غريبيءَ جو ناتو،
تہ دنيا ۾ ڏسندين، رڳو خون جھيڙا؛
نہ قائم ٿي سگھندو، ڪو امن و امان ھت،
تہ قومن جا دم دم تي ڀڏندا پيا پيڙا.

احمد خان "آصف" مصرائي

(١)

نہ ڪنھن سان رک ڪڏھين ڪينو ڪدورت،
نہ ھرپٽ چو: مگر منھن تي چوڻ سِک؛
"اصولِ صلح ڪل" جي راہ سان ھل،
مخالف سان موافق ٿي ھلڻ سِک.

(٢)

چڱن سان ھر ھميشہ ھل چڱو ٿي،
بُرن جي پڻ نہ ڪر تون برخلافي؛
نہ اھڙي ھل روش "آصف" تون ڪڏھين،
جو ڪنھن کان توکي وٺڻي پئي معافي.

رباعيون

اجمل بيگ . ق . مرزا "اجمل"

(١)

الله جي ڪر شام و سحر حمد و ثنا،
هر روز و شب ۽ هر پهر حمد و ثنا،
هيءَ دم، جو مستعار آهي "اجمل"؛
سو چاڻ غنيمت تون ۽ ڪر حمد و ثنا.

(٢)

هيءُ سج، هيءُ چنڊ، هي ڪتيون، هي تارا،
هي رات، هي ڏينهن، هي اونهارا سيارا،
هي دشت و جبل، بحر نديون ۽ نارا؛
قربان وڃان توتان، اي قدرت وارا!

(٣)

هي شمس و قمر نجوم، هي ڏينهن، هي رات،
هي جهَڙ، هيءَ واچ، هي ڪنوڻ، هي برسات،
هي دشت، هي ڪوهه، بحر و بر ۽ باغات؛
سبحان الله! خالقِ مخلوقات!

(٤)

سهڻن جو ڏسي جمال، تون ياد آئين!
قدرت جو ڏسي ڪمال، تون ياد آئين!
قتالِ جهان حسِين، مدفون ڏسي؛
ياد آئين اي لايزال، تون ياد آئين!

(٥)

ڪعبي جو ڪير سير، تہ هٿين تون ٿي تون،
جانچي جو ڏئير دير، تہ هٿين تون ٿي تون،
ڇا هي، ڇا هو؟ ٿيا سيئي تنهنجا گهر؛
دل مان جو ڪڍيم غير، تہ هٿين تون ٿي تون.

(٦)

گردن تي گناهن جي پري ٿم ڀاري- توبه زاري!
محشر ڪان بہ اڳ، قبر سڄهي تي ڪاري- توبه زاري!
ڪهڙو آهه منهن ڪٿي وڃان پنهنجو سياه؟- والله بالله!
ان فڪر ۾ ويئس آهه وسائي واري- توبه زاري!

(٧)

محبوب خدا هاشمي مڪي مدني- الله غني!
ڪونين جي هر شئي هئي جنهن لاءِ بڻي- الله غني!
لولاڪ ڏٺي، صاحب معراج بہ آهه- سبحان الله!
اڳوائي مڃي جنهن جي، رسولن مڙني- الله غني!

(٨)

ڪٿ بندهء عاصي، ڪٿي شاهہ مدني؟
نسبت فلڪ ۽ خاڪ جي آ ناشدني،
پانهو آ حبيبِ ڪبريا جو "اجمل"؛
پانهي جي جسارت تہ ڏس! الله غني!

(٩)

"اجمل" ڪي اجل جو جڏهن اشارو پهتو،
حيران، پريشان ۽ ڏکارو پهتو،
ڇا عرض ڪريان، ڪيئن هو ويچارو پهتو؟
خواريءَ جو مٽي تي رکي ڪارو پهتو.

(١٠)

جئن جئن پئي وڌي ڄمار، توبه توبه!
عصيان جو وڌي پيو بار، توبه توبه!
بخشين يارب! جو مون، ڪري سؤ توبه؛
توبه پڳي بار بار، توبه توبه!

مستزاد ٦ ۽ ٧

(١١)

دليا ۾ وفا ڪر، نه وفا ڪي پر ڳول،
هن ڏونڊ جي ڍير ۾، نه هي گوهر ڳول،
وڏجي ويا وڻ واهه! وفاداريءَ جا؛
بيشڪ تون ڪٿي چراغ، جهنگ ۾ جهر ڳول!

(١٢)

هي حسن، هي ناز، هي سنڌ ۾ لُوٽ لباس،
هي هڏ ۽ هي چم ۽ هي رڳون ۽ هي ماس،
هڪ قطري غليظ تي، رکيون تنهنجو اساس؛
بشناس اياز! قدر خود را بشناس!

(١٣)

اڄ سنڌ ۾ اهل فن جو قحط آهي سخت،
باقي جي بچيا تن مان، ڦٽو تن جو بخت،
عاري جي ادب ڪان، سي اديبِ اعظم!
وڻ ناهي جت، اُت ڪانڊيرو به درخت!

(١٤)

هيرا سي ڪٿي ۽ دُرِ شهوار ڪٿي؟
هيرن کي وِنڌين جي، اهي وڻجهار ڪٿي؟
ڪانو ڪچ جو آگهيو، ڏيو هيرو لڄي؛
هيري ۽ جواهر جا خريدار ڪٿي؟

(١٥)

جي موت، حيات ۾ نه حائل ٿئي ها،
عالم جو انتظام، مشڪل ٿئي ها،
خودبين و خود پرست هي انسانذات؛
پنهنجي خالق جي پڻ، نه قائل ٿئي ها.

(١٦)

دولت جو ڪرڻ جمع مسلماني ناهه،
فرمان "قُلِ الْعَفْوُ" ڇا قرآني ناهه؟
مائين معاشري ۾، هر عيش آمير؛
حاصل غُرَبا کي ته سُکي ماني ناهه!

(١٧)

اڄ عـيـدالـفـطـر جـو ڏهـاڙو آهـي،
خـوشـيـن ۾ مـڳـن اوڙو پـاڙو آهـي،
آفسوس! مـعـاشـري ۾ مـسـڪـين و غـريـب؛
اڄ پـيـٽ ٻـڪـيـو، انـگ اگـهـاڙو آهـي.

(١٨)

هـڪ حـال تـي قـائـم نـہ زمـانـو آهـي،
هـرچـيـز، تـغـيـر جـو نـشـانـو آهـي،
دنـيـا ۾ فـقـط آهـي تـغـيـر کـي ثـبـات؛
فـطـرت جـو اصـول هـي يـگـانـو آهـي.

”نشتر“ ناٿنشاهي

(١)

توهين غمن جي نہ ڪريو اي يارو،
ڏکڙن ۾ پريشان نہ ٿيو اي يارو؛
خوشيون تہ ڇڏي سات ويون آهن، پر،
سورن ٿي نباهي آ ڇڏيو اي يارو.

(٢)

صحرا کي سرغزار بنايو تہ مڃان،
برپٽ کي جي گلزار بنايو تہ مڃان؛
زردار کي زردار بنايو ٿا، مگر،
نادار کي زردار بنايو تہ مڃان.

(٣)

مسجود حسينن کي بنائي آيس،
معمور نصيبن کي بنائي آيس؛
قسمت جي پلائي جو جوڳي اي ”نشتر“،
مان پاڪ، جبينن کي بنائي آيس.

(٤)

بي ذوق حياتيءَ ۾ جيئون ويا ٿا،
چڙ زهر جو آ جام پئون ويا ٿا؛
هيءَ محفلِ غم آهي، هتي اي مئي نوش،
گوڙهن جا پري جام ڏيون ويا ٿا.

(٥)

اکڙين جي اشارن ۾ اڙي ويناسين،
نظرن جا سدا تير سهي ويناسين،
هڪڙو بہ گُسي: ٿي نہ سگهيو اي همدم،
پيڪان حسينن جا مڇي ويناسين.

(١)

اي سنڌ! مون کي تنهنجي نظارن جو قسم،
سرسبز گلستان جي بهارن جو قسم؛
وعدو ٿو ڪيان! گرچہ خزان موٽي پئي،
گلشن جو ڏبو سات قرارن جو قسم.

(٢)

مشڪوڪ نگاهن کي رُکڻ ٿي گهرجي،
حالات کي اي يار ڏسڻ ٿي گهرجي؛
لوڏي نہ سگهيو سنڌ کي طوفان هرگز،
پنهنجن يا پراون کي مڃڻ ٿي گهرجي.

(٣)

مضبوط ارادو آ اشارن کان پُڇو،
فولاد جو آ جسم ءَ ي وارن کان پُڇو؛
ميدان ۾ ڪاهڻ تہ روايت آ سندم،
توبن کان ءِ خنجر کان ترارن کان پُڇو.

(٤)

طوفان سان نهي وياسين سهارن کي ڇنو،
منت نہ ڪبي هاٿي ڪنارن کي ڇنو؛
ڪشتي جو محافظ آ ٿيو پنهنجو عزم،
ساگر کي ڇٺو سير جي ڌارن کي ڇنو.

(٥)

تعريف منا تنهنجي ڪريون وينا ٿا،
الله مگر تو ۾ ڏسون وينا ٿا؛
ايمان بيو دل جو نظر جو آ پيو،
سيڪجهہ آ روا دل سان ڇئون وينا ٿا.

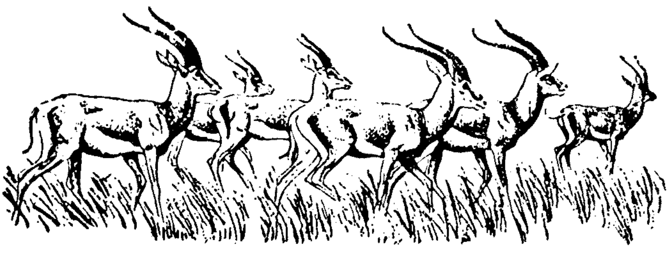

نيون طرزون

"عاجز" اچڻ

[هائيڪو]

(١)

پيجل تنهنجا ٻول،
چنگ چائي، جو چائڪ چيئين،
مي ڪيئن سمجهن رول.

(٢)

شاعر مصور سوچ،
پنهنجي پنهنجي پيڙ پنهي ڪي،
پنهنجي پنهنجي لوچ.

(٣)

رات گهٽائين گهور،
مرڪي سرمد سوريءَ چڙهندو،
ملڪ مڙئي منصور.

(٤)

ڪنڌ ڪرنگهو ڪاٺ،
تنهنجيءَ چَرَ ڪي ڪير ٿو جاڻي،
ماٺ، او شاعر ماٺ.

مثنوي

حافظ "احسن" چنا

سنڌي ٻولي

تيندي قومي ٻولي هي سنڌي زبان، انهيءَ ۾ نه آهي ذرو شڪ گمان.
هي ٻولي اسان جي سڀني کان عظيم، ۽ دنيا جي ٻولين کان آهي قديم.
مٺي مادري ٻولي ٿي دلپسند، انهيءَ جو نه مٽ ٿيندا مصري ۽ قند.
ڏني جيڪا جهوليءَ ۾ لولي اما، اها سنڌي ٻولي چوان ٻي ٻها.
وساريندو جيجل جي ٻولي نه ڪو، حفاظت ٻه ٻوليءَ جي هرڪو ڪندو.
سچي زندگيءَ ۾ ٿي ساٿي رهي، سدا پنهنجي ٻوليءَ ۾ هرڪو ٺهي.
لڳي پنهنجي ٻولي ٿي پياري گهڻي، وٺي مادري ٻولي سڀ ڪي وٺي.
ڪپي پنهنجي ٻوليءَ کي قائم رکڻ، انهيءَ جي ترقيءَ جي ڪوشش ڪرڻ.
پيون ٻوليون پنهنجيءَ تان گهوري ڇڏيون، نه ڌاريءَ کي پنهنجي سان هرگز گڏيون.
نه مٽ پنهنجي ٻوليءَ سان ٻي ڪا ٿئي، مزو ڌاري ٻولي نه دل کي ڏئي.
جڏهن ٻار ٻاتي ٿو ٻولي ڪري، ٻُڌي ماءُ جيجل جو منڙو ٺري.
زندگيءَ ۾ جيڪا ٿا ٻولي سکون، انهيءَ کي مرڻ تائين قائم رکون.
نه ڪنهن کي ٻه طاقت جو ٻولي ڪسي، ٻيلي ڪيترا ڪو ٻه حيلا ڪري.
رهي سنڌ ۾ سنڌي زبان برقرار، نه ايندي خزان پر سدائين بهار.
ڪجن پنهنجي ٻوليءَ ۾ ظاهر ٿا راز، پرائيءَ ۽ پنهنجيءَ ۾ هي امتياز.
وطن تان ۽ ٻوليءَ تان صدقي ٿيون، نه هرگز ڇڏينداسون جيسين جيون.
سٺي آهه ٻولي اسڙ کان ملي، انهيءَ سان رکون ٿا محبت دلي.
اسان تي اهو آهه لازم ٿيو، ته سنڌي سوا ٻيو نه ڳالهائبو.
صدين کان رهي سنڌ ۾ سرفراز، رهيو سنڌ وارن کي سنڌيءَ تي ناز.
زبان سان رکڻ عشق "احسن" عمل، نه اهڙو ٻيو ٿيندو نعم البدل.

سارنگ

تاڙي ڪِئي تَوارَ، ٻَٻِيهل ٻَتيو ٻيُون،
هارين هر سنڀاليا، سَرها ٿيا سنگهار،
لاهيِين ڏک ڏاتار! الاهي عِناتُ ڇئي.

بادل! وسئو وَسُّ، ڪر ڀيرو آن ڀُون،
ڏَڻ ڇَڻ مِرن مارهئين، آج لاهيندڙ تون،
واحد ڪر وَسُون، ته آهُڪي لَهي عِناتُ ڇئي.

آئو ڏِتُ ٻَتُ پارڪر، آئو سارو سَوارو،
مينهَن مُور نه مَٽيو، ’وَنڪو‘ ويچارو،
آئا ٻتَ ’ٻرانڻ‘ جا، ’لَڪڙي‘ ’ساماروُ‘،
وڏي ڪاهُ وڏو ٿئو، تنهن مُوهَ ۾ سوچارو،
وِچڙين وَري ڪيئو، ’ڏلهي‘ تسي ڏارو،
’ترائي‘ تارِ ڪنائين، ’وَهيري‘ وارو،
آئا ونڻ ’وَلهارَ‘ جا، جِت صَدر سونهارو،
اڪڙهن آرو، اوڏاهين عِناتُ ڇئي.

بادَل! وَسيئو وَسُّ، تنو وُٺي وَسَ ٿئي،
آڇا جهڙي، عِناتُ ڇئي، رات تني ڪي رَسُّ،
وَڄ نه سِڪي گاهه ڪي، رَڄَ نه لڳي ڪَسُّ،
نيئن نمندا پَسُّ، وَسُ ته وَرن سپرين.

— ميون شاه عنات نصرپوري

احساس

افسانا

۱. ڏاڙيل جانو جمعدار — محمد عثمان ’ناطق‘

۲. سک ۽ سياست — ڪارتا ا. چ. ت
مترجم: نجم عباسي

۳. نوڙيءَ جو ٽڪر — موپاسان

ادب لطيف

۱. واري ۽ لهرون — خليل جبران
مترجم: م. ع. ’ناطق‘

ڊرامو

۱. اونده ۽ روشني — امر جليل
(ٽيليويزن ڊرامو)

”انسان، هن زمين تي بلڪ ساري ڪائنات ۾ جوابدار ۽ باشعور هستي آهي. اهوئي هن ڪائنات جي تخليق ۽ رنگ رونق کي سمجهي سگهي ٿو. اهوئي سمجهي ٿو ته ڪائنات جو رخ هينئر ڪاڏي آهي ۽ ڪاڏي وڃي رهي آهي ۽ انسان کي ڪهڙي اوڙاهه ۾ اڇلائڻ گهري ٿي. هيءَ ڪنهن به مخلوق کان ان قسم جي اميد رکي نه ٿي سگهجي. هڪ طرف انسان جي اها نمايان حيثيت آهي ۽ ٻئي طرف هو نهايت ذليل ۽ پست خيالن ۾ مبتلا آهي، جتان سندس نڪرڻ جي لاءِ اڃا ته ڪا ظاهري اميد نظر نه ٿي اچي—!

محمد عثمان ”ناطق“ چنبڙائي

ڏاڙيل! جانو جمعدار

جڏهن چاچو جانو، اسان جي ڳوٺ ۾ نئون نئون آيو هو، تڏهن هو اوپرو پئي لڳو. پر جلدئي پنهنجي سُٺي سڀاءَ ۽ ميل جول جي ڪري سڀني ڳوٺ وارن سان اهڙو ته گهائل مائل ٿي ويو، ڄڻ ته هوئي اصل هن ڳوٺ جو. ڳوٺ وارا به هن جو گهڻو خيال رکندا هئا. هت اچڻ کان پوءِ ”چاچا جانوءَ“ جي نالي سان مشهور ٿي ويو نندو خواه وڏو انهيءَ نالي سان سڏيندو هوس، ۽ هُو به هرڪنهن سان ڏاڍي چاهه ۽ پابوهه سان موٽ ۾ مُشڪندي جواب ڏيندو هو، ”آبا چئو“ سندس تڪيو ڪلام هوندو هو. وَڏي موٽيل هوندي به بدن ۾ پريل ۽ جانئو، قداور مڙس هو. سونهاريءَ ۾ اڇا ۽ ڪارا وار هئس، سندس آواز رعبدار ۽ اثر وارو هو. سائس ڪچهري ڪرڻ ۾ رس پيو ايندو هو، پاڻ ته هن جي رهاڻ مان نه اٿجي.

اسان جي ڳوٺ ۾ اچڻ کان پوءِ هو ڪو خاص ڪم ڪونه ڪندو هو پر ڳوٺ جي مسجد جي باقاعدي خدمت پيو ڪندو هو، جنهنڪري ڳوٺ وارا به مسجد جي صلي ۾ هن جي سار سنڀال پيا لهندا هئا.

چاچو جانو ڳوٺ جي اصلي رهاڪوءَ نه هوندي به ڳوٺ وارن سان اهڙو ته رلجي ويو هو، جو ڄڻ ته ڪو هو ٻاهران آيل ئي نه آهي. ظاهر آهي ته سندس ماضيءَ جي ڪنهن ڪي به پوري ڄاڻ ڪانه هئي، ته پاڻ اصل ڪير آهي؟ ۽ سندس ڳوٺ ڪهڙو آهي؟ پنهنجو اصلي ڳوٺ ڇڏي، هتي ڇو اچي رهيو آهي؟ باقي ايترو سو سڀن کي سُڌ هئي ته جوانيءَ ۾ به چاچو جانو پنهنجي وقت جو ڏاڍو جوان ۽ مٿير مڙس هو، ۽ سندس هاڪ جو ڏاڪو پري پري ٿائين هو ۽ بس.

آءٌ به هرروز ته نه، پر فرصت ملنديئي وٽس رهاڻ ڪاڻ ويندو هوس ۽ اوپاريون، لهواريون ڳالهيون ڪندا هئاسون. ڪڏهن موجوده وقت جي ڳالهه ٻولهه، ته ڪڏهن ماضيءَ جي روشن مينارن ۾ گم. گهڻو ڪري سندس گفتگوءَ جو موضوع اڳين وقت جي امن و امان ۽ مردن جي همت ۽ جوانمرديءَ ۽ انجام جي پاسداريءَ بابت هوندو هو.

هڪ ڏينهن جو ذڪر آهي ته آءٌ به ڪم ڪار کان سوير فارغ ٿيس ۽ سڌو چاچي جانوءَ جي مڪان تي پهتس. عليڪ سليڪ ۽ هيڏانهن هوڏانهن جي حال احوال کان پوءِ چاچو جانو، چوڻ لڳو ته ”ابا! اڄوڪو وقت ڏاڍو خراب آهي، هرڪو پنهنجي هٿن هٿان ۾ لڳو پيو آهي،

يائين تہ رڳو منهنجو پيٽ پرجي پوءِ ڀلي تہ اڳلي جو جهڳو ناس ٿي وڃي ۽ منهنجو مطلب کهڙيءَ بہ طرح ٻر ٿئي. اڳئين وقت ۾ ائين ڪونہ هوندو هو. پنهنجي غرض سان گڏ ٻئي جي ڀلي جو خيال رکيو ويندو هو. پاڻ ۾ ڏيتي-ليتي ۽ وهنوار وٽي ۾ ايمانداري، سچائي ۽ شرافت کي خيال ۾ رکيو ويندو هو. ماڻهو ننڍي، ڪوٽ ۽ ڪوڙ، ڪپٽ کان پاسو ڪندا هئا زبان کي پاڻي ڏيڻ مردن جو مرڪ ڄاڻندا هئا، پوءِ ڀلي انهيءَ ۾ ڪين هرج پهچي وڃي ۽ تڪليف سهڻي پوي. پر دوکو نہ ڪندا هئا. سچ ڏيندا هئا سچ وٺندا هئا. اگر ڪنهن هڄاري ڪنهن سان ننڍي يا ڪپٽ ڪئي تہ پوءِ راڄوارا سڀ پٽون پٽون ڪري مٿس چڙهي ويند هئا، جيستائين پنهنجي ڪيتي تي پشيمان نہ ٿيو آهي، تيستائين جند نہ ڇڏيندس.

ائين چوڻ تہ اڳيون وقت سڄو سچ جو هو ۽ ان ۾ ڪابہ خرابي ڪانہ هئي اهو بہ درست نہ آهي، ڇاڪاڻ تہ جت "راڄواڙا آهن اتي ڏيڏواڙا بہ هوندا آهن." اڳئين وقت ۾ چڱاين سان گڏ مٺايون بہ هونديون هيون، پر آٽي ۾ لوڻ مثل. اگر ڪنهن کان ڪا خطا ٿي پئي، تہ ان کي لڪائڻ جي ڪوشش ڪندو، تہ متان ٻئي تان ڪڪ نہ لهن ۽ پنهنجو آب نہ گهٽجي. پر اڄ وانگيان نہ، جو ٻرائيءَ جو ذڪر پريءَ محفل ۾ ڏاڍي فخر سان پيا ڪن ۽ ڏاڍو پيا ڀڪن تہ اسان ڪو ڪارناموں سر ڪيو آهي. نہ وري نياڻيءَ سياڻيءَ جو حيا، نہ پاڙي جو ننگ، نہ وري ڳوٺ جو لحاظ ۽ نہ پنهنجي جو ڏيان ۽ نہ ٻئي جي عزت ۽ لڄ جو خيال. مطلب تہ ابا! اڄ جي آزادي ۽ ڇڙواڳي کان خدا پناهہ ۾ رکي، جو ماڻهو مان مرت سري ويو آهي. اڳئين وقت ۾ چورن کي بہ ساڃاهہ هوندي هئي. اگر اتفاق سان ڪنهن رن زال يا غريب مسڪين جي گهر تي اوچتو وڃي پيا ۽ ڪين خبر پئي تہ غريب ٻواهو آهي تہ تري ڇڏي ويندا هئا. ڳوٺ ۽ پرپاسو تہ درڪنار پر پنج-اٺ ڪوهي تائين چوري ڪانہ ڪندا هئا، پاڻ پنهنجي تر جو بچاءُ ڪندا تہ ڪو ٻيو چوري نہ ڪري وڃي متان گهٽتائي ٿئي تہ فلاڻي جي تر مان چوري ٿي آهي. گهٽو پري وڃي شڪار ڪري ايندا هئا. جيسين وٽن هڙ ۾ هوندو تيسين ٻي چوري نہ ڪندا هئا. اڄ تہ ابا پهريائين چوريءَ جي شروعات چاچي، ماسي ۽ اوڙي پاڙي کان ڪندا. پنهنجي ڳوٺ ۽ تر جو تلاءُ تپايو ڇڏين. نہ رڳو پاڻ پر ٻاهران همراهہ وٺيو اچيو چوريون ڪرائين. اهي هئا اڳئين وقت جا چور، پر ڏاڙيل جي ڏينهن ڏٺي جو نعرو هڻيو مال وٺن، انهن جي شرافت جي توکي ڪهڙي ڳالهہ ٻڌايان، اڳي ڏاڙيل بہ ڪنهن غريب غربي تي هلان ڪونہ ڪندا هئا، هو سٺيءَ ستاءِ وٽ اچي ڪيمان ڪوڙيندا هئا ۽ مال ملڪيت ڦري هليا ويندا هئا، ۽ پوءِ غريبن، يتيمن ۽ رنن زالن ۾ ورهائيندا هئا. پر ڏاڙي جي وقت نياڻيءَ سياڻيءَ جو ڏاڍو خيال رکندا ۽ ضاعفائن کي چوندا تہ امان! بابا اوهان هڪ پاسي ٿيو ۽ وچ ۾ نہ اچو وغيره. زالن کي ڪيترائي سونا زيور پهريل هجن پر لهرائيندا ڪونہ هئا ۽ ڪين پنهنجون نياڻيون ڪري سمجهندا هئا

مجال آهي جو ڪو انهن سان ڪنهن زال ضاعفان ڏانهن اک کڻي نهاري، تب سنڌ سردار جناخون ڪڍي ڇڏين. جيڪڏهن ڪو غريب غُربو ڳڏين تہ ان جي سار سنڀال لهندا هئا ۽ وقت ويلي غريب سان واهر ڪندي ڪين گسندا هئا.

پر ابا! اڄوڪو وقت پاڻ ڏسين ٿو. ڪلجڳ اچي ويو آهي. ڪلجڳ جيان اڳيون قرب ۽ ميٺ موڪلائي ويو آهي، هرڪو پنهنجي پر ۾ پورو آهي. آسپاس کان بيخبر پنهنجي سڄي لاءِ سرگردان، جڻ دنيا ۾ پيدائي عڻ هٿان لاءِ ٿيو آهي. پنهنجي مطلب پوري ٿيڻ لاءِ ٻئي جو خانو خراب ڪندي ويرم ئي نہ ڪندا جي ڀُٽ مُٺ هوندس تہ واه! نہ تہ ڀلي پيو در در جون ٺوڪرون کائي ڪير ڪنگهندس بہ ڪونہ تہ ڪهڙي باغ جي موري آهي ۽ پيو جتيون گسائي ۽ رستن جي مٽي اڏائي.

چاچي جانوءَ جون اهي ڳالهيون ٻڌي ماٺ ڪري هليو ويندو هوس. ڪانٽس ڪيترا ڀيرا ملندس باري ۾ پڇندو هوس تہ پاڻ هيڏانهن هوڏانهن جو ذڪر ڪري ٽنائي ويندو هو. ۽ چوندو هو تہ "ابا انهيءَ ڳالهہ کي ڇڏي ڏي، گذري کي ڇا ياد ڪبو، وٺ اڄ جي ڳالهہ ڪي." پر اڄ تہ آءٌ بہ مچڙ ٿي لڳس ۽ زور ڀريومانس، تہ "چاچا جوانيءَ ۾ تون بہ ڪا وٺ هوندين ۽ تو بہ ڪي همت جا ڪم ڪيا هوندا، ڇو تہ اوهان جو ڊيل ڊول ۽ چهرو پيو ٻڌائي تہ پنهنجي وقت ۾ ڪا هستي هئين! پوءِ ڇو ٿا پنهنجي ڳالهہ کي لڪايو." ڪن ساعت لاءِ تہ چاچو خاموش ٿي ويو ۽ پوءِ ٿڌو شوڪارو ڀري چوڻ لڳو تہ "ابا! انهيءَ ڳالهہ کي اتي رهڻ ڏي. ڇو ٿو مُئا مردا اکيڙائين؟ گذريل گهڙين کي ياد ڪري ڇا ڪبو؟ گذريل وقت جي ذڪر ڪرڻ سان سٽل سور اٿندا، بهتر آهي تہ انهيءَ کي ڪٽي اتي ڇڏ." پر منهنجي نہ مڙڻ تي نيٺ چوڻ لڳو تہ ابا! مجبور ٿو ڪرين تہ هاڻ ڪن لائي ٻڌ: هي انهيءَ وقت جي ڳالهہ آهي جڏهين آءٌ اجا مس جوان ٿيو هوس. ۽ ڏاڙهي بہ پوري ربهہ پرجي ڪانہ آئي هئي پر ان جا اهڃاڻ پڌرا ٿي رهيا هئا. اهو وقت بہ اهو هو: جو هڪ تہ سَولي، پيو بدن ۾ ڀريل جانٺو جوان هوس، سو پاڻ کي ٻلي ٻلي پيو سمجهان. ڪير جو مون سان سينو سباهي ۽ مون سان همسري ڪري. پيءُ، ماءُ حيات هئا ۽ پوٽتي جي ڪاٻہ اون ڪانہ هئي. سو پيو سنگتين ساٿين سان گهمندو هوس. نہ لٽي جي خبر، نہ اپرٺي جي اون هئي. آءٌ پنهنجي موج ۾ مست هوندو هوس.

هڪ ڏينهن جو ذڪر آهي، آءٌ پنهنجي ڳوٺ ڏانهن پئي آيس ۽ ڪس بہ هڪڙي ڳوٺ جي پرسان ٿي لنگهيو. آرهڙ جا ڏينهن هجن، سو اڄ بہ ڏاڍو اڃي ستايو سو لڙي ويس ڳوٺ جي کوهہ ڏانهن. ڇو تہ اڳين وقت ۾ پراڻا واهہ هئا ۽ پاڻي گهٽ ڪري کوهن جو ڪتب آڻبو هو، سو آءٌ اجا کوهہ جي ويجهو مس پهتس تہ منهنجا ڇڪا ڇُٽي ويا، جڻ پيرن ۾ پيرڪڙا پئجي ويو. اکيون وڃي سر ٻيلهڙي واري ڪاٺي پاٿياري ۾ کُتيون. انهيءَ ڪومل ڪونج کي ڏسڻ

سان عقل ۽ هوش اڏامي ويو. پوءِ تہ من ۾ ان سهڻي صورت کي وري پسڻ لاءِ آنڌ مانڌ ٿيڻ لڳي. سو ابا: انسان ڪاري مٽي وارو ڏاڍو آهي. تانگهہ ۽ طلب ڇا ڇا نہ ٿي ڪرائي. عشق جي چوٽ ڏاڍي ڏکي هوندي آهي. شال نہ ڪنهن کي لڳي! پوءِ تہ ان کي ارڻ سان ڪڏيو ڇڏي. عقل ۽ هوش ٻئي گم ٿيو وڃنس. سارو وقت يار جي تار لڳل هوندس. نڪو لوڪ سان لاڳاپو، نہ وري ڪم ڪار جو اوسيڙو، نہ مائٽن سان ميل ميلاپ، سو مون سان بہ اهو حال ٿيو. نہ ڏينهن آرام، نہ رات ننڊ نہ هئي. هر وقت انهيءَ ڪومل ڪونجڙيءَ جي. وائي وات هئي.

هونئن تہ اڙٻنگ ۽ مٽيز مڙس هوس، پر عشق جي آڳ ساڙي رک ڪري ڇڏيم. آهي ارڏايون ۽ البلايون ٻنهي وسري ويون، ڪابہ ڳالهہ نہ ٿي وڻي سواءِ انهيءَ نرمل نار جي. "عشق" ۽ "مشڪ" لڪائي ڪو نہ لڪن، توڙي ستر ويڙهن ۾ ويڙهيل هجن پر سندن هٻڪار نڪري نروار ٿئي. آخرڪار انهيءَ ڳالهہ جي پڪ وڃي مائٽن جي ڪن پيئي. ڪين اها ڳالهہ ٿي آئڙي، جو هڪ تہ پنهنجي قوم کان بہ ٻاهر هئي ۽ ٻيو وري ڳالهہ بہ مشڪل هئي، پر اولاد جي اتل ارادي جي اڳيان مائٽن کي مڙئو پيو. هن گهڻي ستاڪت ڪئي تہ سَنَ تان محبت جو پوت ميتجي وڃي، پر سندن سڀ ڪوششون وئرت ويئون. منهنجي راءِ کي قبولي ۽ ان لاءِ راهہ ڳولڻ لڳا. اڳين ڏمر بہ پنهنجي ليکي هئي، پر گهڻي جاکوڙ ۽ جُهد بعد رضامندي تي ۽ ڏاڍي ڌام ڌوم سان شادي تي گذري.

لڪن- ابا! دنيا جا رنگ نيارا آهن. گهڙيءَ جي گهڙيال جي ڪنهن کي ڪل ڪانہ آهي، تہ سڀاڻ ڇا ٿيندو؟ هرڪو ماڻهو حال جي مال تي مست ٿئي، پيو ٽينگ ٽپا ڏئي. ڪيس ايندڙ جو ڪو بہ اون ۽ نہ الڪو هوندو آهي، تہ هن ڪان پوءِ آئيندو ڇا ٿيندو؟ آءٌ بہ آئيندي ڪان بي اونو، حال جي خُشِ تي پئي ٽپا ۽ ٽهڪ ڏنم. وقت جو چڪر پنهنجي مُدعا موجب هلندو رهي ٿو. ڪل خوشي ۽ سُک جا سرها ڏينهن اک ڇنڀ جيان گذري وڃن ٿا. ڪل ني ڪانہ ٿي پوي تہ ڪيئن ۽ ڪهڙي ريت موڪلائي ويا؟ سو وقت جي ڦرندڙ چڪر بہ مون کي آئي پوئين پيرين ڪيو. آها ارڏائي الائجي تہ ڪيڏانهن اڏامي ويئي ۽ چؤطرف غربت ۽ مسڪيني اچي وڪڙهي ورتو. اهڙي حال هوندي بہ حياتيءَ جي گاڏيءَ کي ڌڪا هو، ڪُلها ڏيئي پئي ڌڪيم. حال تمام مسڪين هو، پر موليٰ جي مهر ۾ آسرو نہ هوس ۽ مون کي چند جهڙو پٽ عطا ٿيو. ابا! هي آهو وقت هو، جڏهن جرمن ۽ انگريزن ۾ جنگ لڳي هئي، ۽ هرهند ان جو ذڪر هوندو هو. تنهن ڪان سواءِ ۽ انگريزي حڪومت جي خلاف ناچاقي جو چؤپول زبان عام تي هو ۽ حُرن جي چُرپُر بہ شروع ٿي چڪي هئي. انهيءَ وقت لڙائيءَ جي ڪري شين جي ڏاڍي ڪاٻٽ ٿي ويئي هئي. ڪپڙو، گاسليٽ کنڊ ۽ ٻيون شيون وغيرہ جو بہ ملڻ محال هو ۽ مال ڪاردن تي ملندو هو.

پنهنجي ٻنيءَ جو ٻارو سالن تائين مُقاطمي ۾ وڏل هو، سو اڄ خانصاحب وٽ هارپ تي ٻني ڪندو هوس. انهيءَ سال فصل بہ چڱو ٿيو هو ۽ اميد ٿيم تہ هاڻ قسمت جو چڪر چڱو ڦرڻ وارو آهي. فصل لهڻ ۾ اڃا ڪجهہ دير هئي ۽ حياتيءَ جي گاڏي ڏُکي-سُکي ڏڪجي رهي هئي، پر ڪپڙي جي نہ ملڻ ڪري ڏاڍي ڏکيائي هئي. چاڪاڻ تہ اڄ تہ پنا اگهاڙا ڪري، مهل ڪري ٿي ويس ۾ زال ضاعفان ائين نتي ڪري سگهي. سو بہ اها "ڪُونج" جنهن ڪاڻ هيڏا ڪشالا ڪڍيم ۽ سِر جي سٽن ڏيڻ ڪان ڪين ڪيبايم. اڄ ان جي هنج ۾ چنڊ جهڙو پُٽ خدا تعاليٰ ڏنو هو، تنهن ڪي ڪيئن ابالو ڪريان.

هڪڙي ڏينهن زال حال اوريم، تہ ڪپڙا ڪونهن ۽ تون خود ڏسين پيو، تنهنڪري تنڊي وڃ ۽ ڪپڙو سيٺ ڪان وٺي اچ. وڏيڪ سون ڪان ٻڌڻ سَنو نہ ٿيو ۽ سڌو آيس تنڊي الهيار شهر ۾. ڪپڙي جو ڊيپو سيٺ صاحب وٽ هو. ۽ وٽس لنگهي ويس، تورو گهٽو واقف بہ هو، سيٺ سان سارو حال اوريم ۽ عرض ڪيومانس تہ زال ڪي انگ تي پورو ڪپڙو بہ ڪونهي، اوهان ۾ اميد رکي آيو آهيان، ايترو ڪپڙو ڏيوم جو گهٽ ۾ گهٽ زال جي پورت ٿئي. ڪِين ساعت لاءِ تہ سيٺ ماٺ ۾ ٿي ويو، ۽ چوڻ لڳو تہ اوهان گهر ۾ ياتي ٿي، ٻہ وڏا ۽ هڪ ننڍو سو ان حساب سان ڪپڙو ملندو ادائي وال، وڏو چيهہ تہ تي-سادا تي وال ڏيندس ۽ بس. مون گهڻيئي منٿون ڪيون، ۽ واسطا وڌامانس، پر هڪ بہ نہ ٻڌائين، ۽ اٿلو ڪاوڙجي پيو ۽ چيا جو چيا آڪڻ لڳو، ڪُتا لفظ ڳالهائڻ لڳو. عزّت تہ سيڪنهن ڪي پياري آهي، دل ۾ آيم تہ اتيئي ڪٽي دسيانس پر سور پِيي ويس، ۽ مون ڪي بہ ڪاوڙ ۾ جيڪي آيو، سو چئي روانو ٿيس. نااميد ٿي نڪتس. هاڻ تہ تندو ڪاٺڻ پئي آيو ڳوٺ ڏانهن روانو ٿيس، وات تي دل ۾ ڪئين خيال پيا لهن ۽ چڙهن. دل ۾ آند ماند تہ جنهن لاءِ هيڏا سارا ڏاڪڙا ڪٽيم ۽ سور پيتم ۽ عزيزن قريبن جي ڪاوڙ ۽ ڪشومت سٺيم، پر اڄ ان لاءِ اگڙي ٽڪر بہ نٿو ڏيئي سگهان.

انهيءَ سون ورني سورڻ جي محبت مون ڪان سيڪجهہ وساريو. جو اڳ ۾ اڙ ٻنگ ۽ ارڏو هوس، جو سيڪو پيو ڪن هٿندو هو. جواني مستاني هوندي بہ، محبت اهڙو ٻانيٺو ٻانيو جو ڪير چار اکر چئي وڃي، پر ڪيس وري واتون ورائي ويڻ نہ چوان. اهائي محبت، مون ڪي رهزنيءَ تني آماده ڪري رهي هئي. دل ۾ ڪئين آڌمان اٿڻ لڳا تہ سيٺ ڪي هيٽريون منٿيون ڪيم ۽ حقيقت حال اوريم پر سنهنجي ايلازن جو ذرو بہ خيال نہ ڪيائين ۽ ۽ اٿلو گهٽ وڌ ڳالهائڻ لڳو جڻ تہ مون ڪي ورو پيو رسائي.

چاچو جانو ڪَنَ ساعت لاءِ تہ بلڪل چُپ ٿي ويو. پر هاڻ تہ سنڌس چهري جو رنگ ئي ڦري ويو، جڻ تہ منهن ۾ سچ پيو ٻريس، ڏاڍي رعب ۽ دٻدٻي سان ڳالهائڻ لڳو. حال تہ اڄ بہ دهلجي ويس، پر توريءَ مهل گذرڻ بعد ٿڏو شوڪارو پري وري چوڻ لڳو تہ ابا!

هاڻي غور سان ٻڌ، ته انهيءَ مهل منهنجي حالت اهڙي هئي، جو پاڻيان ته ڪو ٿورو ڪٿي ٽِڪو ڳالهائي، ته ڪَچو ڪائي ڇڏيانس ـــ! انهيءَ پيچ-گهڙ ۽ سوچ ويچار جي حال ۾ اچي گهر پهتس. ويچاريءَ وَنيءَ منهنجي منهن ڏسڻ سان ئي ڄاڻي ويئي ته ڪم ڪونه ٿيو، سو وڌيڪ حرف به ڪانه ڪُڇي ۽ پنهنجي گهر جي ڪم ڪي جُنبي ويئي.

پر ـــ! منهنجي من جو "مانڊاڻ" ستل هو، سو ڪين مانو ٿئي. سمنڊ جي ڇولين جيان، هڪڙا خيال لٿا ٿي، ته ٻيا خيال وري چڙهيا ٿي. سو ابا! توسان پهرين به ڳالهه ڪئي هئم، ته ان وقت حرن فقيرن جو ڄڻ ڪيٽ نالو هو. عام ماڻهو ته ٺهيو پر وقت جي حڪومت به پريشان هوندي هئي. منهنجي ٻني جي لڳو لڳ گهاٽن وڻن جو وڏو ويڙهو (جهنڊ) هو. سو هڪ رات پنيءَ جو پاڻي پئي وارايم، ته اتي ڪن همراهن ڪي انهيءَ وڻن جي ويڙهه ۾ ويندو ڏٺم. ۽ انهن مان به ڪنهن جي مون تي نظر پئجي ويئي. پاڻ ۾ ڪجهه ڳالهه ٻولهه ڪرڻ بعد هڪ همراهه سڌو مون وٽ هليو آيو، ۽ ڏاڍي رعب سان سلام ورايائين. آءٌ عجب مان هن اڻواقف ڪي ڏسندو رهيس ته هي ڇا؟ هڪ قدآور، جانٺو جوان، ڪاري ڇاپٽين ڏاڙهي سان، ڪُلهي ۾ رائيفل ۽ گولين سان پريل پٽا پيل اڳيان بيٺو آهي. مون به ڪيس سلام جو جواب ڏنو. پوءِ هن مون کان نالو، ذات ۽ ڳوٺ وغيره جو پڇيو ۽ غور سان پئي ڏسي رهيو هو. مون ڪيس سڀ درست ٻڌايو. ۽ پوءِ ڪڙڪيدار لهجي ۾ هن چيو ته "جانمحمد چڱيءَ طرح ٻڌ ته اسين فقير آهيون ۽ وقت بيوقت شڪار تان موٽندي يا ويندي هتي هن ويڙهه ۾ ڪجهه گهڙيون آرام ڪري، هليا ويندا آهيون. اسان جو ٽڪر حڪومت وقت سان آهي، جنهنڪري جهنگ جا باسي آهيون ۽ حڪومت جا چاري هر وقت اسان جي ڳولا ۾ آهن، جي مڙس ٿيندين ته پيا تنهنجا گهڙا پريندا سون ۽ ڪڏهين ڪوسو واءُ لڳڻ نه ڏيندا سون. پوءِ چو نه ڪنهن وڏي ڊينگيسر سان اٽڪيو پوي. جيڪڏهين پاڙيو ٿي وڃي ڪُوالپ ڪيئي ته تنهنجو جڻ ٻچو رولي ڇڏينداسين."

ڪجهه دير لاءِ ته بلڪل موت جهڙي ماٺار ٿي ويئي ۽ ان بعد مون ورائيو ته "دوست! مون ڪي آزمائي ڏسو، آءٌ به مڙس آهيان، ڪنڌ تي ڪرت وهائڻ قبول ڪندس، پر اوهان جي ٻاري ۾ ٻاڦ به ٻاهر نه ڪيندس." گاهي بگاهي غريبي حال سارو اوهان جي خدمت ڪندو رهندس. سو ابا! انهن ڪي ٽڪر ٿانيي ڪان وانجو ڪونه ڇڏيندو هوس. هو به منهنجي انڪار هوندي سار سنڀال پيا لهندا هئا. پر ڪڏهين به زال سان ان جو ذڪر ڪونه ڪيم. سندس پڇڻ تي چوندو هوس ته دوست آهن، ضرور انهن جي آڌر ڪجي.

ليڪن انتقام جي باهه جا اندر ۾ دکي رهي هئي، سا ڪيئن ماني ٿئي. وَرُ وَرُ ڏيو پني آڏمان اٿيا ته اها محبت جي گهتائي آهي. وڏن پين وارن، اسان غريبن ڪي الائجي ته ڇا سمجهيو آهي، جڻ ته اسين سندن نظر ۾ انسان نه آهيون پر ـــ پر ـــ:

وتن کو سندن سينڌ سچان يا ڪامورو آيو تہ مري مٽ پيا ٿيندا ۽ رڳو انهن جي زبان خرچ ۽ سيڪجهہ حاضر! اندر ۾ جو ٻارڻ پٽي ٻريو ۽ اڌمان پٽي اٿيا، سي ڪيئن لهن. نيٺ ان جو فيصلو ٿيو، ۽ آءٌ فقيرن جي اچڻ جو انتظار ڪرڻ لڳس. ٻن ڏينهن بعد فقير بہ آيا ۽ سندن اڳيان ساري مدعا بيان ڪيم. ساٿ جي سردار ورائيو تہ ”ابا انهيءَ ڳالهہ تان لهي وڃ چاڪاڻ تہ هڪ تون ٻچڙيوال آهين تنهن ڪان سواءِ اسان جي حياتي ڪهڙي آهي؟ سدائين جهنگ پيا وسايون ۽ موت جو پاڇو هروقت اسان جي پٺيان لڳو رهي ٿو. نہ گهر نہ گهاٽ، نہ منزل ۽ نہ ماڳ، آهي. سو تولاءِ بهتر ٿيندو تہ تون انهيءَ هٺ تان لهي وڃ. باقي جيڪڏهين ڪنهن توکي آزاريو هجي تہ ان سان پلاند ڪرڻ اسان جو ڪم، هاڻ تون وڃي ٻچن سان سکي ٿي. هرويرو جيءَ جنجال ۾ نہ وجهہ؟ پر منهنجي اٽل ارادي اڳيان فقيرن کي جهڪڻو پيو ۽ ساڻ وٺي هلڻ لاءِ هاڪاري ٿيا. ٽن ڏينهن جو انجام ڪري ويا. ۽ آءٌ بہ پنهنجي ڪم ڪار کي نيڪ ڪرڻ کي لڳي ويس. زال ۽ پٽ کي ساهرن ۾ ڇڏيم. زال ۽ اولاد جي محبت ڪر پيرن ۾ زنجير وجهي ڇڏيا هجن. پر بيلوث محبت وري وهزنيءَ جي راهہ تي آندو. ۽ ائين ڪرڻ ۾ منهنجو ڪوبہ قصور نہ هو انهيءَ ۾ انهن وڏن پيٽن وارن جو ڏوهہ آهي، جي اسان غريبن سان ڏاڍ ۽ ڏنگ ڪن ٿا. طاقت جي گهمنڊ ۾ زور ۽ ظلم ڪن ٿا. ظلم جي انتها تہ مقابلي لاءِ تيار ڪري ٿي: ابا پٿر جو جواب پٿر سان ڏبو. نہ تہ پاڻ متو ڦاڙايو وينو هجبو. ڏاڍ جي اڳيان چو هيٺو ٿي عيسجي وهجي، پر ظالم جي خلاف مانجهي مرد ٿي ميدان ۾ مقابلو ڪجي پوءِ پاپي تہ ان ۾ جان ڏيڻي پوي تہ ڀولو نہ آهي. سر جو سانگو نہ ڪجي نيٺ تہ ظالم فنا ٿيندو ۽ حق قائم ۽ دائم رهندو.

سو آءٌ بہ الله توهار ڪري ڪاهي پيس ڪن ۾، سوڪلائڻ مهل زال کي چيم تہ پياري هاڻي توکي پونئي جي هرڪا پارت آهي. ٻڙس تي منهن ڏجانءِ اهي ڏکيا لڪ لنگهي ويندا. تون چائين ٿي تہ تنهنجي محبت مون کي ارڏائي ۽ اڙٻنگائي ڇڏائي، اج وري انهيءَ محبت رهزنيءَ جي راهہ تي آندو آهي. هو خاموش پٿر جي بت جيان، قاتل اکين سان ڏسندي رهي. ۽ سندس نيڻ ثقيلا، نير سان پرجي آيا ۽ ڳوڙها ڳلن تان وهڻ لڳا. مون ۾ وڌيڪ ڏسڻ جي طاقت نہ رهي. ٻڙڙي کي پيار ڪري گهران ٽڪڙو ٽڪڙو نڪتس متان وري ونگ نہ پئجي وڃن. مقرر ڪيل ڏينهن تي ساٿ آيو ۽ وري بہ ساٿ جي سردار گهڻو ئي سمجهايم، پر منهنجي اهائي پهرئين ڳالهہ. بس پوءِ ساڻن گڏ ٽولي ۾ شامل ٿي ويس. ڪيترائي مقابلا ٿيا ۽ ڌاڙا هنياسون، پر ڪنهن مسڪين کي ڪونہ آزاريوسين. ۽ انهيءَ سيٺ کي بہ ڪونہ معاف ڪيوسين جنهن ڪٽ منهنجي نالي جو ڌاڪو هو. ۽ هرڪو پيو ڏڪندو هو، جو مائرون بہ ٻارن کي چُپ ڪرائڻ لاءِ چونديون هيون، تہ اجهو ٿو جانو جمعدار ڌاڙيل اچي. وقت گذرندو رهيو ۽ حالتن ڦيرو

ڪاڏو ۽ آزاديءَ جي لهر آئي. ۽ پاڪستان ٿيو ۽ پير پاڳاري جي گادي بحال ٿي. ۽ پاڻ حُرن کي پيش پوڻ لاءِ حڪم ڏنائون ته هاڻ حڪومت پنهنجي آهي نه انگريزن جي. اُنهيءَ ڪري ٻه ساٿين سميت پيش پيس ۽ معافي مليم.

ليڪن! اها ڪامل ڪاٺي جنهن لاءِ هيڏا سور پتيم ۽ ڪشٽ سٺم، سا خدا کي پياري ٿي ويئي، ان مان اولاد به اٿم. پر هاڻي انهيءَ پيٽئين اصل سُک نٿو اچيم، ائين چئي چاچو جانو چُپ ٿي ويو. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ پتو پيو ته جانو جمعدار اسان جي ڳوٺ مان هليو ويو. جڏهين به چاچي جانوءَ جي ڳالهه ياد پوندي آهي، ته سوچيندو آهيان، ته ڇا واقعي جانو جمعدار رهزن هو؟ يا ضرورت ايجاد جي ماءُ آهي؟

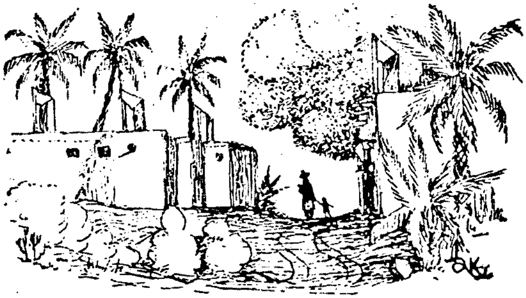

ڪارتا اِ. ج. ت

(انڊونيشي ڪھاڻي)

مترجم: نجم عباسي

سڪ ۽ سياست

هيءُ اتفاق، ائمسٽرڊئم ۾، سرءُ جي هڪ طوفاني شام جو ٿيو. مان پنهنجو رستو ٻيلجي ويو هوس، ۽ واليريس اسٽريٽ جو ڏس پتو پڇندو پيو. مون جنهن ماڻهوءَ ڪان اها پڇا ڪئي، هن جي انڊونيشي ٻوليءَ ۾ جواب ڏيڻ مون کي ڇرڪائي ڇڏيو، جيتوڻيڪ مون ڊچ ٻوليءَ ۾ ئي سوال پڇيو هو. مان ان ملڪ جي زبان ۾ ڳالهايو هوس ۽ هو ڊچ ئي هو.

”اچهو هن طرف......“

هن تہ ايتري مهرباني ڪئي، جو جنهن لهنيءَ جي مون کي تلاش هئي، اوستائين مون سان گڏجي هليو.

هو عام ڊچن کان قد ۾ لانيرو هو. هوا ۾ اڏامڻ کان بچائڻ لاءِ هن گهڙيءَ گهڙيءَ پنهنجي گهرگهلي ٽوپلي کي مٿي تي مضبوط ٿي پڪڙيو. هن جو وڏو ڪوٽ پڻ هن جي ٽوپلي وانگر ڪُٽل ۽ ٽوبري جهڙو هو. مان هن جو چهرو چٽيءَ طرح ڏسي ڪونہ ٿي سگهيس، مگر هن جي ڳالهائڻ جي سانتيڪي نموني ۽ مٺڙي آواز مان اندازو لڳايم تہ هو هڪڙو پيارو انسان آهي.

رستي تي هن مون کي ٻڌايو تہ انقلاب وقت هُو انڊونيشيا ۾ هو. هن پنهنجي اخلاق جو اچا بہ ثبوت ڏيندي مون کي پنهنجي گهر اچڻ جي نينڊ ڏني. پوءِ اسان ان دعوت جو وقت مقرر ڪري هڪٻئي کان موڪلايو.

مقرر ڪيل وقت تي سون وچي هن جي گهر جو در ڪڙڪايو هن پاڻ اچي در کوليو. اسين اونداهي ڏاڪڻ چڙهي ٽين-ماڙ تي پهتاسين، جتي هو هڪڙي ڪمري ۾ رهندو هو. ڪمرو، رهندڙ جي سادگيءَ ۽ گوشہ نشينيءَ جي گواهي ڏيئي رهيو هو. حقيقت ۾ سادگي نہ، پر اتي سُڃائي ۽ ويراني هئي. ٽي ڪرسيون، هڪڙي ميز ۽ هڪ کٽ. اهو سڀ سامان تمام پراڻو هو. هڙئي شيون بيترتيبيءَ سان رکيل هيون. ڪتاب، هيٺ مٿي چڙوچڙ ٿيا پيا هئا، هڪ پاسي تصويرن چٽڻ جو تختو رکيل هو، جنهن تي هڪ اڻپوري تصوير چنبڙيل هئي، ۽ پرسان فرش تي برش ۽ رنگن جون ڊبلڙيون ڪنڊڙيل هيون.

”توهين مصوري بہ ڪندا آهيو ڇا؟“ مون پڇيو.
بس وقت گذارڻ واسطي اهوئي هڪڙو خفت اٿم.“
ڪنڌ مان ڪرسي ڇڪي، هن مون کي ان تي ويهڻ لاءِ چيو. هن جي هلت چلت مان ظاهر هو تہ هُو هڪ رلڻو ملڻو ۽ بيتڪلف انسان آهي.
هن مون کي پنهنجون ڪيتريون ئي چٽيل مورتون ڏيکاريون. معلوم ٿي ٿيو تہ هو پوري محنت سان ان فن سکڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو. هن جي اڌ ۾ چٽيل تصوير، جبل جي دامن ۾، سارين جي پوک جو نظارو هو.
”هي انڊونيشيا ملڪ جي ٻهراڙيءَ جو هڪ ڏيک آهي.“ هن چيو.
پوءِ هو ڏاڍي چاهہ ۽ اڪير مان چوڻ لڳو تہ هو انڊونيشيا جي ننڍن ننڍن ٽڪرين واري خوبصورت ٻهراڙيءَ کي بيحد ياد ڪندو آهي.
”ڇا وري اهو وقت ايندو؟ ڇا وري مان اتي جي نيرين ٽڪرين جي لاهين تي، چانهہ جي ساون ٻوٽن جي وچ ۾ ڪڏهن پنڌ ڪري سگهندس؟ ڇا وري مان اتي جي ڳوٺاڻين، ڀولا ڀالا، ساڌن ۽ سهڻين ڇوڪرين جا، چانهہ جا پن پٽيندي، ٺهڪ ڏيڻ ۽ راڳ ڳائڻ ٻڌي سگهندس؟ انهن جهنگن جي تازي تازي ۽ ٿڌڙي ٿڌڙي هير......؟“
ظاهر هو تہ هو جذباتي ٿي رهيو هو. پراڻيون يادگيريون هن جي اندر ۾ آنڌمانڌ مچائي رهيون هيون.
مون کي حيرت لڳي تہ هو حڪمران ڌر قوم جو فرد هو، پر هن کي انڊونيشيا، جو هنن جو ڪڏهن محڪوم هو، تنهن واسطي ايتري حب ڇو هئي؟ هينئر پنهنجي ملڪ هالنڊ ۾ رهندي بہ مورتون انڊونيشيا جون خاص ڪري ان جي ٻهراڙيءَ جون پيو چٽي!
مون هن کي آٿت ڏيندي چيو: ”ها ڇو نہ، اهي ڪي اهڙيون اڻٿيڻيون ڳالهيون تہ ڪين آهن.“
هو ڪجهہ اداس ڏسڻ ۾ آيو.
’مون کي ان خوبصورت ٻهراڙيءَ سان ايترو انس آهي جو تہ مان ڇائو نپنوئي اتي هوس. آهي تہ اها عجيب ڳالهہ پر مون کي ان جي سبب جي سُڌ بہ آهي.‘
’اهو ڀلا ڪيئن؟‘ مون سوال ڪيو.
’رڳو ائين نہ آهي تہ اتي جا پهاڙ ايترو شاندار آهن، جو تہ توکي خود خبر آهي تہ هتي اسان جي ملڪ جا پهاڙ سونهن ۾ سرس ۽ وڌيڪ شاندار آهن، پر تنهن هوندي بہ مون کي انڊونيشيا وارا ڏاڍو پيارا لڳن ٿا.‘
مون مرڪيو، جو سمجهيم تہ هو فقط مون کي خوش ڪرڻ واسطي ائين چئي رهيو آهي.
وري چوڻ لڳو: ’اهو شايد ان پيار جي ڪري آهي، جو اتي جي رهاڪن ۽ ڳوٺن جي ساڌن سودن ۽ رلڻ ملڻ ماڻهن واسطي منهنجي اندر ۾ آهي. پيار هڪ اهڙو جذبو آهي،

جو هرشي کي حسن بخشي ٿو. ڇا اها حقيقت نہ آهي تہ برپٽ ۽ بيابان بہ بهار جي متوالي انسان لاءِ باغ بهار بڻجيو پون؟"

هن پنهنجي ڪهاڻي ٻڌائيندي چيو تہ هو انڊونيشيا ۾ ڊچ شاهي فوج ۾ سپاهي هو. اهو انقلاب جو زمانو هو، هن کي جيل اماڻيو ويو، ڇو تہ هن اهڙن انسانن کي گولي مارڻ کان انڪار ڪيو جن جو گناهہ فقط ايترو هو جو هو آزاديءَ جي گهر ڪري رهيا هئا.

اهي ڳالهيون منهنجي برداشت کان ٻاهر هيون. هو چوندو هليو بي انصافيون ۽ غيرانساني حرڪتون ڏسي مان پنهنجي قوم جي ماڻهن سان بغاوت ڪرڻ تي تيار ٿي ويس. مان رڳو هڪڙو واقعو ٿو ٻڌايانءِ، جو منهنجي اکين آڏو ٿيو. بئنڊنگ شهر جي ڊاگو گهٽيءَ مان هڪڙو ڇوڪرو سائيڪل تي ٿي ويو، ڪن ڊچن سپاهين هرويرو کٽي هن کي روڪيو. پوءِ هن کي بنان ڪنهن سبب جي پڪڙي، رستي تان گهليندي وڃي هڪ بجليءَ جي ٿنڀي سان ٻڌاريائون، ۽ بنان ڪنهن چتاءُ ڏيڻ جي هڪڙي سپاهيءَ پنهنجي ترار اهڙي زور سان هن جي جسم مان پار ڪئي، جو اها جسم مان پار ٿيڻ کان پوءِ بہ لوهي ٿنڀي سان ايتري زور سان لڳي جو ان مان چڻگون نڪرڻ لڳيون. گهڙيءَ ۾ هڪ معصوم موت جو شڪار ٿي ويو. ذرا سوچ تہ سهي. تہ ايترو ظلم بنان ڪنهن ڪارڻ جي ڪيو ويو. هن غريب ڇوڪر جو اهو قصور هو جو هُو ان قوم جو فرد هو جنهن پنهنجي آزاديءَ جي گهُر ٿي ڪئي.

وان بيورين (اهوئي هن جو نالو هو) اها ڳالهہ ڏاڍي نفرت ۽ پرگنڀيرائيءَ سان ٻڌائي. رکي رکي هن پنهنجي سگريٽ مان سوٽو ٿي پريو. اتي در تي کڙڪو ٿيو، هو اٿي تڪڙو تڪڙو در ڏانهن ويو، ۽ ٿوريءَ ويرم کان پوءِ هڪ نئون ماڻهو نظر آيو، هو انڊونيشي هو، ۽ هن کي نيري رنگ جو صاف سٿرو سوٽ پهريل هو، هو قد جو ننڍو هو، هن جو نڪ مينو ۽ اکيون ڇُنڀيون هيون، جي بيقراريءَ سان هيڏانهن هوڏانهن ڦرڪائي رهيو هو، هن جي مٿي جو اڳيون حصو گنجو هو، ان ڪري هن جي پيشاني تمام وڏي ٿي پيئي هئي، هن جي هلت چلت ۽ چرپر مون کي غيرسياويڪ ٿي لڳي، ڄڻ تہ هو گهبرايل هو. هن وان بيورين جي ڪَن ۾ ڪجهہ پڻ پڻ ڪئي، ۽ وري جهڙي تموني اندر آيو هو اهڙيءَ نموني ٻاهر نڪري ويو. مون کي نہ ڪيڪاريائين ۽ نہ موڪ سان هٿ ملايائين.

وان بيورين چيو: منهنجو پراڻو واقفڪار آهي، ڪي ڏينهن اڳ انڊونيشيا سان آيو آهي، سو ملڻ آيو هو. حقيقت ۾ مون کي هن کان سخت بڇان ايندي آهي.

ان کان پوءِ مون ڪيترائي ڀيرا هن کي وان بيورين جي گهر ۾ ڏٺو. مون کي هن جي هميشه رازداريءَ واري روش ڏسي اچرج لڳندو هو. هن ڪڏهن بہ مون ڏانهن دوستيءَ جو هٿ نہ ڊگهيريو.

هڪ ڏينهن وان بيورين مون کي پنهنجي گهر اچڻ جي ڪوٺ ڏيندي چيو ”اڄ مون وٽ شيرين شراب جي بوتل آهي، جو توکي بيحد وڻندو.“

ان ملاقات ۾ هن مون کي پنهنجي چٽيل هڪ تصوير ڏيکاريندي چيو سڃاڻين ٿو ته هيءُ ڪهڙو ملڪ آهي؟

”هائو، اهو انڊونيشيا جي پرنڊڙ جبل گيڊ جو ڏيک آهي.“

”اهو به ظاهر آهي ته تون اتي جي رهاڪن جو پوريءَ ريت واقف هوندين؟“

”نه، مان فقط ملڪ جي ان حصي مان موٽر يا بس ۾ لنگهيو آهيان. ممڪن آهي ته توکي وڌيڪ واقفيت هجي.“ مون جواب ڏنو.

”آزاديءَ کان پوءِ هتن جو وقت ڪيئن پيو گذري؟“

”تمام چڱو.“

”خدا جو شڪر آهي......“ پر گهڙيءَ کن سوچڻ بعد هن وري سوال ڪيو ”پر تمام چڱي چوڻ مان تنهنجو مطلب ڇا آهي؟“

مون ترت جواب ڪونه ڏنو، ۽ هو چوندو هليو: ”مان اتي جي هارين ۽ ڇانهه جي پنن چوندڙ بندڙن جي حالتن کان گهڻي قدر واقف آهيان. ڇا تون سمجهين ٿو ته انهن جي ڪمائي ايتري آهي جو هنن جو گذران ٿي سگهي؟ مون ته پڌو آهي ته هنن مان گهڻا بکون ڪاٽي رهيا آهن. اهڙي قسم جون خبرون منهنجو سڪ ڦٽائي ٿيون ڇڏين......“

مون کي جواب جو موقعو ڪونه مليو، ڇو ته در تي ٺڪ ٺڪ ٿي.

’ڪهڙو ڪمبخت آهي؟‘ وان بيورين چڙ مان چيو.

هن اٿي وڃي در کوليو، پر اندر اچڻ جي ڪنهن کي دعوت ڪانه ڏنائين. هو پاڻ دروازو ٻيڪڙي ٻاهر نڪري ويو. پوءِ مون هن جي قدمن جو آواز ڏاڪڻ تان هيٺ لهندي پڌو. ٿوري دير کان پوءِ مون هن کي ڪنهن سان ڪهرو ڳالهائيندي پڌو.

مون کي عجب لڳو. ڪهڙي ڳالهه ٿي سگهي ٿي؟

ڪمري ۾ گهڙي هن چوڻ شروع ڪيو ”وڏو بيشرم آهي، هن ۾ نه لحاظ آهي نه ليڇ، نه اخلاق نه ڪو اصول.“

مون هن کي ڳالهائڻ ڏنو. مان سمجهي ويس ته هو پنهنجي نيري سوٽ واري انڊونيشي واقفڪار بابت ڳالهائي رهيو آهي.

”تون ئي ٻڌاءِ ته اهڙي قسم جي انسان کي ڇا سڏڻ گهرجي؟ منهنجو هي انڊونيشيا ۾ واقف ٿيو هو. اتي جا ماڻهو آزاديءَ لاءِ جدوجهد ڪري رهيا هئا، ۽ هيءُ شخص اسان ڊچن طرفان جاسوسي ڪندو هو. مون کي هڪ واقعو اڄ به چڱيءَ طرح ياد آهي. هن جي اطلاع ڏيڻ تي ڊچ سپاهين، پندرهن انڊونيشي جانبازن کي اوچتو وڃي پڪڙيو. اهي جانباز

کا هلچل شروع ڪرڻ وارا هئا. پڪڙجڻ کان پوءِ نہ رڳو انهن پندرهن جانبازن کي ٽُڪرا ٽُڪرا ڪيو ويو، پر ٻچن ان ساري ڳوٺ کي باهيون ڏيئي پسر ڪري ڇڏيو.... اهو هو هن شخص جو ڪارنامو!'

جوش وچان هو سارو ڏڪي رهيو هو.

هن وري چوڻ شروع ڪيو "خبر اٿئي، هو فخر سان اچي مون کي پنهنجا اهي ڪارناما ٻڌائيندو هو، ۽ اهو بہ چوندو هو تہ حڪمران ٻچن هن کي وڏن عهدن ڏيڻ جو وعدو ڪيو آهي. مون کي هن جي اهڙين ڳالهين تي سدائين بيپناهہ نفرت ايندي هئي."

هن سگريٽ مان ڊگهو سوٽو پريو.

مون پڇيو 'اڄ ڪهڙي ڳالهہ تي؟"

'ڪالهہ هو مون کي هڪ هوٽل ۾ ملي ويو، ۽ پنهنجي عادت موجب پنهنجي فرضي ڪهاڻين ۽ خاص ڪري عورتن سان عشقي ڪاميابين جا قصا ٻڌائي بور ڪرڻ لڳو. منهنجي صبر جو پيالو پرجي ويو، ۽ صاف چئي ڏنومانس تہ منهنجي نظر ۾ تون ٽڪو بہ ڪونہ لهين. ان تي ظاهري طرح هن کي ڏاڍو غصو آيو.... اڄ شايد اهو ثابت ڪرڻ آيو هو تہ مان جيتوڻيڪ هن کي نيچ ٿو سمجهان پر ٻين جي نظر ۾ هو وڏي عزت ۽ لياقت جو مالڪ آهي. ان جي ثبوت ۾ هن مون کي اها تار ڏيکاري جا اڄ هن کي انڊونيشيا جي شهر جڪارتا مان پهتي آهي. هن اها تار اهڙي هٺ ۽ مغروريءَ سان ڏيکاري جنهن کان مون کي ڪراهت اچي وئي ۽ هن کي اندر اچڻ کان روڪيم."

'ڇاتي پئي مغرور ٿيو؟"

'ان تار تي.'

'مگر ڇو؟"

"توکي ٻڌي اعتبار ڪين ايندو.... اها تار هن کي هن جي سياسي جماعت طرفان ڪئي وئي آهي. ان ۾ هن کي اطلاع ڏنو ويو آهي تہ ايندڙ اسيمبليءَ جي چونڊن ۾ هن کي پارٽيءَ پاران اميدوار ٺاقيو ويو آهي.'

"هان......!" منهنجي وات مان نڪتو.

"اچي ٿو اعتبار؟"

مون عجب وچان ڪنڌ لوڏي ناڪار ڪئي.

هو پنهنجي خيالن ۾ غلطان ٿي ويو. پوءِ ڪنڌ مٿي ڪري چيائين، 'شل تنهنجو ملڪ اهڙين مصيبتن کان محفوظ رهي، جي ان قسم جا ڪميڻا ماڻهو آئي سگهن ٿا. شل تنهنجي ديس جا ماڻهو خوش رهن ۽ خاص ڪري......" هو ماٺ ٿي وري ٽيبل ۾ پئجي ويو، ۽ وري چيائين "۽ خاص ڪري منهنجو ننڍو يار."

”تنهنجو ننڍو ڀاءُ؟“ مون گهبرائجي پڇيو.
”هائو، منهنجو ننڍو ڀاءُ، منهنجو پٽڙو.“
”تنهن جو مطلب آهي ته تون پيءُ آهين؟“
”هائو. مان ننڍڙي جوزف جو پيءُ آهيان.... يوسف، جيئن هن کي توهان جي ملڪ ۾ ڪوٺيندا آهن. شل هو اڃا تائين جيئرو هجي!“
هن وري گلاس پيريا. مان عجب مان هن ڏي گهوري نهاري رهيو هوس. هن وري ڳالهائڻ شروع ڪيو ”هن جي ماءُ جو نالو سيمي هو. هوءَ بيحد پياري ڳوناٺي ڇوڪري هئي سادگيءَ ۽ سچائيءَ جي جيئري جاڳندي تصوير. هن جي انگ انگ مان معصوميت ٽپڪندي هئي. اهائي ته عام تصوير آهي اتي جي جابلو ڇوڪرين جي. هوءَ ڇانهه جا ٻن ڇوندي پيٽ پاليندي هئي، پر بدقسمتيءَ سان جنهن وقت مان ڊچن جي جيل ۾ هوس، ان وقت هوءَ مارجي وئي.“
”مارجي وئي؟“
”هائو، ڪتي وانگر ماري وئي. هن تي پنهنجن الزام مڙهيو ته هوءَ دشمنن سان مليل آهي ۽ هنن جي جاسوسي ٿي ڪري.“
وان بيورين گلاس خالي ڪيو ۽ هڪ ڀيرو وري پنهنجي خيالن ۾ گم ٿي ويو. ظاهر آهي ته پراڻيون يادگيريون هن جي دل ۽ دماغ تي اڀري رهيون هيون.
پوءِ هو چئي پنهنجو پاڻ سان ڳالهائڻ لڳو:
”پر سچ ته اهو آهي ته هڪڙي ڳوناٺي، اڻپڙهيل ڇوڪريءَ کي سياست ۽ انقلاب جي ڪهڙي خبر. هوءَ ته ايتري سادي ۽ معصوم هئي جو هن کي دشمن سان ساٿ ڏيڻ ۽ انهن جي مدد ڪرڻ جو ڏانءُ به نه اچي سگهيو. هوءَ اسيمبليءَ جي ڪنهن نشست واسطي اميدوار به نه هئي، ٺيڪ آهي نه؟ پر هائو، مان وساري ٿو ويهان، مان سدائين اهي ڳالهه وساري ٿو ڇڏيان ته هن کي هڪ ٻار هو، ۽ اهو ٻار منهنجو هو...... هڪڙي دشمن جو ٻار......“

موپاسان

سنڌ يڪار: غلام نبي ميمڻ

نوڙيءَ جو ٽڪر

انهيءَ ڏينهن ڳوٺ ۾ ساليانو ميلو لڳو هو. ويجهن اوڏن واهڻن مان هاري ناري، مزور مڙهاڻ، ڪمي ڪاسبي، چاڪي، لوهار وغيره ڌڙا ڌڙ ميلي تي پند ويندي نظر پئي آيا. زميندار ۽ ڳوٺ جا سڪيا آسودا ماڻهو پنهنجن پنهنجن گاڏين ۾ وچي رهيا هئا، ۽ غريب هاري پند. مردن سان گڏ زالون ۽ ٻار ٻه هئا. مردن جا قدم ذرا سست هئا. سڄو ڏينهن پورهيي ڪرڻ سبب سندن چيلهه ۾ معمولي ڪٻ ٿي پيو هو. هو هينئر به ميلي ۾ ڪجهه خريد فروخت جي خيال سان وڃي رهيا هئا. ڪي ماڻهو پنهنجو چوپايو مال به ڪاهيو پئي ويا. زالون هٿن ۾ لڪڻ ڪنيون مال کي هونڪاريندڍيون پئي ويون ۽ سندن هٿن ۾ ڪاريون لڙڪنديون ٿي ويون، جن مان ڪڏهن ڪڪڙين ۽ ڪڏهن بدڪن، ڳجي ڪيدي ٿان! ٿان! جو آواز ڪري وري پنهنجي منڊي اندر ڪري ٿي ڇڏي. زالن جي وک مردن کان وڌيڪ تيز ٿيندي ٿي وئي ۽ انهن جي چال مان وڌيڪ خوشيءَ جو اظهار ٿي رهيو هو. ٻارڙا انهن سان گڏ ڊوڙندا ٿي هليا ۽ ڪڏهن انهن کان اڳ نڪري ٿي ويا ته ڪڏهن پوئتي رهجي ٿي ويا.

ڳوٺ جون الهڙ نوجوان ڇوڪريون کل مسخري ڪنديون، ٽن-ٽن ۽ چئن-چئن جي گروهن ۾ هلي رهيون هيون ۽ نوجوان ڇوڪرا گهٽو ڪري پنهنجن پيئرن سان گڏ هئا. ڇو ته انهن کي رستي ۾ ساٿن گڏ رهڻو هو. مگر ميلي جي تفريح ڪين انهن کان جدا ٿي ڪيو.

ميلي جي وڏي چونڪ ۾ هڪڙو هجوم هو. جانورن ۽ ماڻهن جو هڪڙو بي پايان بحر هو جو آهستي آهستي چرپر ڪري رهيو هو. صرف هارين نارين جا وڏا وڏا پٽڪا ۽ جانورن جا ڊگها سڱ ۽ زالن جا رنگ برنگي روا انهن ۾ ظاهر پئي ڏٺا.

چونڪ ۾ ماڻهن ۽ جانورن جي گڏيل بدبوءَ چوڌاري پکڙيل هئي.

پوڙهو هچڪورن اجا هينئر ميلي ۾ پهتو هو. هو اجا چونڪ ڏانهن وڃي رهيو هو، ته ان کي رستي ويندي هڪڙو ننڍڙو نوڙيءَ جو ٽڪر هيٺ پيل نظر آيو ۽ جيئن ته پوڙهن جي عادت هوندي آهي ته جيڪا به شئي ڪم جي ليندي اٿن، انهيءَ کي کڻي وٺندا آهن، هو به انهيءَ کي کڻڻ لاءِ ڏادي مشڪل سان هيٺ نوڙيو، ڇو ته هو سنڌن جي سور جو مريض هو. هن اهو ننڍڙو نوڙيءَ جو ٽڪر زمين تان کنيو ۽ انهيءَ کي احتياط سان ويڙهڻ لڳو ته ان جي نظر وڃي ميلاندائڻ نعل ساز تي پيئي، جو ڏانهنس نهاري رهيو هو. ميلاندائڻ سان ان جا

تعلقات تازو ئي خراب ٿي ويا هئا، جڏهن هڪڙي سودي ۾ جهيڙو ٿي پيو هون. هچڪورن يڪدم جهٽڪيو ڇو ته هن نٿي چاهيو ته سندس دشمن ڪيس زمين تان هڪ نيڏڙو معمولي نوڙيءَ جو ٽڪر کڻندي ڏسي. هن يڪدم نوڙيءَ کي واسڪوٽ جي اندرئين ڪيسي ۾ وڌو ۽ زمين تي جهڪي اهڙيءَ طرح نهارڻ لڳو، ڄڻ ته ڪجهه ڳولي رهيو آهي. ٿوريءَ دير کان پوءِ هو اٿيو ۽ چونڪ طرف روانو ٿي ويو.

جلدي هو ميلي جي پيڙ ۾ گم ٿي ويو.

عورتون پنهنجون ڪاريون پنهنجن پيرن ۾ رکي نظارو ڏسي رهيون هيون ۽ اچڻ وڃڻ وارن کي گهوري رهيون هيون. هنن خريدارن کي اگهه پئي ٻڌايا ۽ انهن طرفان لڳايل قيمت به پئي ٻڌي، ۽ پوءِ انڪار پئي ڪيائون. پوءِ جڏهن گراهڪ هليو ٿي ويو تڏهن پوءِ يڪدم فيصلو ڪري آواز پئي ڏنائون "اچو، اچو. وٺي وڃو، ايتري ۾ ئي وٺي وڃو". اهڙيءَ طرح هو پنهنجن مڙسن کان اڳ ۾ ئي سودي ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي ٿي ويون.

چونڪ آهستي آهستي خالي ٿيندو ٿي ويو. جي سوير آيا هئا، اهي وڪرو ڪري هينئر وڃي رهيا هئا. هاڻي ميلي جي انهيءَ حصي ۾ پيڙ هئي، جتي کيل تماشا ٿي رهيا هئا ۽ کاڌي پيتي جا دڪان هئا.

اوچتو ئي اوچتو چونڪ ۾ دهل وڄڻ جو آواز آيو. آواز آهستي آهستي ويجهو پوندو ٿي ويو. دهل جو آواز بند ٿيو ته ڪو ماڻهو پڙهو ڏئي رهيو هو:

"سڀني ماڻهن کي اطلاع ٿو ڏجي ته اڄ صبح جو نوين ۽ ڏهين بجي جي وچ ڌاري چونڪ جي رستي ۾ ٻوٽ جي ميئر جو ڪاري چمڙي جو بٽون گم ٿي ويو آهي. بٽوڻ ۾ پنج سؤ رپين جا نوٽ ۽ ڪجهه ضروري ڪاغذات آهن. جنهن کي ليي انهيءَ کي گهرجي ته اهو يڪدم واپس ڪري. انهيءَ کي پنجاهه رپيا انعام ڏنو ويندو."

پڙهي وارو دهل وڄائيندو هليو ويو. پري تائين انهيءَ جو آواز ٻڌڻ ۾ پئي آيو. ماڻهن کي هڪڙو موضوع ملي ويو ۽ بٽوڻ ملڻ يا نه ملڻ جي واقعي تي بحث ڪرڻ لڳا. هو ماني کائڻ کان پوءِ چانهه پيئڻ لڳا. اهو ساڳيو پيرمرد هچڪورن به چانهه پيي رهيو هو. ته ڪيس ڪنهن جو آواز ٻڌڻ ۾ آيو. اهو آواز بلند آواز ۾ پڪاري رهيو هو ته "هتي ڪو هچڪورن آهي؟"

هچڪورن يڪدم جواب ڏنو، "ها، مان هتي ويٺو آهيان". هو هڪڙو سپاهي هو. هن پڇيو، "هچڪورن" تنهنجو ئي نالو آهي؟" "ها اهو منهنجو ئي نالو آهي، ڪهڙي ڳالهه آهي؟" "مون سان گڏجي ميئر وٽ هل"، هو توسان ڪجهه ڳالهائڻ ٿو گهري." ويچارو هاري حيران ۽ ششدر ٿي ويو. جلدي جلدي هن چانهه پيي ورتي ۽ سپاهيءَ سان گڏجي ميئر

ڏاهن وڃڻ لڳو. هن جا قدم سست ۽ ڳرا ٿيندا ٿي ويا سندس چپاهه صبح کان ڪجهه وڌيڪ جهڪيل هئي ۽ ڳوڏن ۾ سور محسوس ڪري رهيو هو ۽ ڀڻ ڀڻ ڪندو ٿي ويو، "ميئر مون سان ڳالهائڻ ٿو گهري، ڪهڙيون ڳالهيون ڪرڻ ٿو گهري؟ ڀلا ڪهڙي ڳالهه ٿي سگهي ٿي."

ميئر صاحب پنهنجي آفيس ۾ هڪڙي آرام ڪرسيءَ تي ويهي ان جو انتظار ڪري رهيو هو. هو طاقتور ۽ سنجيده طبيعت جو هو. هن هچڪورن کي ڏسندي ئي سوال ڪيو:

"هچڪورن! اڄ صبح جو توکي ٻٽون کڻندي ڏٺو ويو آهي. ڇا اهو ٻٽون تو وٽ آهي؟"

هڪڙو ٻالو پولو هاري جو ٻهرين ئي خوفزده ٿي چڪو هو، عجيب پريشانيءَ جي عالم ۾ ميئر صاحب کي تڪي رهيو هو.

"ڇا ٻٽون؟ مون؟ مون کنيون آهي؟"

"ها توکي کڻندي ڏٺو ويو آهي."

"سان قسم ٿو کڻان ته مون اهو ڏٺو به ڪونهي."

"مگر توکي ته کڻندي ڏٺو ويو آهي."

"ڪنهن ڏٺو آهي، ڪير ٿو چوي ته مون کنيو آهي؟"

"ميلانڊائن نعل ساز توکي ٻٽون کڻندي ڏٺو آهي."

پوڙهي هاريءَ کي ياد اچي ويو، هو سڀڪجهه سمجهي ويو. ڪاوڙ ۾ ان جو منهن ڳاڙهو ٿي ويو، "هن مون کي کڻندي ڏٺو آهي، هن جعل ساز-سرڪار! هو ڪوڙو آهي هن مون کي هي کڻندي ڏٺو آهي." هن واسڪوٽ جي کيسي مان نوڙيءَ جو ننڍڙو ٽڪر ڪڍي ڏيکاريو.

"هي نوڙيءَ جو ٽڪر، سرڪار! هي نوڙيءَ جو ٽڪر!"

مگر ميئر صاحب ڏاڍي بي اعتماديءَ سان ڪنڌ لوڏيو.

"ڀلا ڪنهن کي يقين ايندو ته هڪڙو ماڻهو انهيءَ نوڙيءَ جي ٽڪر کي ٻٽون سمجهي! ميلانڊائن هڪڙو هوشيار نعل ساز آهي ۽ هو اعتبار جوڳو به آهي. نوڙيءَ جي هن ننڍڙي ٽڪري ۽ ٻٽونءَ ۾ وڏو فرق آهي."

پوڙهو هاري بيعزتيءَ ۽ ڪاوڙ جي ملايل جليل جذبات ۾ ٿڙڪڻ لڳو. "سرڪار، مان وري به ٿو چوان ته مون جيڪي ڪجهه ٻڌايو آهي اهو سورهن آنا سچ آهي. ماڻ پنهنجي سر جو قسم کڻي ٿو چوان ته اهو بلڪل سچ آهي."

ميئر صاحب ٻڌي اٿڻ ڪري چيو، "تون ٻٽون کڻي وري نوڙين ۽ زمين تي رپيا ڳولڻ لڳين ته شايد ڪي رپيا ٻٽونءَ مان ڪري پيا هجن."

هاريءَ کي هاڻي احتجاج لاءِ به لفظ نٿي لڌا. ان جي خشڪ ڳلي ۾ لفظ اٽڪي رهيا هئا.

"ڪير يقين ڪري سگهي ٿو. ڀلا ڪير مڃي سگهي ٿو. ڪهڙا ڪهڙا ڪوڙ ڳالهايا وڃن ٿا. صرف ڪنهن جي عزت وڃڻ خاطر- ڪير ڀلا ڪير..."

ان جي احتجاج جو ڪو فائدو ڪونہ هو. جو تہ ڪنهن کي بہ يقين ڪونہ آيو. خود ان جي چوڻ تي سندس جهڙتي ڏني وئي، پر ڪجهہ بہ هٿ نہ آيو، ميئر ڏاڍو حيران هو، ميئر انهن ماڻهن لاءِ صرف فهمائش تي اڪتفا ڪئي تہ هو تلاش جاري رکندا ۽ انهيءَ سلسلي ۾ قانوني مشورو بہ ڪندا ۽ ضرورت سمجهي وئي تہ ڪيس ڪرڻ کان بہ نہ ڪيٻائيندا.

چئني طرفن انهيءَ واقعي جي خبر باهہ وانگر پکڙجي وئي هئي، ۽ جيئن ئي هو ٻاهر نڪتو تہ ماڻهو ان کي گهيري ويا، ۽ سوالن مٿان سوال پڇڻ لڳا. هو سڀ ڪيس شڪي نظرن سان ڏسي رهيا هئا. هچڪورن نوڙيءَ جي ٽڪر جو سچو قصو ڪري ٻڌايو. مگر ڪنهن کي يقين نٿي آيو، اٿلندو هو ان تي چٿرون ڪرڻ لڳا.

شام ٿي وئي، هو پنهنجي ٽن پاڙيسرين سان گڏجي پنهنجي گهر موٽيو. سوڻ وقت رستي ۾ هن انهن کي اها جاءِ ڏيکاري جتان هن نوڙيءَ جو ٽڪر کنيو هو، ۽ سڄي واٽ هو انهيءَ متعلق کين ٻڌائيندو رهيو هو. ڳوٺ پهچي بہ هن شروع کان آخر تائين سچو واقعو ٻڌايو. پر ڪنهن هڪ کي بہ اعتبار نہ آيو. هرهڪ ڪيس شڪي نگاهن سان ڏسندو رهيو.

هن جي ننڊ حرام ٿي وئي. رات جو چئين ۽ آرام سان سمهي نہ سگهيو. ٻئي ڏينهن سنجهند جو ڪيس اطلاع مليو تہ هڪڙي ٽنار ٻٽون لڌو هو ۽ ان ميئر صاحب کي موٽائي ڏنو آهي. سندس هڪڙي پاڙيسريءَ ڪيس اچي گهر ٻڌايو. هچڪورن پاڻ صبح کان وٺي گهر کان ٻاهر ڪونہ نڪتو هو. انهيءَ ڪري هو انهيءَ وقت چونڪ ۾ پهتو ۽ ٿهڪ ڏئي ماڻهن کي سڄي ڳالهہ ٻڌايائين، جنهن جو خاتمو ان جي ديانتداريءَ جو ثبوت هو. هن سڄي ڳوٺ کي اهو واقعو ٻڌايو پر هن محسوس ٿي ڪيو تہ ماڻهو ڪيس اڃا تائين نفرت جي نگاهن سان ڏسي رهيا آهن.

ٻئي ڏينهن هو پرواري ڳوٺ ۾ ويو. اتيئي انهيءَ چونڪ ۾ ڪيس سيلانداين نعل ساز ڏسڻ ۾ آيو. جنهن هن کي ڏسندي ئي هڪڙو ٿهڪ ڏنو. "چو؟ اڃا انهيءَ چو جو جواب ئي ڪونہ سوچيو هو تہ هڪڙو سندس چاڻو سڃاڻو هاري سندس ويجهو آيو ۽ ان هن جي ڀنيءَ تي ڏاڍيان ٺڪي هڻندي چيو، "آهين ڏاڍو حريف"! هچڪورن وائڙو ٿي ويو تہ هن ڇا چيو هن حريف چو چيو، هو اڳتي وڌي ويو. هو انهيءَ چانهہ جي دڪان تي پهتو ۽ ماڻهن کي سچو واقعو ٻڌائڻ لڳو. اوچتو ڪيس هڪڙي پراڻي دوست سڏيو.

"هيڏانهن اچ، اها هڪڙي پراڻي چال آهي. مون کي تنهنجي نوڙيءَ جي ٽڪر بابت پوريءَ طرح پروڙ آهي."

پر ٻٽون تہ ملي چڪو آهي." هن احتجاج ڪيو.

بڪواس بند ڪر ۽ منهنجي ڳالهه ٻڌ. هڪڙو شخص آهي جو ڪا شئي لهي ٿو، هڪڙو ٻيو شخص آهي جو ان جي خبر ڏئي ٿو، سمجهيئي؟ تون بهرحال ان سان شريڪ سمجهيو ويندين."

ويچارو هچڪورن اهو ٻڌي دنگ رهجي ويو. ڪيس پنهنجو گلو خشڪ ٿيندي محسوس ٿيو، هو سمجهي ويو هو. ماڻهو به سمجهي ويا هئا ته هن پنهنجي شريڪ دوست جي ذريعي پئون واپس ڪيو آهي. هو چاهه به ختم ڪري نه سگهيو. هو يڪدم اٿيو ۽ پنهنجي ڳوٺ جو رخ رکيائين. هن پنهنجي پٺيان وڏا وڏا ٺهڪ ٻڌا ۽ شرم کان قدم صحيح طور اٿي ڪٿي سگهيو، هو معصوم هوندي به پاڻ کي ڏهاري سمجهي رهيو هو.

هو ماڻهن کي پنهنجي صفائيءَ ۾ دليل ڏئي ٻڌائيندو هو، مگر "اها سڀ بهاني بازي آهي" ماڻهو سندس پرپٺ چوندا هئا. هچڪورن ان کي محسوس ڪندو هو، ۽ وڌيڪ دليل تيار ڪندو هو مگر سڀ بيڪار ۽ بيسود. هن تي هاڻي هڪڙي قسم جي سرسامي ڪيفيت طاري ٿي وئي هئي ۽ مرندي وقت بس هو پنهنجي معصوميت ثابت ڪرڻ لاءِ وري وري اهوئي چوندو هو ته:

"نوڙيءَ جو ٽڪر. سرڪار! رسيءَ جو ٽڪر!! سون پئون نه لڌو آهي، سرڪار! اهو صرف نوڙيءَ جو ٽڪر هو......!!!

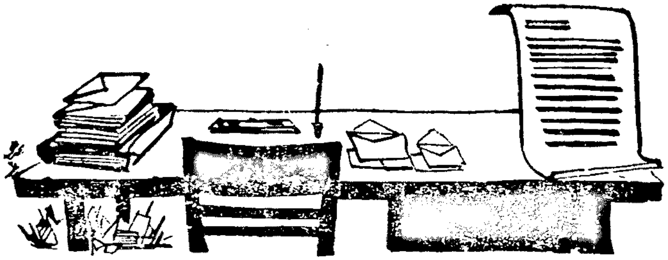

ادب لطيف

جبران
م. ع. ناطق

واري ۽ لهرون

— زندگي هڪ تمام وڏو جلوس آهي.

— سست رفتار هن کي تيز رُو ڄاڻي، ان کان گريز ڪندو آهي. ۽ تيز رفتار هن کي سست رُو ڄاڻي، ان کان ڀڄندو آهي.

— اسين سڀ قيدي آهيون.

فرق صرف ايترو آهي، جو اسان ۾ ڪي ٿورا ٿورا ڪم ڪري آزاد آهيون ۽ ڪي ڪال ڪوٺڙيءَ ۾.

— بغض هڪ بيجان لاش آهي! پوءِ توهان ۾ ڪير آهي! جو انهيءَ جي قبر ٺاهڻ پسند ڪندو؟

— مقتول جي لاءِ هي ئي گهڻو فخر آهي، جو هو قاتل نه آهي.

— زندگيءَ جي نظام کي بدنظميءَ جي حوالي ڪرڻ جي شوق جو نالو ئي هن مادي دنيا ۾ جنگ آهي!

— اڪيلائي هڪ سخت طوفان آهي، جا اسان جي شجرحيات جي تمام سڪل ٽارين کي ٽوڙي ڇڏي ٿي.

مگر اسان جي زنده پاڙن کي، زنده دل جي، زنده سرزمين ۾ پيهر مضبوط ڪري ٿي.

— سخاوت آها آهي، جا پنهنجي پچنديءَ کان وڌيڪ ڏيو، ۽ بي‌نيازي اها آهي ته پنهنجي گهرج کان گهٽ وٺو.

— زياده اميدن وارو، دراز زندگيءَ کان محروم هوندو آهي.

— غم ۽ باغن جي وچ ۾ هڪ ديوار آهي. جڏهين تنهنجو غم يا خوشي حد کان وڌي وڃي، تڏهين هي دنيا تنهنجي نظرن ۾ حقير ٿي ويندي.

— آرزو اڌ زندگي آهي، ۽ بي‌حسي اڌ موت آهي.

— ياد رکڻ به ملاقات جي هڪ شڪل آهي! ۽ وسارڻ به خلوت جي هڪ صورت آهي!

- حق ۾ شخص جو محتاج آهي. هڪ اهو، جو حق جو اظهار ڪري ۽ ٻيو اهو جو حق کي سمجهي سگهي. حق جي ٻڌڻ وارو، حق جي اظهار ڪرڻ واري کان ذرو به گهٽ نه آهي.

- دشمن سان تنهنجو مڪمل اتحاد ٿي ويندو؛ ليڪن اوهان جي يعني ٻنهي جي مرڻ کان پوء.

- شهرت فضا جي هڪ شڪل آهي، جا، تُور ۾ قائم هجي.

- حقيقت هڪ گُل آهي، جنهن جي اڳيان شهرت هيچ آهي.

- عورت پنهنجي چهري کي تبسم جي نقاب ۾ لڪائي سگهي ٿي.

- جو مرد، عورت جي ادنيٰ ڪمزورين کي معاف نٿو ڪري، اهو ڪڏهين به ان جي اعليٰ خوبين مان مستفيد ٿي نٿو سگهي!

- تمام گهٽيون آهن آهي عورتون، جي مرد جي دل خوش رکي سگهن ٿيون. ۽ تمام ٿوريون آهن آهي عورتون، جي مرد جي حفاظت ڪري سگهن ٿيون.

- جڏهين ٻه زالون پاڻ ۾ گفتگو ڪنديون آهن، تڏهن سمجهو ته ڪجهه به ظاهر نٿيون ڪن، پر جڏهين هڪ زال ڳالهائي ٿي، تڏهن هوءَ پوري زندگيءَ جو اظهار ڪري ٿي.

امر جليل

[ٽيليويزن ڊرامو]

اونده ۽ روشني

[سنڌ جي افسانوي ادب ۾، جناب امر جليل، صاحبِ فن جي حيثيت سان وڏو مقام حاصل ڪيو آهي. سندس فن پختگيءَ جي جنهن منزل تي پهتو آهي، اهو رشڪ جي قابل به آهي ۽ فخر جي قابل به.

”اونده ۽ روشني“ سندس هڪ ٽيليويزن ڊرامو آهي، جو ”مهراڻ“ رسالي ۾ شايع ٿي رهيو آهي. هن کان اڳ ڪٿي به هن قسم جو ڊرامو شايع نه ڪيو ويو آهي.

ٽيليويزن ڊرامي جو گهڻو ٺڪو دارومدار ”ڏسڻ ۽ ٻڌڻ“ تي آهي. مختلف ڪردارن جي معنيٰ خيز نقل و حرڪت ۽ ڪنهن مقصد سان وابسته ادائگي ۽ اداڪاري، ذهن ۽ دل جي جذبات ۽ تاثرات جو اظهار، غم جي شدت ۽ مسرت جون نفسياتي ڪيفيتون، ڳالهه-ٻولهه ڪندي لفظن جي نرمي ۽ شوخي، چهري جي خط ۽ خال جو تغير ۽ تبدل، هٿن جي زبان سان جذبات ۽ حالات جي ترجماني، ڪن وقتن تي معنيٰ خيز خاموشي ۽ ڪن وقتن تي خاموشيءَ ۾ معنيٰ خيز گفتگو، حيرت ۽ ندامت، استعجاب ۽ تجاهل، ترديد ۽ ترجيح جا اشاراتي انداز، غصي ۽ سنجيدگيءَ جا آثار، اقرار ۽ انڪار جا خاموش قرينا، اهي سڀ ”ڏسڻ ۽ ٻڌڻ“ سان واسطو رکن ٿا. ظاهر آهي ته ان قسم جي فني لوازمات کي تحرير جي دائري اندر آڻي نٿو سگهجي. اسان باوجود ان جي، ٽيليويزن ڊرامي کي شايع ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.

پڙهندڙن کي هن ڊرامي جي پڙهڻ وقت، عالمِ خيال ۾ ٽيليويزن سيٽ کي اکين اڳيان متصور ڪرڻ گهرجي. ڪردارن جي مڪالمن کي خيال ۾ رکي، سندن نقل ۽ حرڪت، جذبات ۽ تاثرات کي ”ڏسڻ ۽ ٻڌڻ“ جي سلسلي سان وابسته ڪري، ”محسوسات“ جي عالم ۾، اداڪاريءَ کي ”ڏسڻ“ ۽ آواز کي ”ٻڌڻ“ جي ڪوشش ڪرڻ گهرجي. اميد ته هن قسم جا معياري ٽيليويزن ڊراما ”مهراڻ“ رسالي ۾ شايع ٿيندا رهندا. —غ. م. گ.]

تعارف

ٽيليويزن ڊرامو سنڌي تخليقي ادب ۾ نئون اضافو آهي.

ٽيليويزن ڊرامو فن ۽ پيشڪش جي لحاظ کان ريڊيائي ۽ اسٽيج ڊرامي جو سليل جُليل نمونو آهي.

ريڊيائي ڊرامو بنيادي طرح ٻڌڻ سان تعلق رکي ٿو، تنهنڪري ريڊيائي ڊرامي ۾ صوتي اثرن (Sound effects) ۽ تحرير جي مخصوص ڍنگ سان اهڙي نموني منظرڪشي ڪئي ويندي آهي، جيئن ٻڌندڙ جي ذهن ۾ ڊرامي جي ڪردارن، ڪردارن جي عمل ۽ ردِعمل، ۽ واقعن جو چٽو نقشو ظاهر ٿي پوي.

اسٽيج ڊرامو روايتن موجب مڪالمن جي ادائگيءَ سان گڏوگڏ ڪردارن جي طرزِعمل- اٿڻ، ويهڻ، هلڻ، چلڻ سان ڏسندڙ تائين پهچندو آهي. ڪردارن جي عمل ۾ ڪجھ ڪجھ وڌاءُ هوندو آهي، جيڪو ڊرامي جي مجموعي تاثر کي وڌائيندو آهي. اسٽيج ڊرامي کي جيئن ته ڏسي ۽ ٻڌي سگهجي ٿو، تنهنڪري عام طرح وڌيڪ پسند ڪيو وڃي ٿو. پر اسٽيج ڊرامي ۾ جتي تصور جي پرواز جي کوٽ آهي، اُتي منظر ۽ جُٽ (Sets) جي ٻه حدبندي آهي.

ان لحاظ کان ٽيليويزن ڊرامو ريڊيو ۽ اسٽيج ڊرامي جو گڏيل (Amalgamated) نمونو آهي. هڪ طرف ريڊيو ڊرامي وانگر صوتي اثرات ۽ مائيڪروفون جي استعمال سبب مڪالمن جي ڀرپور ادائگيءَ کي هٿي ملي ٿي ۽ ٻئي طرف اسٽيج ڊرامي وانگر ڪردارن جي عمل ۽ ردِعمل جي خاطرخواهه ۽ زوردار نقشي چٽڻ لاءِ چئن ڪيميرائن جي زبردست مدد ملي ٿي. مثال طور، ڪنهن ڪردار جي منهن تي ذهني اضطراب جي ڪيفيت پيش ڪرڻي آهي، جيڪا ريڊيو ڊرامي لاءِ ناممڪن ۽ اسٽيج ڊرامي لاءِ بي اثر ڪوشش آهي. ٽيليويزن ڊرامي ۾ اهڙي ڪردار جي ڪيميرا جي مدد سان قريبي متحرڪ تصوير (Clos up) پيش ڪري گهربل تاثر پيدا ڪري سگهجي ٿو. يا، ڪنهن ڪردار جي تحت شعور ۽ يادِ ماضيءَ کي جيڪڏهن پيش ڪرڻو پوي، جيڪو اسٽيج ڊرامي لاءِ ناممڪن ۽ ريڊيو ڊرامي لاءِ محدود حد تائين ممڪن آهي ته پوءِ اهڙي مشڪل منظر کي به سولائيءَ سان ٽيليويزن ڊرامي ۾ پيش ڪري سگهجي ٿو.

ٽيليويزن ڊرامي لکڻ ۾ مڪالمن سان گڏوگڏ ڪردارن جي عمل (Movements)، چهري جي تاثرن (Facial Expresions) ۽ صوتي اثرن (Sound effects) جو چٽيءَ طرح ذڪر ڪرڻو پوي ٿو. اهو ڪٿي چئجي ته ٽيليويزن ڊرامي ۾ مڪالمن کان وڌيڪ اهم، ڪردارن جو عمل آهي، تنهنڪري ٽيليويزن ڊرامي پڙهڻ لاءِ اهو ضروري آهي ته مڪالمن سان گڏ ڪردارن جي ڪارڪرت ۽ وهنج سهنج جي منظرنگاري به پڙهي وڃي. (امر جليل)

ڪردار

بوسف ـ زرينہ ـ قاسم ـ جبار ـ سڪينه

مکيہ ڪردارن جو نفسياتي جائزو

يوسف: يوسف بردبار ۽ محنت ڪش انسان آهي. هن دنيا جو هر غم صبر سان برداشت ڪرڻ سکيو آهي. هن کي زرينہ سان بيپناهہ محبت هئي ۽ محبت ۾ کيس ناڪامي ملي آهي. ٻارهن سالن کان پوءِ جڏهن هو وطن وريو آهي، تڏهن زرينہ کي پنهنجي ڀقات قاسم جي گهر ۾ ڏسي يوسف جي اندر ۾ وقتي طور تي انتقام جي باهہ ڀڙڪي اٿي آهي. هو گهڙيءَ ڪن لاءِ وحشي ٿي پوي ٿو ۽ زرينہ کي خون ڪري پنهنجي ناڪام محبت جي چرَ کي رت جو چنڊو هڻڻ چاهي ٿو.

زرينہ: زرينہ هڪ عام رواجي سنڌي عورت آهي. هن پنهنجي محبت جي ناڪاميءَ تي واءُ ويلا نہ ڪئي آهي، جيتوڻيڪ هوءَ يوسف کي دل سان چاهي وڃائي ويني آهي. اهو غم برداشت ڪري، هن پنهنجي زندگي پنهنجن ٻارن جي پرورش ۽ مڙس قاسم جي خدمت لاءِ وقف ڪئي آهي. هوءَ ماضيءَ جي قبرستان مان محبت جو لاش ڪڍي روئڻ پٽڻ لاءِ تيار نہ آهي.

قاسم: قاسم محنتي انسان آهي. هو هڪ ڪارخاني ۾ مستري آهي. ڪَل پُرزن وانگر سخت آهي. هن زندگيءَ جي سختين ۽ مصيبتن تي مُرڪڻ سکيو آهي. هو زرينہ ۽ يوسف جي محبت کان بيخبر آهي.

منظر - ١

[شام جو وقت آهي. زرينہ چلهہ تان جست جي ڪيٽلي لاهي هيٺ رکي ٿي. چلهہ وٽان اٿي، هوءَ در جي پاسي ۾ رکيل ميز تان ڪوپ-ساسر کڻڻ اچي ٿي. ڪوپ-ساسر کڻي جيئن چلهہ ڏانهن وڌي ٿي، سندس ڪن تي در کڙڪڻ جو آواز پوي ٿو. هوءَ اول پنهنجي جاءِ تي بيهي رهي ٿي، ۽ پوءِ مُنهن ورائي پوئتي ڏسي ٿي. زرينہ جي منهن مان خوف ظاهر ٿئي ٿو. سندس ڪنبندڙ هٿن ۾ جهليل ڪوپ-ساسر ڪنبن ٿا. در جي اندرئين پاسي هڪ شخص بيٺو آهي. ڪيس ڪاري پٽ پٽل آهي. ڪلهن تي آجرڪ ويڙهيل اٿس. هو گهور ڪري زرينہ ڏانهن ڏسي ٿو. زرينہ ۽ اهو شخص گهڙي ڪن لاءِ هڪٻئي ڏانهن ڏسندا رهن ٿا. اهو شخص هٿ مٿي ڪري منهن تان پٽ کولي ٿو. زرينہ جي هٿ مان ڪوپ-ساسر ڇڏائجي فرش تي ڪري چُور چُور ٿي وڃن ٿا.]

زرينہ: تون!

[يوسف جواب نٿو ڏئي. هو ٻہ قدم کڻي زرينہ جي سامهون اچي بيهي ٿو. زرينہ جي منهن مان دهشت ظاهر ٿئي ٿي.]

زرينہ: يوسف، تون — تون!

يوسف: ها، مان.

زرينہ: تون جيئرو آهين، يوسف!

[يوسف جواب نٿو ڏئي. سندس اکيون چنجهيون ٿي وڃن ٿيون. اجرڪ مان نڪتل ڪهاڙيءَ جي ڳن تي سندس مٺ مضبوط ٿي وڃي ٿي. هو اک ڇنڀ بنان زرينہ ڏانهن ڏسندو رهي ٿو. زرينہ بيچين ٿئي ٿي.]

زرينہ: اسان سڀني سمجهيو هو، تون مري ويو آهين؟

يوسف: تو ۽ سون سنڌوءَ جي پاڻيءَ ۾ پير پسائي، گڏ جيئڻ ۽ گڏ مرڻ جو واعدو ڪيو هو. مان تو کان سواءِ ڪيئن مري سگهندس.

[زرينہ جي بيچيني وڌي وڃي ٿي. هوءَ يوسف جي گهور کان پنهنجي نظرن کي بچائڻ جي ڪوشش ڪري ٿي. اجايو هيڏانهن هوڏانهن ڏسي ٿي.]

زرينہ: تو خط پٽ لکڻ بہ ڇڏي ڏنو، ۽ — ۽ جنهن ڪارخاني ۾ ڪم ڪندو هئين، اُتان بہ تنهنجي ڪا خبر پئجي نہ سگهي — سو سڀني سمجهيو — تہ

يوسف: تو ڇا سمجهيو هو؟

زرينہ: سون!

يوسف: ها، تو.

[زرينہ ويران نگاهن سان يوسف ڏانهن ڏسي ٿي. جڏهن ڪجهہ سمجهہ ۾ نٿو اچيس، تڏهن ڌرتيءَ تي جهڪي ڀڳل ڪوپ جا ٽڪرا ميڙڻ لڳي ٿي. يوسف وک کڻي زرينہ جي مٿان وڃي بيهي ٿو.]

يوسف: تو ڇا سمجهيو هو زرينہ؟

[زرينہ منهن کڻي يوسف ڏانهن ڏسي ٿي، ۽ پوءِ ڀڳل ڪوپ جا ٽڪر هٿ ۾ جهلي، آهستي آهستي اٿي بيهي ٿي. سندس نگاهون ڪوپ جي ٽڪرن تي ڄمي وڃن ٿيون. منهن مان غم ۽ خوف ظاهر ٿيس ٿو.]

يوسف: ٻڌاءِ، تو ڇا سمجهيو هو زرينہ؟

زرينہ: سون ڪي ڪجهہ بہ سمجهہ ۾ نہ آيو هو.

يوسف: پنهنجيءَ دل کان پڇي ڏسين ها، زرينه! دل ڪڏهن ڪوڙ نه ڳالهائيندي آهي.

[يوسف جو جملو زرينه کي ڄڻ ناگوار لڳو. هوءَ منهن ٻئي طرف ڪري ڇڏي ٿي.]

يوسف: مون تنهنجي لاءِ ڪويت ۽ بحرين جي ڪارخانن ۾ ڏينهن رات مشين وانگر ڪم ڪيو آهي.

[يوسف ميز جي اڳيان رکيل ڪرسيءَ جي پٺ تي هٿ رکي زرينه کي پٺي ڏيئي بيهي ٿو.]

[يوسف پيرو ڳالهائي ٿو.]

يوسف: مايوسيون ورائي ويندڙيون هيون ته دل کي ڏلاسو ڏيندو هوس، ته هڪ نه هڪ ڏينهن وطن ورندس ۽ پوءِ پاڻ ٻئي اميدن جو نئون شهر آباد ڪنداسين.

[يوسف جذبن جي جولان ۾ جلندو، هڪدم ڦيرو کائي زرينه جي عين سامهون اچي بيهي ٿو. سندس آواز ڪهرو، پر دردناڪ ٿي وڃي ٿو.]

يوسف: پر تو مون کي دوکو ڏنو آهي، زرينه!

زرينه: نه يوسف، خدا ٿو ڄاڻي، مون توکي دوکو نه ڏنو آهي.

[يوسف زرينه ڏانهن وڌي ٿو. ڪهاڙيءَ جي ڳن تي سندس گرفت مضبوط ٿي ويئي آهي، زرينه پٺيري هٽندي رهي ٿي.]

يوسف: تون منهنجي قاتل آهين. تون منهنجي خوابن جي قاتل آهين، زرينه! تون منهنجين اميدن جي قاتل آهين.

[ڳالهائيندي ۽ پٺيرو هٽندي زرينه جي پوزيشن بدلجي ويئي آهي، هوءَ پوئتي هٽندي ٻئي ڪمري جي پٽ وٽ وڃي بيهي ٿي. اڳيان يوسف اٿس، ۽ پٺيان پٽ، هوءَ ڇُري پُري نٿي سگهي.]

زرينه: نه يوسف! ائين ناهي، هرگز ائين ناهي. توکي غلطفهمي ٿي آهي.

يوسف: غلطفهمي! مون سان ڪيل واعدا وساري ڇڏيئه، منهنجو انتظار نه ڪيئه، تڏهن به چوين ٿي مون کي غلطفهمي ٿي آهي؟

زرينه: تون ٿي سوچ يوسف! ته اسان جي معاشري ۾ ڪهڙو پيءُ پنهنجي ڌيءَ کي ڪنهن جي اوسيڙي ۾ ٻارهن سال ويهاري ڇڏيندو.

يوسف: اهي اجايا بهانا آهن، تون انڪار ڪرين ها، ته چاچو ڪڏهن به تنهنجي شادي نه ڪرائي ها.

زرينه: اهو اسان ماڻهن ۾ ممڪن آهي؟

يوسف: ممڪن؟ ڇو نه ممڪن آهي، پر نه، ٻين وانگر توکي به اها اميد نه هئي ته زندگي جي ڪنهن ڏور ۾ مان پنهنجن پيرن تي بيهي سگهندس، تو مون کي دوکو ڏيئي پنهنجو گهر آباد ڪيو آهي.

[زرينه جي گهر تي نگاهه وڃي ٿي. خوف بدران سندس منهن مان گنڀيرتا ظاهر ٿئي ٿي. ڳالهائيندي سندس هٿ مان ڀڳل ڪوپ جو ٽڪر ڪري پوي ٿو.]

زرينه: تون هن گهر کي آباد ٿو چوين! اسين ته زندگيءَ جي گهاڻي ۾ پيڙجي پنهنجي وجود کي برقرار رکڻ لاءِ هٿ پير هڻي رهيا آهيون.

[زرينه هيٺ جهڪي ڀڳل ڪوپ جي ٽڪر کڻڻ لاءِ هٿ وڌائي ٿي. يوسف پير سان چينيءَ جو ٽڪر ڀُور ڀُور ڪري ڇڏي ٿو.]

يوسف: مان توسان بحث ڪرڻ نه آيو آهيان. مان توکي مارڻ آيو آهيان، زرينه!

[زرينہ آٿي بيھي ٿي. ھوءَ نھنين، پر عزم سان پريل اکين سان يوسف ڏانھن ڏسي ٿي. يوسف ڏانھنس وڌي ٿو.]

يوسف: تنھنجي موت ۾ مون کي پنھنجين ناڪامين جي عذاب کان ڇوٽڪارو نظر ٿو اچي.

[تنھن وقت اوچتو در کلي ٿو. زرينہ جو پٽ جبار ۽ ڌيءَ سڪينہ اندر اچن ٿا. ٻنھي کي ڪتابن جا ٿيلھا آھن، ھو ٻئي اچڻ شرط ماءُ سان چنبڙي پون ٿا. پوءِ جڏھن نگاھہ يوسف تي پوين ٿي تڏھن ٻئي ٻار ھيسجي وڃن ٿا.]

سڪينہ: امان، ھيءُ ڪير آھي؟

[زرينہ حيرت مان ٻارن ڏانھن ڏسي، يوسف ڏانھن ڏسي ٿي.]

جبار: تون ڪير آھين؟

[يوسف جي منھن مان پريشاني ظاھر ٿئي ٿي. ھو جواب نٿو ڏئي.]

زرينہ: ھيءُ! ھيءُ توھان جو چاچو يوسف آھي.

جبار: اسان جو چاچو! اڳ تہ اسان ڪيس ڪڏھن بہ نہ ڏٺو آھي!

زرينہ: ملڪ کان ٻاھر ويو ھو. اڄ ڏھن-ٻارھن سالن کان پوءِ موٽيو آھي.

سڪينہ: ھان چاچا! تون سچ پچ اسان جو چاچو آھين؟

[ٻئي ٻار ماءُ کان اڳيرو ٿي يوسف کي ڏسن ٿا. زرينہ ششدر آھي. ھوءَ پٽ وٽان ھٽي چلھہ ڏانھن وڌي وڃي ٿي. جبار يوسف کي ٻانھن کان وڃي جھلي ٿو.]

جبار: تون اسان جو چاچو آھين؟

يوسف: جي! ھا ـــ ھا، مان توھان جو چاچو آھيان.

[جبار وڌي يوسف سان ھٿ ملائي ٿو.]

زرينہ: اچو چانھہ پيئو.

[زرينہ چلھہ وٽان چانھہ جا ٻہ ڪوپ کڻي ميز تي آڻي رکي ٿي.]

سڪينہ: چاچا، تون بہ اسان سان ھلي چانھہ پيءُ.

[ٻئي ٻار يوسف کي ٻنھي ٻانھن کان ڇڪيندا ميز آڏو رکيل ڪرسيءَ تي آڻي ويھارين ٿا. زرينہ چانھہ جو ٽيون ڪوپ آڻي ميز تي رکي ٿي تہ ٻئي ٻار چانھہ جون سُرڪيون ڀرين ٿا. جبار جي نگاھہ ڪھاڙيءَ جي ڳن تي پئجي وڃي ٿي. ھو ڦري اچي ٿو ۽ ڪھاڙي ڇڪي، يوسف جي اجرڪ مان ٻاھر ڪڍي ٿو.]

جبار: ڪھاڙي ڇو رکي اٿئي چاچا؟

[يوسف زرينہ ڏانھن ڏسي ٿو.]

يوسف: دشمن کي مارڻ لاءِ.

جبار: دشمن!

يوسف: ھا، دشمن.

[يوسف جبار جي ھٿ مان ڪھاڙي وٺي ميز تي رکي ٿو. چانھہ جو ڪوپ کڻي ھو زرينہ ڏانھن ڏسي ٿو.]

(منظر پورو ٿئي ٿو)

منظر -٢

[يوسف ۽ ٻار چانھہ پي چُڪا آھن. ھن منظر ۾ زرينہ ۽ يوسف جو منھن ھڪٻئي ڏانھن آھي. زرينہ چلھہ وٽ ويٺي آھي ۽ يوسف ميز جي اڳيان رکيل ڪرسيءَ تي. يوسف چانھہ جو خالي ڪوپ پَري ڪري، ميز تي نوٽ رکي زرينہ ڏانھن ڏسي ٿو. زرينہ چُلھہ جي اڳيان

رڪيل ٿانو ڀري ڪري رهي آهي. سڪينه رسي ٽپندي، اهڙي نموني يوسف ۽ زرينه جي وچ ۾ اچي بيهي ٿي جو جڏهن يوسف زرينه ڏانهن ڏسي ٿو تڏهن سندس نگاهه ڦرندڙ رسيءَ جي ڦيري ۾ ڪڇندي رهي ٿي. سڪينه جي رسي فرش سان لڳي لاڳيتو هڪ اڻوڻندڙ آواز پيدا ڪري رهي آهي. يوسف ڦرندڙ رسيءَ سان پار، زرينه ڏانهن ڏسي رهيو آهي. يوسف جو چهرو گنڀير نظر اچي ٿو. سندس چهري آڏو رسي ڦري رهي آهي. اوچتو يوسف کي ڪياڙي ۽ ڪنڌ وٽ ٻال لڳي ٿو. ڪانئس چرڪ نڪري ٿو وڃي. هو هڪدم ڪنڌ ورائي ٿو. سڪينه جي رسيءَ ڦرڻ ۽ رسيءَ جو آواز بند ٿي وڃي ٿو. جبار ٻال ڪڇ ۾ جهلي بيٺو آهي. سندس چپن تي شرارتي مُرڪ آهي. هو ٻال کي ٽپا ڪارائيندو ٻاهر نڪري وڃي ٿو. سڪينه بہ پنهنجي رسي ڦيرائيندي، جبار جي ڪڍ ٻاهر هلي وڃي ٿي. يوسف ڪهاڙيءَ جي رَءُ تي هٿ ڦيرائي ٿو.]

يوسف: موت جي باري ۾ تنهنجو ڪهڙو خيال آهي.

زرينه: ان باري ۾ مون ڪڏهن نہ سوچيو آهي.

يوسف: ڇو؟

زرينه: ڇو جو مون کي فقط پنهنجي ٻارن جي آئيندي جو اونو آهي.

يوسف: ۽ جڏهن ٿوري دير کان پوءِ تون مري وينديءَ، تڏهن تنهنجن ٻارن جو ڇا ٿيندو؟

[زرينه گهور ڪري يوسف ڏانهن ڏسي ٿي].

زرينه: يوسف، تون منهنجي ٻارن جي مقدر جو ڪاتب ناهين. جيڪي سندن نصيب ۾ لکيل هوندو، سو ٿي گذرندو.

[يوسف جي چپن تي زهريلي مرڪ تري اچي ٿي. هو ڪهاڙيءَ جي رَءُ تي هٿ ڦيرائيندي اٿي بيهي ٿو.]

يوسف: تنهنجن ٻارن جي نصيب ۾ ڇا لکيل آهي، ان جي مون کي خبر ناهي. باقي ايترو سو ڄاڻان ٿو تہ ڪن پل ۾ تنهنجا ٻار، ماءُ جي ممتا کان محروم ٿي ويندا.

[يوسف ۽ زرينه هڪٻئي ڏانهن ڏسندا رهن ٿا. يوسف جي وڏندڙ وڪ، ڪو آواز ٻڌي بيهي رهي ٿي.]

[در جي کليل طاق مان قاسم اندر اچي ٿو. ڪاهي تي رڪيل جيڪيٽ، در جي پرسان لڳل ڪليءَ تي ٽنگي ٿو، پوءِ جڏهن ڦري ٿو تڏهن نگاهه يوسف تي پئجي وڃيس ٿي، هو حيرت مان يوسف ڏانهن ڏسي ٿو. يوسف بہ قاسم ڏانهن ڏسي رهيو آهي.]

قاسم: يوسف! ڀلي، سچ پچ يوسف آهين ڇا؟

[يوسف ڪيس جواب نٿو ڏئي، ڏانهنس ڏسندو رهي ٿو. قاسم وڏي اچي يوسف جي سامهون بيهي ٿو.]

قاسم: يَرَ تون تہ هوبهو پنهنجو ماروٽ: ...يوسف آهين.

[قاسم يوسف کي ڀاڪر ۾ ڀري زور ڏيندي ڳالهائي ٿو.]

...ڀلي سچ ٻڌاءِ، يوسف آهين يا يوسف جو روح آهين؟

[قاسم يوسف کي ڀاڪر مان ڪڍي ڪاهن کان جهلي جاچي ڏسي ٿو.]

قاسم: اصل صفا مامي صديق جهڙو ٿي پيو آهين. ڪيئن ٿي پاڻين زرينه— ير ويهہ تہ سهي.

[قاسم يوسف کي کٽ تي ويهاري ٿو. پاڻ ڪرسي سوري سندس پرسان ويهي ٿو.]

قاسم: پنهنجي ٻولي ٻولي وساري آيو آهين ڇا. ڇٺ ته عربيءَ ۾ ڳالهايان؟ ـ ڪيف حالڪَ يا آخي!

[يوسف جي چپن تي مرڪ تري اچي ٿي.]

قاسم: زرينه، يوسف کي چانهه ڏني اٿئي؟

يوسف: پياري اٿس.

قاسم: ڪڏهن موٽيو آهين؟

يوسف: هفتو کن ٿيندو.

قاسم: شاباس اٿئي! هفتو کن ٿيو اٿئي ۽ اسان وٽ اڄ آيو آهين. خير ـ پنهنجو پاڻيٿيو ۽ پالٿي ڏنئي؟

يوسف: ها.

قاسم: اسان ملڪ جي آدمشماريءَ ۾ گهٽ اضافو ڪيو آهي.

[زرينه چانهه جو ڪوپ آڻي قاسم کي ڏئي ٿي.]

قاسم: يوسف کان ساني تڪيءَ جو پڇيو اٿئي؟

زرينه: ساني پڇايان پيئي.

قاسم: چڱو، جهٽ ڪري وٺ ته گڏجي ويهي کائون ـ پر ڳالهه ٻڌ، متان يوسف کي ٻه دال کارائين!

[قاسم چانهه جو ڍڪ ڀري ٿو. سندس نگاهه ميز تي رکيل ڪهاڙيءَ تي پوي ٿي. هو ڪوپ رکي ڪهاڙي کڻي جاچي ٿو.]

قاسم: ڪنهن جو خون ڪندين ڇا؟

[يوسف کان ٽهڪ نڪري وڃي ٿو.]

يوسف: جي... ڇا... اوهه...!

[قاسم غور سان يوسف ڏانهن ڏسي ٿو. يوسف جي منهن مان پريشاني ظاهر ٿي رهي آهي. قاسم سندس ٻانهن ۾ هٿ وجهي ٿو.]

قاسم: طبيعت ته ٺيڪ اٿئي نه؟

يوسف: ها، ٺيڪ آهيان.

قاسم: شايد ٿڪل آهين؟

يوسف: ها، مان شايد ٿڪل آهيان.

قاسم: ته پوءِ هينئر ڪجهه آرام ڪر. ڪچهري رات جي مانيءَ تي ڪنداسين.

[قاسم، يوسف کي ٻانهن مان وٺي ٻئي ڪمري ۾ اچي ٿو، جتي يوسف پاڻ کي کٽ تي ڇڏي ڏئي ٿو ۽ اکيون بند ڪري ڇڏي ٿو.]

(منظر پورو ٿئي ٿو)

منظر ـ ٣

[رات جو وقت آهي. ڪمري جي دريءَ وٽ پيل کٽ تي ٻئي قاسم ۽ يوسف ويٺا آهن. ساڳي ڪمري ۾ ٽڏي تي جبار ۽ سڪينه اسڪول جا ڪم ڪري رهيا آهن. زرينه ڀرئين ڪمري ۾ کٽ تي ويٺي آهي، ۽ رلهيءَ تي ٽُڪ هڻي رهي آهي. هوءَ منهن کڻي قاسم ۽ يوسف ڏانهن ڏسي ٿي. قاسم پاڻيءَ جو گلاس خالي ڪري ڀاسي واري ميز تي رکي ٿو.]

قاسم: جبار پٽ، خالي ٿانوَ کڻ.

[جبار خالي ٿانوَ کڻي ٻئي ڪمري ۾ ٻورچيخاني وٽ رکي اچي ٿو. ۽ موٽي اچي ٽڏي تي ويهي ٿو.]

قاسم: تو خط لکڻ ڇو ڇڏي ڏنو؟

يوسف: مون ڇڏي ڏنو!

قاسم: ها، اسين ته اهوئي سمجهون ٿا. ڳوٺ کي خيرآباد ڪري شهر اچي وسايو سين. پرپٺ

تنهنجا خط ڳوٺ پهتا هئا. هتي جائيتا تي توکي خط لکيوسين پر تون ان وچ ۾ بحرين سان هليو ويو هئين.

يوسف: ها، مان ڪويت جي ڪارخاني ۾ ڪم ڪرڻ لاءِ هليو ويو هوس.

قاسم: عجب جهڙي ڳالهه آهي. بحرين مان اسان جا خط ڦري توکي ڪويت ۾ نه ملندا هئا؟

يوسف: ڪجهه وقت تائين ملندا هئا.

قاسم: ته پوءِ منهنجي شاديءَ جي دعوت جو خط به مليو هوندوءِ.

يوسف: مليو هو.

قاسم: ۽ اڪر مبارڪ جا ٻه نه لکيئه......! خير توتي ميار ناهي. پر تو اهڙي ته چپ ڪئي هئين جو اسان سڀني سمجهيو تون مري ويو آهين.

يوسف: ڪجهه انسان پنهنجي زندگيءَ ۾ مرڻ کان اڳ مري ويندا آهن، قاسم!

قاسم: ڪو عشق ۾ ڪ جو چڪر ته ناهي!

[زرينه رلهيءَ تان نظرون کڻي دريءَ ڏانهن ڏسي ٿي، جتي قاسم ۽ يوسف ويٺا آهن.]

يوسف: هونهه! (زهريلي پرغم ۾ ٻڏل مرڪ)

قاسم: پر يوسف، انهن ڏهن-ٻارهن سالن ۾ تون ڏاڍو بدلجي ويو آهين. مون کي ڏس، بلڪل ساڳيو. زندگيءَ جي سختين تي مرڪڻ پنهنجو اصول آهي.

[جبار ۽ سڪينه ڪتاب ڇڏي ٻئي ڪمري ۾ وڃن ٿا. زرينه ڪٽ تي ٻارن کي هند وڇائي ڏئي ٿي. يوسف هن ڏانهن ڏسي ٿو. قاسم کيسي تي هٿ هڻي ٿو.]

قاسم: زرينه! منهنجو باڪس ته ڏي.

زرينه: اڄ ٻه ته هڪ ٻي تيلي هئي. مون ٻاهر ٻاري ڇڏي.

قاسم: شاباس هجيني. يوسف! مان اجهو ٻاڪر ٿو وٺي اچان، نه ته صبح جو نيرن نه ملندي.

[قاسم ٻاهر هليو وڃي ٿو. يوسف دريءَ مان زرينه ڏانهن ڏسي ٿو. زرينه ٻارن کي سمهاري رهي آهي. يوسف جي منهن تي نرڙ وٽ پگهر ظاهر ٿئي ٿو. يوسف پنهنجن خيالن ۾ گم آهي، جو قاسم موٽي اچي ٿو. هو يوسف جي ڪلهي تي هٿ هڻي ٿو. يوسف ڇرڪي ڏانهنس نهاري ٿو.]

قاسم: ها يوسف، ٻيو ڪا خبرچار ڏي عربستان جي؟

[قاسم ٻيڙي دڪاني ڪش هڻي يوسف ڏانهن ڏسي ٿو. يوسف جي منهن مان آنڌمانڌ ظاهر ٿئي ٿي.]

قاسم: خير ته آهي نه! پريشان پيو ڏسجين!

يوسف: نه، نه. ڪا ڳالهه ڪانهي. مان ٺيڪ آهيان.

قاسم: ٺيڪ آهين! پر ائين نه ٿو ڄاڻجي. منهن تي ساڌا ٿي وڳا پيا اٿئي ۽ چوين ٿو ٺيڪ آهيان!

يوسف: توکي اجايو وهم ٿيو آهي. مان ٺيڪ آهيان.

قاسم: ڪٿي اچان آئينو؟

يوسف: ڪا خاص ڳالهه ناهي. فقط، جڻ ستر ۾ سور آهي.

قاسم: ها. ائين چئو نه. مان ٻه چوان، اسان مسترين جي نگاهه ڪيئن دوکو کائيندي. زرينه! مٽي جي سور جون ٻه گوريون کڻي اچ.

يوسف: گورين جي ضرورت ناهي. بس ائين ئي ٺيڪ ٿي ويندس.

قاسم: گوڙ ڇڏ. ڪٿي صبح تائين ٻڌ هي نه وين. اڄڪلھ هرڪا شئي نقلي نڪري پيئي آهي.

[زرينہ پاڻيءَ جو گلاس ۽ گوريون کڻي پي ٿي. قاسم گوريون وٺي يوسف کي ڏئي ٿو. يوسف گورين ڏانهن ڏسي ٿو.]

قاسم: ها، ها، ٺڪ. مٿي جي سور جون گوريون آهن، بندوق جون گوليون ناهن. بابا، ٺڪ.

[يوسف گوريون وات ۾ وجهي زرينہ کان پاڻيءَ جو گلاس وٺي پيئي ٿو ۽ ڪيس موٽائي ٿو. هوءَ وڃي ٿي.]

قاسم: فرحت نہ پائين تہ ڪنهن ڊاڪٽر کان دوا وٺي اچون؟

يوسف: نہ نہ، ڪا خاص ڳالهہ ناهي. مٿي ۾ سور آهي، لهي ويندو.

قاسم: مان سمجهان ٿو، عربستاني آنن جي يادن تنهنجا لاهہ ڪيڏي ڇڏيا آهن. ٿڪل آهين، آرام ڪر. صبح تائين ٺيڪ ٿي ويندين. آرام ڪر.

[قاسم ڪمري مان نڪري وڃي ٿو. يوسف اکيون بند ڪري ٿو.]

(منظر پورو ٿئي ٿو.)

(منظر -٤)

[رات جو وقت آهي. يوسف بيچينيءَ مان پاسو ورائي ٿو. ٻنهي ڪمرن ۾ ذري گهٽ گهُگهہ اونده آهي، فقط فانوس جي روشنيءَ ۾ ڪردارن جا چهرا ۽ ڪڏهن پاڇا نمايان آهن. يوسف جي نگاهہ دريءَ مان پار ٿي، ٻهرئين ڪمري ۾ پوي ٿي: زرينہ پنهنجن ٻارن سان کٽ تي ليٽيل آهي. فرش تي وڇايل هنڌ تي قاسم سمهيو پيو آهي. يوسف جي نگاهہ ٻهرين ڪمري جي ڪردارن تي جمي وڃي ٿي. سندس مُنهن جون رڳون ڇڪجن ٿيون، چپ ڀڪوڙجن ٿا، نيرڙ تي گهُنڊ پوي ٿو. هو پنهنجي نيرڙ تي هٿ ڦيرائي ٿو، اهڙي نموني جڻ سندس نيرڙ ڦاٽي پوندو. يوسف بيچينيءَ مان پاسو ورائي ٿو. دريءَ ڏانهن پُٺي ڪري ٿو. سندس نگاهہ ڀت تي پوي ٿي، جنهن تي ٻارن جا ٺاهيل گل- پوٽا، ڪرنديون ۽ ماڻهن جون راڪاس جهڙيون شڪليون آهن. ٻاهر هوا جو زور وڌي وڃي ٿو. ٽنگيل فانوس لڏي ٿو. اهڙي نموني جو ڀت تي ٺهيل تصويرون ظاهر ٿينديون، ۽ گم ٿينديون رهن ٿيون. يوسف جي چهري مان سندس اندروني ڪيفيت ظاهر ٿئي ٿي. هو اک ڇنڀ بنان ڀت ڏانهن ڏسندو رهي ٿو. هوا جو آواز گهٽ ٿي بند ٿي وڃي ٿو. پوءِ ڪمري ۾ اڪ جهڙي خاموشي ڇانئجي وڃي ٿي. لُڏندڙ فانوس بيهي رهي ٿو، ۽ هڪ راڪاس جهڙي تصوير ظاهر ٿئي ٿي. اها ڇتي تصوير آهي. يوسف جون نگاهون ان تصوير تي کُپي وڃن ٿيون، مُنهن ڀڳهرجي وڃيس ٿو. تڏهن هڪ پاڇو ان راڪاس کي لِڪائي ڇڏي ٿو. پاڇو وڌندو رهي ٿو، تان جو سڄي ڀت جي اوچائيءَ جيترو ٿي وڃي ٿو. يوسف ڇرڪ ڀري کٽ تان اٿي ويهي ٿو ۽ پوئتي نهاري ٿو.]

يوسف: ڪير آهين؟

قاسم: مان آهيان، قاسم.

[قاسم بتي ٻاري ٿو. يوسف ڪيس ڏسي ٿو، ۽ پوءِ پاڻ کي کٽ تي ڇڏي ڏئي ٿو. قاسم وڌي اچي ڪيس مٿي تي هٿ رکي ٿو.]

قاسم: تو کي پاسا ورائيندي ڏٺم، سوچيم تنهنجي طبيعت ٺيڪ ناهي.

[يوسف ڪيس جواب نٿو ڏئي ۽ قاسم کي پنهنجي ڏيئي سمهي پوي ٿو. قاسم، يوسف جي ڪمري جي بتي وسائي ٻئي ڪمري ۾ اچي ٿو. بتي ٻاري ٿو. زرينه ٻارن جي پاسي ۾ ويٺي آهي. قاسم منهن ورائي يوسف ڏانهن ڏسي ٿو ۽ دريءَ تائين هلي اچي ٿو. يوسف ڏانهن ڏسي ٿو، ۽ پوءِ موٽي زرينه وٽ وڃي ٿو.]

قاسم: يوسف کي ضرور ڪا تڪليف آهي، ٻڌائي نٿو. منهن جو خيال آهي ڪنهن ڊاڪٽر کي وٺي اچان.

[يوسف زرينه ۽ قاسم جي گفتگو ٻڌي رهيو آهي.]

زرينه: وٺي اچو.

قاسم: پر ڊاڪٽر جي فيءَ لاءِ گهٽ ۾ گهٽ ويهه رپيا گهرجن. مون وٽ پڻ رپيا ڪن مس آهن. تو وٽ ڪا بچت آهي؟

زرينه: ٻارن جي فيءَ ۽ ڪتابن لاءِ ڏهه رپيا بچائي رکيا اٿم.

قاسم: مون کي ڏي. ٻارن جي ڪتابن لاءِ پوءِ ڏنو ويندو.

[زرينه ڪٽ جي هيٺان رکيل ٽرنڪ مان ڏهين رپئين جو نوٽ ڪڍي قاسم کي ڏئي ٿي. قاسم سوچيندي ڳالهائي ٿو، سندس نگاهه زرينه جي آڱر ۾ پاتل ڇلي تي پوي ٿي.]

قاسم: ڏهين رپئين ۾ ڪهڙو ڊاڪٽر ايندو. ڏهه رپيا ٻيا به هجن ته ڪم ٿي پوي. زرينه اهو ڇلو ته ڏي.

زرينه: ڇلو ڇا ڪندؤ؟

قاسم: تون ڏي ته سهي. (زرينه ڇلو ڏئيس ٿي) دينوءَ جي هوٽل سڄي رات کليل هوندي آهي. وٽس گروي رکي پئسا وٺندس.

زرينه: پر هن مهل ڪهڙو ڊاڪٽر ايندو.

قاسم: هرڪو ايندو. پئسو ماڻهن کي ڇڪڻ لاءِ مقناطيس آهي.

[قاسم ڪليءَ تان جيڪيٽ کڻي پائي ٿو.]

قاسم: اچوڪي دؤر ۾ غريبن کي بيمار ٿيڻ نه گهرجي.

[در جو ڪڙو کوليندي ڳالهائي ٿو.]

قاسم: يوسف جو خيال رکجانءِ.

يوسف: قاسم!

[قاسم در وٽ بيهي رهي ٿو. هو منهن ورائي ڏسي ٿو. پنهنجي ڪمرن کي ملائيندڙ در وٽ يوسف بيٺو آهي. هو اڌ اونداهه ۽ اڌ روشنيءَ ۾ آهي.]

يوسف: ڪيڏانهن ٿو وڃين؟

قاسم: ائين ٿوري هوا کائي ٿو اچان.

يوسف: مون توهان جون ڳالهيون ٻڌيون آهن.

[زرينه ۽ قاسم هڪٻئي کي حيرت مان ڏسن ٿا.]

يوسف: مان ٺيڪ آهيان قاسم! ٻاهر نه وڃ. مون کي ڊاڪٽر جي ضرورت ناهي.

قاسم: توکي ڊاڪٽر جي ضرورت آهي.

يوسف: ضد نه ڪر قاسم! مان ٺيڪ آهيان.

[قاسم در جو لاٿل ڪڙو چاڙهي ٿو ڇڏي.]

(منظر پورو ٿئي ٿو)

منظر - ٥

[صبح جو وقت آهي. يوسف پنهنجي ڪمري جي دريءَ وٽ ويڙهيل هنڌ کي ٽيڪ ڏيئي ويٺو آهي. زرينه ٻارن کي اسڪول لاءِ تيار ڪيو آهي. ٻارن ڪتابن جا ٿيلها ڳچيءَ ۾ وڌا آهن. هو ٻاهر وڃڻ کان اڳ در وٽ ترسي مڙ ڪن ٿا.]

ٻار: چاچا!

[يوسف ٻارن ڏانهن ڏسي ٿو.]

ٻار: خدا حافظ.

[ٻار يوسف کي سلام ڪري ٻاهر هليا وڃن ٿا. قاسم ٽوال سان منهن اگهندو اچي ٿو. ٽوال ڪرسي جي ٻٺيءَ تي رکي ٿو.]

قاسم: يوسف هميشه لاءِ آيو آهين، يا وري عربستان موٽي ويندين؟

يوسف: موٽي ويندس پر...

قاسم: پر ڇا؟

يوسف: جنهن مقصد سان آيو آهيان، اهو پورو ڪندس.

قاسم: شادي ڪرڻ ته نه آيو آهين؟

[قاسم ٺٺي ڏيندي ڳالهائي ٿو. زرينه رنڌڻي وٽ ڪم ڪري رهي آهي.]

يوسف: منهنجي هٿ مان شاديءَ جي ليک ڊهي لڳي آهي. منهنجي نصيب ۾ اڪيلي زندگيءَ جا هيڪلا لمحا لکيل آهن.

[قاسم پير کٽ جي پائي تي رکي بوٽ جون ڪهيون ٻڌي ٿو.]

قاسم: ٻاهر وڃي ڏاڍو ڳالهائڻ سکي پيو آهين، اڳ موڳو مٽر هوندو هئين.

[قاسم جهڪيٽ پائي ٿو. هن جا ڪپڙا ميرا گريز سان ٿقيل، ميتريل جهڙا آهن. هو ڪم تي وڃڻ لاءِ بلڪل تيار آهي.]

يوسف: قاسم!

قاسم: چئه.

[قاسم دريءَ وٽ اچي ويهي ٿو.]

يوسف: خبر اٿئي مان ڪهڙي ارادي سان تنهنجي گهر آيو آهيان؟

قاسم: ها مون کي خبر آهي.

[يوسف ششدر ٿي قاسم ڏانهن نهاري ٿو.]

يوسف: توکي خبر آهي؟

[زرينه جا ڪم ڪندڙ هٿ بيهي رهن ٿا.]

قاسم: ها، ٻڌايانءِ؟

[يوسف جي منهن تي پڪهر ظاهر ٿئي ٿو.]

قاسم: تون ڪنهن نيڪ ارادي سان اسان جي گهر آيو آهين.

يوسف: اوهه، قاسم!

قاسم: اڙي يوڪ-يلا منهنجو سڀڪو ماروٽ منهنجي گهر نيڪ ارادي سان نه آيو هوندو ته ڇا دستي بم کڻي آيو هوندو!

يوسف: تون ڌرتيءَ تي نه هجين ها ته جيڪر فرشتو هجين ها!

قاسم: متان ڪنهن غلط فهميءَ ۾ هجين. مان وڏو پلستر آهيان. چڱو شام جو ملنداسين.

(منظر پورو ٿئي ٿو.)

منظر -٦

[صبح جو ٿي وقت آهي. زرينه ميرا ڪپڙا گڏ ڪندي کٽ تي رکندي ٿي وڃي. يوسف پهرئين ڪمري ۾ ميز وٽ رکيل ڪرسيءَ تي ويٺو آهي.]

يوسف: مان اڄ موٽي ويندس زرينه!

[زرينه خاموش آهي. ڪم ۾ رڌل آهي.]

يوسف: تون مون ڏانهن ڏسين ڇو نٿي؟

[زرينه يوسف ڏانهن ڏسي ٿي.]

زرينه: تنهنجي موجودگيءَ منهنجي زندگي زهر ڪري ڇڏي آهي. مان هن عذاب تي موت کي ترجيح ڏيان ٿي.

[يوسف ڪرسيءَ تان اٿي زرينه جي سامهون اچي ويهي ٿو.]

يوسف: تون ڪيتريقدر نہ بدلجي ويئي آهين، زرينہ!

زرينہ: ٻارهن سالن جو عرصو تمام طويل هوندو آهي، يوسف!

يوسف: پر ڪنهن جي ياد کي دل سان ڪيڻ لاءِ ٻارنهن سالن جو عرصو تمام گهٽ آهي.

[زرينہ گنڀير نگاه سان يوسف ڏانهن ڏسندي ڳالهائي ٿي. زرينہ جو لهجو درد ۾ ٻڏل آهي.]

زرينہ: تون جڏهن شادي ڪري پنهنجو گهر آباد ڪندين ۽ جڏهن ٻارن جي پيٽ پالڻ لاءِ ڏينهن رات محنت ڪندين، تڏهن گذريل گهڙين جي ياد توکي ٿئولي محسوس ٿيندي.

يوسف: تون محبت کي بہ ٿئولي ٿي سمجهين!

زرينہ: ها يوسف!

يوسف: تہ پوءِ سچ چاهي؟

زرينہ: اسان جو اٽچتو آئيندو.

يوسف: حالتن توکي پٿر ڪري ڇڏيو آهي زرينہ!

زرينہ: نہ يوسف! حالتن مون کي سکيا ڏني آهي. مون محسوس ڪيو آهي تہ دنيا ۾ مامتا جي جذبي کان مٿي ٻيو ڪوبہ جذبو ناهي — منهنجي حياتيءَ جو هر لمحو ان فڪر ۾ گذرندو آهي، تہ منهنجا ٻار وڏا ٿي ڪنهن ڪم لائق ٿين. اسان وانگر مفلسيءَ ۽ تنگدستيءَ جي گهاٽي ۾ پيڙجي زندگيءَ کي بار نہ سمجهن.

[زرينہ جي اکين ۾ لڙڪ تري اچن ٿا.]

[يوسف ڪرسيءَ تي ويٺو آهي. هو زرينہ ڏانهن ڏسي رهيو آهي. زرينہ چلهہ جي پاسي ۾ ٿانوَ ملي رهي آهي. چلهہ ۾ ڪاٺيون ٻري رهيون آهن. سندس رئي جي ڪنڊ ڪائين تي پيئي آهي. يوسف جون نگاهون زرينہ تي ڪتل آهن. سندس منهن تي ڪنهن بہ قسم جو تاثر ناهي. زرينہ جي رئي جي ڪنڊ کي باهہ لڳي ٿي. هوءَ بيخبر ٿانوَ مليندي رهي ٿي. يوسف ڏسندو رهي ٿو، باهہ جڏهن وڌي وڃي ٿي، تڏهن اوچتو يوسف جي چهري مان بيچيني ظاهر ٿئي ٿي. هو ٽپ ڏيئي زرينہ تائين پهچي، سندس مٿي تان رئو لاهي، فرش تي اڇلي، پيرن هيٺان لتاڙي باهہ وسائي ڇڏي ٿو. زرينہ بنان رئي جي پاڻ کي پنهنجي ٻنهي ٻانهن ۾ لڪائڻ جي ڪوشش ڪري ٿي. زرينہ ۽ يوسف هڪٻئي ڏانهن ڏسندا رهن ٿا. يوسف پنهنجي اجرڪ لاهي زرينہ جي مٿي تي رکي ٿو، ۽ پوءِ پاڻ ٻاهر هليو وڃي ٿو.

(منظر پورو ٿئي ٿو.)

[ٽيليويزن ڪارپوريشن پاڪستان، ڪراچيءَ جي شڪريي سان.]

مقالا

١. ڏهين صديءَ هجريءَ جي سنڌ — سيد حسام الدين راشدي

٢. سنڌ ۽ مهدوي تحريڪ — قريشي حامد علي خانائي

٣. رباعيءَ جي فني حيثيت — ڊاڪٽر شيخ محمد ابراهيم "خليل"

٤. حضرت ابو سعيد ابوالخير — حبيب الله مولابخش ڀٽو

— ادبي خبرنامو — ادارو

ڪاوڙ ۽ گالهايل هڪ لفظ، سڀ کان تکي ترار آهي؛ لالچ سڀ کان خوفناڪ زهر آهي، حرص ۽ هوس سڀ کان تيز باه، آهي، جهالت سڀ کان وڏيڪ اونده آهي، سڀ کان خوفناڪ چور آهن خراب خيال، سڀ کان دردناڪ بيماري آهي دل جي پليتي، سڀ کان تيز بخار آهي نفرت ۽ حقارت، سڀ کان نقصان وارو آهي اهو ماڻهو، جو فقط پاڻ کي فائدو رسائي، سڀ کان سٺو حڪيم آهي پروڙ ۽ ڄاڻ سڃاڻ، سڀ کان وڏيڪ فائدي ۾ اهو آهي جو ٻين کي ڏئي ٿو، سڀ کان قيمتي خزانو آهي نيڪي. —حضرت علي

سيد حسام الدين راشدي

ڏهين صديءَ هجريءَ جي سنڌ

(سيدي علي رئيس جي سفرنامي جو ترجمو)

[ترڪي ٻيڙي جو اميرالبحر سيدي علي رئيس ڏهين صديءَ هجريءَ جي. ٽيئن چوٿائيءَ جي شروعات ۾ سنڌ ۽ هند ۾ پهتو. هن پنهنجو سفرنامو مراة الممالڪ جي نالي سان لکيو، جنهن ۾ هن ڪيئي چشمديد واقعا - جيڪي سياسي طرح وڏي اهميت رکن ٿا- آندا آهن. ڪيتريون ڳالهيون اهڙيون آنديون اٿائين جيڪي پنهنجي تاريخ ۾ ڪونه ٿيون ملن. سفرنامي جي ٻن بابن جو ترجمو هتي ڏجي ٿو جن مان هڪ جو تعلق ارغوني ۽ ترخاني دؤر جي سنڌ سان آهي ۽ ٻئي باب جو تعلق همايون واري هندستان سان آهي.]

سيدي علي رئيس جو احوال

سيدي علي رئيس بن سيدي حسين رئيس. پڙ ڏاڏهن پيڙهين کان دريائي جهازرانيءَ جا ڪماندار ۽ انهيءَ فن جا استاد ۽ ماهر هئا. سيدي علي رئيس پڻ پنهنجو آبائي پيشو اختيار ڪري ڪيترين درياهي جنگين ۾ ڀرپور ورتو ۽ نهن ڪي منهن ڏئي نالو ڪڍيائين.

رمضان سنه ٩٦٠هه ۾ سلطان سليمان ثانيءَ (٩٢٦-٩٧٤/١٥٢٠-١٥٦٦ع) جي ملازمت ۾ حلب جي منزل تي داخل ٿيو.

مصري ٻيڙو — جيڪو ويهن جهازن تي مشتمل هو — امير البحر پيري بڪ جي ڪمان هيٺ سوئيز موڪليو ويو هو، سو طوفانن جون ٿڦڙون کائيندو رستو وڃائي وڃي عدن پهتو. طوفان ۽ دشمن جهازن کي خراب ڪري ڇڏيو هو. ڪي چند جهاز وڃي صحيح سلامت بچيا، جن کي وٺي اميرالبحر پيري مسقط ۽ عمان پهچي مسقط کي فتح ڪيو. اتهين معلوم ٿيس ته پرتگالي جهاز آرون ڪندا اچي سوڙها ٿيا آهن. انهيءَ حملي کان بچڻ خاطر پيري بڪ سيئي جهاز ڇڏي فقط ٽن جهازن جي ذريعي اتهون فراري ٿيو. رستي ۾ ٻه جهاز تباهه ٿي ويا، باقي بچيل هڪ جهاز جي ذريعي مصر پهتو.

اها خبر پهتي قسطنطنيه مان مراد بڪ کي پيڙي جي ڪمان ڏئي مسقط واري پيڙي کي موٽائي آڻڻ لاءِ موڪليو ويو. ليڪن هرمز وٽ پرتگالي سان مقابلو ڪندي سڀني اميرن ۽ سپاهين سميت اهو پيڙو به تباهه ٿي ويو.

جڏهن انهيءَ ٻيءَ تباهيءَ جي خبر ذي الحج ٩٦٠هه جو دارالخلافه ۾ پهتي ان وقت سخت تڪليف ۽ تشويش محسوس ڪئي وئي. نئين سر مصري پيڙي جي ڪمان سيدي علي رئيس جي حوالي ڪري ڪيس انهيءَ مهم لاءِ تيار ڪيو ويو. چنانچه هو پهرين تاريخ محرم ٩٦١هه ٧- ڊسمبر ١٥٥٣ع) جو حلب مان پنهنجي انهيءَ مهم تي بصري طرف پنڌ ڪئي، پيڙا ڇوڙي هليو. صفر ٩٦١هه (آغاز فيبروري ١٥٥٤ع) جو هو خير سلامتيءَ سان بصري پهچي ويو.

سيدي علي رئيس اتهن پهچي پيڙي جي چارج ورتي. جهاز خراب ٿي چڪا هئا، تن کي نوراني تيار ڪري سفر شروع ڪرڻ لاءِ موسم بهار جي انتظار ۾ ترسي پيو. آخر پهرين شوال (٩٦١هه) جو بصرو ڇڏيائين ۽ چاليهه ڏينهن هلندي جڏهن جاوا جي ڪناري سان پهتو ان وقت ڏهين رمضان جو پورچوگيزن جي پيڙي سان سندس تصادم ٿيو. سيدي علي رئيس لکي ٿو ته ايتري شديد جنگ لڳي جو تاريخ ۾ ان جو مثال ملڻ مشڪل آهي! لفظ ڪو نه ٿا ملن جو ان جي هوبهو حقيقت لکي سگهجي. بهرحال، دشمن کي شڪست آئي ۽ پسپا ٿي هليو ويو.

ڇهين رمضان جو هو مسقط جي پسگردائيءَ ۾ پهچي ويو. مسقط جي بندرگاهه ۾ گهڙڻ سان وري سندس مقابلو پورچوگيزن جي پيڙي سان ٿي پيو. پنهي ڌرين جو نقصان ڏاڍو ٿيو ۽ سيدي علي رئيس وارا بچيل پيڙين کي هيڏي هوڏي هلائيندا آوارگيءَ جي حالت ۾ ڪيچ مڪران جي بندرگاهه ۾ اچي پهتا. مخالف هواءَ سبب اُتهن بيهي نه سگهيا ۽ بندر شهبا (شاربار) وڃي بيٺا. اتهون گوادر آيا، جتان جو حاڪم بلوچ قبيلي مان ملڪ جلال الدين بن ملڪ دينار هو.

گوادر کان يمن طرف پنڌ ڪندي واٽ تي ڪين وري اوکي واءَ سان منهن ڏيڻو پيو، جنهنڪري ڦيريون گهيريون کائيندا اچي پرتگالي جزيره ڊيو (Dev) ۾ سهڙيا، اُتهان نڪري گجرات جي ساحل پيڙا ٿيا. ليڪن اتهن پهچندي هڪ وڏي ڪُنَ ۾ ڦاٿا، جنهن ۾ ڪيئي جهاز غرق ڪري اُڇي وڌا. بمبئيءَ جي خليج ۾ هڪ پرتگالي بندر دامان (دِمَن) ۾ جڏهن رسيا، ان وقت چوماسي شروع ٿيڻ سبب برسات ڪين گهيري ۾ آڻي ڇڏيو.

سيدي علي رئيس ٻيو ڪو چارو نه ڏسي لاچار ٿي پنهنجي پيڙي جو سمورو سامان دامان بندر جي گورنر ملڪ اسد جي حوالي ڪري پاڻ هڪ ڪشتي وٺي سورت بندر پهتو. بصري کان هلي سورت پهچڻ تائين ڪيس پريا ٿي مهينا لڳي ويا.

سورت جي منشدانن سندس وڏو آدرياءُ ڪيو ۽ ڪيس چيائون ته هو گهڻي وقت کان عثماني پيڙي جي انتظار ۾ هئا، جيئن هو ڪافرن (پورچوگيزن) جي گهيري کان آزاد ٿين۔

گجرات ۾ ان وقت انتشار جي ڪيفيت هئي، سلطان بهادر گجراتيءَ (۹۳۲-۹۴۳ھ/۱۵۲۶-۱۵۳۷ع) جي عزيزن مان سلطان احمد ثالث (۹۶۱-۹۶۸ھ/۱۵۵۴-۱۵۶۱ع) تخت تي ويٺو هو ليڪن عمر جي ڪچائيءَ سبب وزير ناصرالملڪ سندس بيعت ٽٽي ڪئي ۽ پنهنجي حڪومت جو اعلان ڪري پورچوگيزن کان مدد وٺي پاڻ کي مضبوط ڪرڻ جي ڪشمڪش ۾ هو.

سلطان احمد، سيدي علي رئيس کان انهيءَ سلسلي ۾ امداد جي گهر ڪئي. ناصرالملڪ سيدي علي رئيس کي پهريون قتل ڪرائڻ جي ڪوشش ڪئي، ان کان پوءِ زهر ڏيارڻ جو ٻيلو ڪيائين. ليڪن پنهي منصوبن ۾ ڪامياب ٿي نه سگهيو. ناصرالملڪ جلد ئي فوت ٿي ويو جنهنڪري قدرتاً سلطان احمد جي جان انهيءَ جنجال مان آزاد ٿي وئي. اهڙي خلفشار جي عالم ۾ سيدي علي رئيس گجرات ۾ پير پاتو هو. سندس ساٿي مسلسل ناڪامين ۽ مصيبتن سبب بيزار ٿي چڪا هئا. جيڪو ٻيڙو بچيو هو ان جي ذريعي مصر پهچڻ ناممڪن هو. تنهنڪري ڪيترن همراهن گجرات ۾ ملازمت وٺي سيدي علي رئيس کان خدا حافظي ڪئي، ڪن ٻين نموني پاڻ ڇڏائي ٻين ڪنهن پاسي منهن ڪيو. بهرحال، اهڙي صورتحال کي ڏسندي سيدي علي رئيس ٻيڙي مرتب ڪرڻ جو خيال لاحاصل سمجهي شروع محرم ۹۶۲ھ ۾ گجرات کي الوداع چئي ٻيلورا (جوڌپور جو ڳوٺ بلوترا) کان ٿيندو چمپانير پهتو. اتان محمود آباد آيو، جتان اچي احمدآباد پهتو. احمدآباد ۾ سيدي علي رئيس، سلطان احمد ۽ سندس وزير عمدة الملڪ سان ملاقات ڪئي. ڪجهه وقت رهي سلطان ۽ وزير کان موڪل ڪري خشڪيءَ جي رستي سان ٻنج ڏينهن هلي (پٽنه-پٽن) پهتو، اتاهون راڌنپور آيو، جتان آئن جي ذريعي سنڌ ڏانهن مهار موڙي پهرين تاريخ ربيع الاول ۹۶۲ھ جو اچي پارڪر پهتو(۱).

سيدي علي رئيس سنڌ ۽ هندستان ۾ ڪجهه وقت گذاري افغانستان، خراسان، فارس ۽ آذربائيجان کان ٿيندو سال ۹۶۴ھ ۾ بغداد پهتو ۽ بغداد کان قسطنطنيه آيو. دارالخلافه ۾ زندگيءَ جا باقي ڏينهن سلطاني ملازمت ۾ ڏاڍي مان مرتبي سان گذاري سال ۹۸۰ھ (۱۵۷۴ع) ۾ هن دنيا کي ڇڏيائين.

سيدي علي رئيس هيٺيان ڪتاب لکيا آهن:

(۱) **محيط:** بحيرهٔ هند ۽ خليج عمان جي احوال ۽ موسم جي اڳڪٿي ۾ آهي. اهو ڪتاب هن ۹۶۱ھ (۱۵۵۴ع) ۾ لکيو، جڏهن ساموندي سفر جو تجربو ڪري گجرات جي سرزمين احمدآباد ۾ مقيم هو. ڪتاب جو اصل متن جرمن ترجمي سميت ڇپجي چڪو آهي.

(۲) **مرات الڪائنات:** اسٽرالاجيءَ جي مضمون تي پنجن بابن ۾ ورهايل آهي. هي ڪتاب ڪو نه ڇپيو آهي.

---

(۱) گجرات جو احوال پڻ دلچسپ ۽ معلوماتي آهي، ليڪن ان جو ترجمو في الحال نه ڪيو ويو.

(٣) شعر: سيدي علي رئيس عثماني، ترڪي ۽ چغتائيءَ ٻولين جو شاعر هو، مراة الممالڪ مان ان جو ثبوت ملي ٿو. سندس شعر جو ڪوبه مرتب مجموعو هٿ ڪونه آيو آهي. "ڪاتبي" سندس تخلص هو ۽ انهيءَ تخلص جي ڪيترن شاعرن جو، ترڪي مصنفن ذڪر ڪيو آهي، ليڪن سيدي علي رئيس ڪهڙو "ڪاتبي" هو، ان جو پتو ڪونه آهي.

(٤) مرات الممالڪ: هي سندس سفرنامو آهي، جنهن جي ٻن ٻاين جو ترجمو هيٺ ڏنو وڃي ٿو. سيدي علي رئيس هن ۾ (٩٦١-٩٦٤هه) تائين جي چئوسالي سفر جو احوال قلمبند ڪيو آهي. اهو ڪتاب هُن ٩٦٤هه ۾ لکي سلطان (سليمان) وٽ پيش ڪيو جنهن کيس خوب انعام اڪرام ڏنا. انهيءَ ڪتاب جا هيٺيان ايڊيشن ۽ ترجما شايع ٿيا آهن:

(الف) مراة الممالڪ: (ترڪي متن ٩٩ صفحي $7\frac{1}{2}\times 5$) ڪتابخانهء اقدام طرفان احمد جودت ١٣١٣هه (١٨٩٥ع) ۾ شايع ڪيو. نجيب عاصم ان تي مقدمو لکيو آهي.

(ب) جرمن ترجمو: Heinrich Friedrieh Von Diez پنهنجي ڪتاب Denkwurdigk Eiten Von Asien جي ٻئي جلد ۾ برلن مان سال ١٨١٥ع ۾ شايع ڪيو.

(ج) فرانسيسي ترجمو: انهيءَ جرمن ترجمي تان مسٽر Morris فرانسي ترجمو ڪري Journal Asiatique سال IX جي صفحي ٢٧-٢٩ ۽ سال X جي صفحي ٤٦-١١٢ ۾ ڇاپيو آهي.

(د) انگريزي ترجمو: انهن ٻن ترجمن کان پوءِ V. Vambery سال ١٨٩٩ع ۾ ترڪي واري ڇپيل نسخي کي سامهون رکي انگريزي ترجمو ڇاپيو آهي. ترجمي ۾ هُن ڪن جاين تي اختصار ڪيو آهي، جنهن جو تفصيل اسان جي لاءِ ضروري آهي. اهڙيءَ طرح سندس شعر کي ترجمي مان خارج ڪري ڇڏيو اٿائين، جيڪو ٻن پنهنجي لاءِ ضروري هو(١).

(هه) اردو ترجمو: انهيءَ انگريزي ترجمي کي سامهون رکي اخبار وطن جي ايڊيٽر مولوي انشاالله خان مرحوم اردو ترجمو ڪيو آهي، جيڪو اپريل ١٩٠٦ع ۾ حميديه پريس لاهور مان شايع ٿيو. انهيءَ ترجمي جو انحصار جنهن صورت ۾ ويمبري واري ترجمي تي آهي، تنهنڪري ترجمي تان ترجمو ٿيل هي اردو ايڊيشن هر لحاظ سان ناقص آهي.

ويمبريءَ جي انگريزي ترجمي ۽ اصل ترڪي متن کي سامهون رکي مون هيٺين ٻن ٻاين جو مڪمل ترجمو ڪيو آهي. جيڪي ڪجهه ويمبري خارج ڪيو هو، سو آن ۾ ۽ سيدي علي رئيس جا شعر ڏيئي هر صورت ۾ ترجمي کي اصل جي مطابق ڪيو ويو آهي. ترڪيءَ تان ترجمي ڪرڻ ۾ منهنجي دوست ڊاڪٽر محمد صابر منهنجي مدد ڪئي آهي. ملاياري ۽

---

(١) سيدي علي رئيس جي ڪتابن جي تفصيل ۽ انهن جي قلمي نسخن ۽ ترجمن لاءِ ڏسو Turkish Literature by H.F. Hofman vol: 4 PP 52-60 علاوه ازين ويمبري جو مقدمو. ليڪن سڀ کان مڪمل Hofman جو تفصيل آهي.

سلطان محمود جي خطن ۽ شعر جو ترجمو ڊاڪٽر محمد صابر جو ڪيل آهي، جنهن کي اردو ۽ مان سنڌي ڪيو ويو آهي. تشريح طلب مسئلن ۽ معاملن تي وضاحتي حاشيا آخر ۾ ڏنا ويا آهن. خط ۽ شعر متن اندر ترڪيءَ ۾ ڏنل آهن، جن جو ترجمو حاشين ۾ آيو آهي. شعر ۽ خط تاريخي آهن، تنهنڪري انهن جو اصل سنڌي متن ۾ شامل هجڻ ضروري ڄاتو ويو.

سنڌ تي سيدي علي رئيس جو باب اهم تاريخي دستاويز جي حيثيت رکي ٿو. هو سنڌ ۾ ان وقت پهتو جڏهن شاهه حسن ارغون جو ستارو غروب تي چڪو هو ۽ انهن فاتحين ۽ تابعين جي وچ ۾ وڏي پيماني تي گهرو گهوٽالو شروع هو. شاهه حسن پاڻ بيمار ۽ معذور هو، ارغونن ۽ ترخانن سنڌس خلاف انهيءَ ڪري بغاوت شروع ڪئي هئي تہ هُن مقامي ماڻهن کي اهم سرڪاري ۽ ملڪي عهدن تي چڙهو رکيو هو. ميرزا عيسيٰ کي مهندار ڪري نئي ۾ انهيءَ مهم جي شروعات ڪئي ويئي. سلطان محمود بکري بظاهر ميرزا شاهه حسن سان بيٺو هو، ليڪن اندر خاني ملڪ جي ورهاست تي ميرزا عيسيٰ سان عهد و پيمان ڪري وقت ڪڍي رهيو هو. سلطان محمود ۽ ميرزا عيسيٰ جي جنگ ۽ صلح، ميرزا شاهه حسن جو موت، سنڌ جو ورهائجڻ، اهو سڀڪجهه سيدي علي رئيس جي موجودگيءَ ۾ ٿيو. تاريخ طاهريءَ ۾ ٿورو اشارو آهي، مير معصوم خاموش آهي، ليڪن سيدي علي رئيس صاف لکي ڇڏيو آهي تہ ماه بيگم تي شاهه حسن کي زهر ڏيئي مارڻ جو الزام هو. ميرزا مري تہ اڳئي رهيو هو، ليڪن سيگهه ڪرڻ لاءِ ڏڪو جوڙس بہ (جيڪا پوءِ ميرزا عيسيٰ جي زال بڻي) ڏيئي ڇڏيس. ملاياريءَ جا ترڪي شعر ۽ خط اسان جي سياسي خواه ادبي تاريخ جو اهم ۽ عجيب و غريب سرمايو آهن. ميرزا شاهه حسن جي موت جو سهڻو ۽ ترڪيءَ ۾ چيل تاريخ وڏي اهميت رکي ٿي(١).

سيدي علي رئيس جو هندستان تي لکيل باب پڻ اسان جي تاريخ سان متعلق آهي. همايون وٽ سلطان محمود بکريءَ جي سفارش ۽ تعلقات استوار ڪرڻ واري خط و ڪتابت، انهن موقعن تي چيل اشعار، اهو سڀ اهڙو مواد آهي جنهن کان اسان جون مقامي تاريخون خالي آهن. سيدي علي رئيس همايون جو موت اکين سان ڏٺو، اڪبر جي تخت نشيني سندس سامهون ٿي. همايون جي ادبي دلچسپين ۽ محفلن جو ذڪر پنهنجي جاءِ تي دلچسپ آهي.

آءٌ آخر ۾ ترڪي متن بہ بلاڪن جي ذريعي ڏيئي رهيو آهيان، جيئن ترجمو ۽ اصل بيٺي هڪ وقت تحقيقي ڪم ڪرڻ وارن جي آڏو رهن.

پڇاڙيءَ تي آءٌ پنهنجي دوست ڊاڪٽر محمد صابر جو شڪرگذار آهيان، جنهن نظم جو ترڪيءَ مان ترجمو ڪيو ۽ مراة الممالڪ جو اصل ترڪي ڇاپو پڻ ڪيترن ڏينهن لاءِ منهنجي حوالي ڪري ڇڏيو.

سيد حسام الدين راشدي. ڪراچي.

٨-٢-١٩٧١ع

---

(١) سيدي علي رئيس ٢٠- ربيع الاول ٩٦٢هه کان (وچ شعبان) ١٥- شعبان ٩٦٢هه تائين، جملي پنج مهينا ۽ پنج ڏينهن سنڌ ۾ رهيو.

(١) ولايت سنڌ جي واقعن جي سرگذشت

ٻهرين تاريخ ربيع‌الاول (٩٦٢هه) جو روانا ٿي ڏهن ڏينهن کان پوءِ (١٠-ربيع‌الاول) راجپوتن جي ڳوٺ پارڪر(١) ۾ پهتاسين، جتي ڪنارن اسان کي گهيري ۾ آندو، ۽ ڪر ٿيو جو پرواني ڏيکارڻ ۽ ڪجهه پشن ڏيڻ ڪري اسان جي مٿان اها بلا ٽري وئي. انهيءَ کان پوءِ اسين ڪڏهن غافل ڪونه رهياسين ۽ خطري جي مقابلي لاءِ هر وقت چوڪس رهندا هئاسين. ٻئي ڏينهن (١١-ربيع‌الاول) تي وري راجپوتن (راشپوت) جي هڪ ٻي ٽوليءَ رستي-روڪ ڪري اسان سان سخت ويڙهه شروع ڪري ڏني.

ڪورندوڪي ڪيبي راشپوت الايي   دوه جيلر ڪو تور دي ردلايي(٢)
(ص ٣٦)

مون پنهنجي ساٿين کي حڪم ڏنو ته انن کي چوڌاري ويهاري هڪ حلقو قائم ڪيو. جنهن کان پوءِ اسان چوڌاري باهه وسائڻ شروع ڪري ڏني. ڪفار اهڙي مقابلي لاءِ تيار ڪونه هئا. نياپو موڪليائون ته اسان وڙهڻ ڪونه ٿا گهرون، اسان کي فقط محصول ڏيو. مون کين جواب موڪليو ته اسين واپاري ڪونه آهيون، اسان وٽ دوائون ۽ مَنِ (دارو ۽ مهره) آهن، جنهن جو محصول اسين ادا ڪري چڪا آهيون. جيڪڏهن محصول جهڙي ڪا به شئي هجي ها ته اسين خوشيءَ سان ڀانهرتو ڀريون ها. انهيءَ جو اثر حملي ڪندڙن تي خاطرخواه ٿيو ۽ هنن ضد ڇڏي ڏنو.

اسين تقريباً ڏهه ڏينهن رڻ ۾ هلي (٢١-ربيع الاول) وانگه(٣) ۾ پهتاسين، جيڪو سنڌ جو سرحدي شهر آهي. هتان اسان ٻيا اٺ ياڙي ڪيا ۽ پنج ڏينهن پنڌ ڪري جوڻ ۽ فتح باغ (٤) (جونه و شهر باغ فتح) ۾ آياسين. انهيءَ وقت سنڌ جي تخت تي شاهه حسن ميرزا متمڪن هو. هن ڇاليهه ورهيه راڄ ڪيو هو ۽ گذريل پنجن سالن(٥) کان فالج (نيم تن) جي مرض ۾ مبتلا ٿي پيو هو، جنهنڪري گهوڙيسواريءَ کان لاچار ٿي، سنڌو درياهه (درياء سيحو نده) ۾ ٻيڙيءَ رستي اچ وڃ ڪيائين ٿي.

انهن ڏينهن ۾ سنڌ جي دارالخلافه ٺٽي (پاء تختنده تته) جو ڪماندار عيسيٰ ترخان، شاهه حسن ميرزا جي چند لائق اميرن کي قتل ڪري خزاني تي قبضو ڪري وينو هو(٦)، جيڪو نصرت آباد (٧) جي قلعي ۾ گڏ ٿيل هو. هن نقدي پنهنجي ماڻهن ۾ ورهائي پاڻ کي همايون بادشاهه جو لقب ڏئي جمع جي خطبي ۾ پنهنجو نالو شامل ڪري نقارو وڄرايو.

انهيءَ تي شاهه حسن ميرزا سلطان محمود نالي پنهنجي ديني ڀاءُ (ڪوڪلتاش-ڪوڪلداشني-ٿيج شريڪ ڀاءُ) کي بري فوج جو ڪماندار ڪري پاڻ چار سؤ جهازن جو ٻيڙو وٺي مير عيسيٰ بيگ باغيءَ جي سرڪوبيءَ لاءِ هليو(٨).

جڏهن منهنجي پهچڻ جي ڪيس خبر پئي ان وقت هن وڏي مان ۽ آبروءَ سان منهنجو آدرڀاءُ (استقبال) ڪيو. اها ربيع‌الثانيءَ جي شروعات هئي. هن مون کي سروپا (خلعت) پهرائي. ۽ اسان جي ٽولي کي غيبي لشڪر ڪري سڏيو (لشڪر غيب). ساڳي وقت لاهوري بندر يعني ديول سند (بندر لاهوري يعني ديول سندي) جي صوبيداريءَ جي به آڇ ڪيائين، ليڪن مون انڪار ڪيو.

مون ڪانئس اڳتي وڃڻ جي موڪل گهري، جنهن تي چيائين تہ جيسين پيش آيل مهم ڪاميابيءَ سان پوري نہ ٿي آهي تيسين موڪل جي درخواست منظور نہ ٿيندي. انهيءَ باري ۾ هن منهنجي بادشاه جي حضور ۾ پڻ عريضو موڪلي ڏنو. ساڳي وقت جيسين اها پڪ نہ ٿيس تہ اسين مير عيسيٰ جو طرف نہ آهيون، تيسين ڪيس آرام نہ آيو. اسان ڪيترو بہ يقين ٿي ڏياريو تہ اسان جي هٿيارن سان۔مسلمان هجڻ سبب۔ڪيس ڪوبہ آسيب ڪونہ ٿيندو. ليڪن هن اهو ئي چيو ٿي تہ ڇا اسان سڀ هڪ قوم نہ آهيون؟ بغاوت ۾ اسان جائي ڀائر ۽ عزيز شامل ڪونہ آهن؟ اهو واقعي سچ بہ هو!

آءٌ سند جي مشائخن مان شيخ عبدالوهاب (۹) سان مليس ۽ ڪانئس دعائون حاصل ڪيم. شيخ جمالي (۱۰) ۽ شيخ ميرڪ (۱۱) جي مقبرن جي بہ زيارت نصيب ٿي.

بيان ٿيل مير عيسيٰ واري مهم هڪ مهينو جاري رهي. مٿيءَ جا دمدمہ ناهي انهن تي توبون رکيون ويون، ليڪن جنهن صورت ۾ ٺٽو هڪ هيٺانهينءَ ۾ (جزيره) واقع هو، تنهنڪري گولا اوستائين پهچي ڪونہ ٿي سگهيا. ان هوندي بہ ٻنهي طرفن کان جاني نقصان گهٽو ئي ٿيو ۽ نيٺ اچي صلح تي مسئلو نبريو (۱۲). مير عيسيٰ همايون جو طرف ڇڏي خطبو شاه حسن ميرزا جي نالي پڙهايو ۽ سندس نالي جو نقارو وڄرايو. هن پنهنجي پٽ مير صالحيءَ (ميرزا صالح) کي تحفا تحائف ڏئي سندس خدمت ۾ روانو ڪيو (۱۳). شاه حسن ميرزا، آهو خزانو جو مير عيسيٰ تصرف ۾ آڻي ورهائي ڇڏيو هو، سو مير صالحيءَ کي بخشي ڇڏيو، ۽ مير عيسيٰ کي ساڳي اڳين عهدي تي قائم رکيو. ۽ ملاياري (۱۴) وزير جي هٿ اڪرين اهڙي قسم جو عهدنامو ۽ فرمان ڏانهنس ڏياري موڪليو. ۽ توغ بيگيءَ جي هٿان نقارو بہ موڪلي ڏنائينس ۽ مير عيسيٰ جا ڏهہ ارغون ۽ ترخان طرفدار جيڪي قيدي ٿيا هئا سي پڻ آزاد ڪري ڇڏيائين (۱۵).

مير عيسيٰ، شاه حسن ميرزا جي گهرواريءَ حاجي بيگم کي ڏياري موڪليو (۱۶). جمادي الاول جي پهرين ڏينهن (شهر جمادي‌الاول ئي اوائلنده) سلطان محمود خشڪيءَ جي رستي ۽ شاه حسين ميرزا درياه ڏئي بکر طرف آسهيا (۱۷).

گهرواريءَ جي پهچڻ کان ڏهہ ڏينهن پوءِ ميرزا وفات ڪئي. ماڻهن ۾ چؤ پچوءِ هلي تہ جوڻس ڪيس زهر ڏئي ماريو آهي (۱۹).

اريسک عورته ايننمه اخي، عورت ال آتدي انبيايه دخي. (۲۰) (ص ۳۸)

پنهنجي بزرگ مرحوم ميرزا جي فوت ٿيڻ بعد سلطان محمود انهيءَ دم مال ۽ ملڪيءَ کي ٽن حصن ۾ ورهائي هڪ حصو مرحوم جي گهرواريءَ کي ڏني ۽ ٻيو پنهنجي لاءِ رکي، باقي ٽيون حصو هڪ خواجہ (ملازم) جي ذريعي مير عيسيٰ ڏانهن ڏياري موڪليو.

لاش کي ٽني اماڻي، پنهنجو هڪ جهاز (سلطان محمود) کي سفر لاءِ ڏئي پاڻ گهوڙن ۽ اٺن تي خشڪيءَ رستي بکر روانو ٿي ويو. جنهن وقت ميرزا جو لاش سندس بيگم کڻائي پنجاهہ جهازن جي ٻيڙي سان ٺٽي وڃي رهي هئي، ان وقت باقي جهازن تي لشڪرن حملو ڪري انهن کي لٽڻ شروع ڪيو. ميربحرن ڀڄي پاڻ بچايو، لاچار اسان کي ٻيڙي جي ڪمان وٺڻي پئي. جڏهن اسان کي وچ ايشيا جا چغتائي حملي آور چوڌاري ويڙهي ويا، ان وقت لاچار ٿي اسان بہ هٿيار ڇڏي ڀڄي جان ڇڏائي. ۽ ڏهہ ڏينهن پاڻي جهاڳي ناصرپور(۳۱) (نصرپور) پهتاسين. شهر کي راجپوتن جي سردار (راشپوت بيگلري) اڳ ئي لٽي ڇڏيو هو.

اسان کي اتهن پهچڻ ۾ آيو تہ مير عيسيٰ ڏهن هزارن جوانن جي لشڪر سان سلطان محمود تي چڙهائي لاءِ روانو ٿي چڪو آهي. ۽ سندس پٽ مير صالحه (ميرزا صالح) پڻ اسي جهازن جي ٻيڙي سان اسان جي پٺيان اچي رهيو آهي. اها خبر پوائتي هئي تنهنڪري مون فوراً پنهنجي موٽڻ جو فيصلو ڪيو. اسان سڀني گڏجي ڪافي وقت تائين دعائون گهريون ۽ ٺٽي طرف موٽ ڪاڍي.

ٽئين ڏينهن تي اسان نديءَ ۾ اچي مير صالح جي ڍهو ٻڌهي ٿياسين. آءٌ مختصر سوڪڙيون کڻي سندس جهاز تي ويس. هن پڇيو تہ ڪيڏانهن وڃي رهيا آهيو؟ مون جواب ڏنس تہ اوهان جي والد ڏانهن. وراڻي ڏنائين. مون سان گڏجي هلو. مون چيس: اسان وٽ سلاح ڪونہ آهن. هن آن تي پندرهن ميربحر موڪلي ڏنا، جنهنڪري اسين موٽڻ تي مجبور ٿياسين، ۽ پيا ڏهہ ڏکيا ڏينهن پاڻ کي ڪاٽڻ مشڪل ٿي پيا.

هڪ ڏينهن آءٌ مير عيسيٰ سان ملڻ سنڌ جي هڪ نندي ڳوٺ ۾ ويس، جتي اسان کي ميرزا مرحوم جا چند طرفدار مليا، جيڪي ويڙهہ کان بيزار ٿي ۽ مقابلي کان ٿڪجي صلح جا طالبو هئا. مير عيسيٰ سنهنجو تمام گهڻو آدرياءُ ڪيو. گذريل ڳالهين کي وساري هن مون تي زور رکيو تہ آءٌ بہ ٽي ڏينهن وٽس رهي پوان. چيائين: آءٌ جلد ئي انشاءالله مير صالحيءَ کي همايون بادشاهہ ڏانهن موڪلي رهيو آهيان، تون سندس حفاظت ۾ آسانيءَ سان سفر طئي ڪري سگهندين. اهو بہ چيائين تہ سلطان محمود توکي بکر کان اڳتي ٽپڻ ڏيندو ئي ڪونہ. هو فرخ ميرزا جو پٽ آهي(۳۲) ۽ پاڻ بادشاهہ ٿيڻ گهري ٿو!

بهرحال، سندس اها رٿ مون کي ڪانہ آئڙي. مون پنهنجو سفر جاري رکڻ گهريو ٿي. مون کيس چيو: اسان کان جيڪي جهاز ورتا ويا آهن، سي واپس ڏنا وڃن، ۽ اڳوات قاصد موڪليو وڃي. الله ۾ اميد آهي تہ سلطان محمود بادشاهہ (همايون) جي اطاعت قبول ڪري

خطبو پڙهائيندو ۽ اهڙيءَ طرح اسن تي ويندو. مير عيسيٰ اها ڳالهه سڄي وڌي ۽ ملاحن سميت ست جهاز منهنجي حوالي ڪري هڪ خط بادشاهه لاءِ ڏنائين، جنهن ۾ پنهنجي اڻ تُٽندڙ وفاداريءَ جو يقين ڏياريل هو.

اسان ان ڪان پوءِ پنهنجو سفر شروع ڪيو. اسان ڪي درياءَ ۾ مانگرمڇ منهن پيو ۽ ڪناري سان ڪيئي بير شينهن بہ ڏٺاسين. وات تي سميجن ۽ ماڇين (سمچه و ماچي) جي قبيلن سان مقابلو ڪرڻو پيو، جن جي حد مان لنگهي رهيا هئاسين.

اهڙيءَ ريت اسين سيوهڻ (سياوانه) پهتاسين ۽ پوءِ جلد ئي پاٽ ۽ دبله (٢٣) (پاتري و دبله =دربياو؟) وارو رستو ڏئي بکر جي قلعي وٽ پهچي وياسين. آتهين آءٌ سلطان محمود ۽ ميرزا مرحوم جي وزير مُلا ياريءَ سان مليس، سون ڪجهه تحفا پيش ڪيا. سلطان محمود، همايون بادشاهه جي تابعداري سڄي خطبو پڙهائڻ قبول ڪيو ۽ مير عيسيٰ سان نهڻ پڻ قبول ڪيائين. مون مرحوم ميرزا جي وفات جي تاريخ ۽ ہہ غزل سلطان محمود وٽ پيش ڪيا:

لمؤلفه

شاه حسن سند که شه ايردي ولي   جيکتي اجل جا ميني تاپتي فنبا
هاتف غيب ايستي تاريخني :   جنت فردوس سکاني اولا (٢٤)

٩٦٢ھ

(ص ٤٠)

سلطان محمود ڪي تاريخ تمام وڻي، غزل هي آهن:

لمؤلفه

فرقت الي ني طور اولور بيلماس ايديم
اصلا سين آ نينک خيا ليني قيلماس ايديم
آخر سيني اوچراتي سينک عشقينک انکا
اوز حاليمه قالسه سندين ايريلماس ايديم
درد سني سنکا ييغلاسه، اي مه چشم!
بيردم کوز و مينک ياشيني مين سيلماس ايديم
بيلسام سيني رد ايتکيينکي آخرسين
هرگز ايشيکينکه اي پري کيلماس ايديم
هجر آتشيني (کاتبي) اول تانيسام
عشقي يوليدا سونجه زمان ييلماس ايديم (٣٥)
(ص ٤٠)

پيو غزل آهي:

لمؤلفه

يارسز هر قابدا بولسام بيت الاحز اندور منكا
عالم اول يوسف لقادين ايرو زندان دور منكا

دشمن ايتور ميش مينك چون يولينگا اولماس سينك
دوستوم اول سوز باري و اللّٰه بهتا ندور منكا

شربت لئلينگ عطا قيلغاندا جان بيرسام ني تنك
اي طبيبم سنكا مشكل ايرسه آسا ندور منكا

الغاج اطرافيم ملامت سنكي كو نكلوم شادا ولور
غم‌چريكين دفع او چون اول بخشي قورغاندور منكا

ايتلا رنبگ لا (كاتبي) بند نكني قيلد ينك هم سفال
نعمتينك حقي بيكوم اول اوليغ احسا ندورسنكا (٢٦)

(ص ٤٠)

انهيءَ کان پوءِ مون سلطان محمود کان اڳتي سفر جي اجازت گهري ۽ منهنجي گذارش قبول ڪئي وئي. جنهن صورت ۾ قندار وارو رستو، سلطان بهادر ولد سلطان حيدر اوزبڪ جي حملن سبب غير محفوظ هو، ۽ گرميءَ جي موسم به مٿان اچي وئي هئي، تنهنڪري سلطان اسان کي پهرو ڏئي لاهور جي رستي اماڻڻ جي رٿا ڪئي ۽ ساڳي وقت اهو به چتاءُ ڏنائين ته رستي ۾ جاٽن (طايفهٔ جٽ) جي مخالف گروه کان ڪن رکجي ۽ هوشيار رهجي. رستو کهڙو به ونجي ليڪن چند ڏينهن ترسڻ ضروري آهي. آءٌ هڪ مهينو ترسيو رهيس.

هڪ رات جو مون کي پنهنجي ماءُ خواب ۾ نظر آئي جنهن بشارت ڏني ته ڪيس خواب ۾ بيبي فاطمه رضي الله عنها واڌائي ڏني آهي ته آءٌ جلد صحيح سلامت پنهنجي وطن پهچڻ وارو آهيان.

ٻئي ڏينهن تي انهيءَ خواب جو واقعو جڏهن مون پنهنجن ساٿين کي ٻڌايو تڏهن هو ڏاڍو خوش ٿيا ۽ سندن حوصلا وڌي ويا. سلطان جڏهن ٻڌو تڏهن اهو به موڪل ڏيڻ تي راضي ٿي ويو. هن مون کي هڪ اعليٰ درجي جو گهوڙو ڏهن اُٺن ۽ هڪ خيمي شاميانې ۽ سائبان سميت ڏنو. سفر خرچ لاءِ نقد به ڏنائين ۽ همايون بادشاهه جي نالي تي اطاعت جي عرضداشت ڏئي ادائي سؤ سنڌي شترسوارن جي حفاظت ۾ اڳتي اماڻيائين. اهڙيءَ ريت اسان شعبان مبارڪ جي وچ ڌاري روانا ٿي سلطانپور جي رستي سان سکوءِ جي قلعي (ماوقلعہ) (٢٧) وٽ پنجن ڏينهن ۾ پهتاسين. جنهن صورت ۾ جاٽن (جد طايفه) جو خطرو هو، تنهنڪري ٻيلي (جنگلستان) وارو رستو ڇڏي اسان ريگستاني ويراني سان وڃڻ مناسب ڄاتو.

پئي ڏينهن تي اسان هڪ چشمي وٽ پهتاسين، ليڪن اهو خشڪ هو. منهنجا ڪيترا سنگتي گرميءَ ۽ اڃ سبب ساڻا ٿي پيا هئا، مون ڪين اعليٰ درجي جو آفيم (ترياق فاروق) ڪارايو، جنهنڪري ٻئي ڏينهن تي ڪين افاقو پيو. اهو حال ڏسي مون انهيءَ رستي کي ڇڏڻ ضروري سمجهي قلعي مئو (ماو قلعه) ۾ موٽي آياسين. چوڻي آهي ته

(يتيم)

قادر اولان نيجه شير افگنه	صونه تدارکله صونر دشمنه
رأي قوي واحد الف اولسه ار	رأي قوي سمتي در اهل ظفر
بيز اولاو ز واحد و دشمن مايه	بزه يتر آيت: 'کم من فايه!'(٣٨)
	(ص ٤٢)

انهيءَ ويراني ۽ ريگستان ۾ اسان جهيرڪن جيڏي ماڪڙ ڏٺي. اسان جا سنڌي محافظ ٻيلي (جنگلستان) جي رستي کان ڊنا ٿي. مون کي پنهنجي ماڻهن جو ٻه حوصلو قائم رکڻو هو تنهنڪري مون ڏهه بندوقچي اڳيان، ڏهه وچ ۾ ۽ ڏهه قافلي جي پٺيان مقرر ڪيا. اهڙي نموني الله تواڪل ڪري اسين اڳتي هلياسين. سنڌين کي ٻه همٿ ٿي ۽ اسان کي ويندو ڏسي ساڻ ٿي هليا.

اهڙيءَ ريت ٻيلي (جنگلستان) جي رستي جا خوف خطرا سهندا ڏهين ڏينهن اسان اُچ (اوچيه) پهتاسين. اتهن شيخ ابراهيم سان ملاقات ڪري سندس دعائون حاصل ڪيم. اُتي حضرت شيخ جماليءَ ۽ شيخ جلاليءَ قدس الله سرهما العزيز جي مزارن(١) تي پڻ زيارت ڪرڻ ويس.

اسان رمضان مبارڪ جي شروعات ۾ وري پنهنجو سفر شروع ڪيو ۽ ڪاريءَ نديءَ (آب ڪاره) تي پهچي ان تان لڪڙن جي ترهن ذريعي اُڪرياسين. سنڌي محافظن اسان کي ماڇيواڙي نديءَ (آب ماچواره) تي پهچائي موڪلائي ڪئي. اسان ٻيڙين جي ذريعي انهيءَ نديءَ کي پار ڪيو. ٻيءَ پر تي ڏنوسين ته پنج سو جات اسان جي تاڙ ۾ ويٺا آهن. پر اسان جون بندوقون ڏسي ڊجي ويا جنهنڪري حملو ڪونه ڪري سگهيا. اسين ٻي پوا تي هلندا رهياسين تان جو رمضان جي وچ ڌاري ملتان شهر ۾ پهچي وياسين.

---

(١) شيخ جماليءَ سان مراد غالباً شيخ جمال الدين خندان رو آهي، جيڪو بهاءالدين زڪريا ملتانيءَ جو تربيت يافتو ۽ صدرالدين عارف جو خاص خليفو هو. سندس خانقاه اُچ ۾ آهي.

شيخ جلاليءَ سان مراد غالباً شيخ جلال الدين سرخ بخاري آهي، جنهن جي خانقاه پڻ اُچ ۾ آهي. بهاءالدين زڪريا جو دوست ۽ عقيدتمند ۽ مخدوم جلال الدين جهانيان جهان گشت جو ڏاڏو هو.

ديار هندستان ۾ پنهنجي سرگذشت

ملتان ۾ مون حضرت شيخ بهاءالدين زڪريا ۽ شيخ رڪن‌الدين ۽ شيخ صدرالدين رحمهم‌الله جي مقبرن جي زيارت ڪئي. شيخ محمد راجوءَ سان ملاقات ڪري سندس دعائون حاصل ڪيم. پوءِ مير ميران ۽ ميرزا حسن سلطان ڪان موڪلائي لاهور طرف، سفر شروع ڪيوسين. سڌرڪري (سَڌرِ ڪره) ۾ شيخ حامد سان ملي ڪانئس دعائون حاصل ڪيم. شوال جي شروعات ۾ اسين لاهور پهتاسين.

هندستان جي سياسي صورتحال هي هئي جو شير شاهه جي پٽ سليم شاهه جي فوت ٿيڻ تي اسڪندر خان بادشاهه ٿيو هو(٢٩). همايون بادشاهه کي جڏهن اها سڌ پئي تڏهن ان وقت ڪابل کان هلي سڌو اچي لاهور فتح ڪيائين. سرهند (سحرند-سهرند) وٽ اسڪندر خان سان سندس مقابلو ٿيو، ۽ ٿس فتح حاصل ڪري چار سؤ هاٿي، ڪيئي توبون ۽ چار سؤ رَٿ (عربه) هٿ ڪيائين. اسڪندر خان ڀڄي وڃي منڪوٽ(٣٠) (مانڪوٽ) قلعي ۾ پناهه ورتي. همايون ڪشمير جي ميرزائن مان شاهه ابوالمعاليءَ نالي سردار کي فوجي دستي سميت سندس پٺيان موڪلي پاڻ پايه تخت دهلي ڏانهن روانو ٿيو جتي پهچي هن پنهنجي فوج جا دستا چوڌاري موڪلي ڏنا. اسڪندر اوزبڪ کي آگري ڏانهن روانو ڪيائين. ٻين اميرن (خانلري و سلطانلري) کي ڪوٽله فيروزشاهه (حصار فيروزشاهه)، سَنبل (سنبله)، بيانه (بيانه) ۽ قنوج (ڪنويجه Karwitch) طرف موڪلي چوڌاري مقابلا شروع ڪرائي ڇڏيائين(٣١).

آءٌ جڏهن لاهور پهتس تڏهن اتهن جي صوبيدار ميرزا شاهه سفر جاري رکڻ کان منع ڪئي جيستائين ڪه مون بادشاهه سان ملاقات نه ڪئي آهي. هن منهنجي اچڻ جو اطلاع موڪلي مون کي دهليءَ موڪلڻ جو حڪم گهرائي ورتو. انهيءَ ۾ پورو مهينو لڳي ويو. آخر اسان کي محافظ سان ڏني دهليءَ روانو ڪيو ويو. سلطانپور درياه (درياءِ سلطانپور) کي پاڻ ٻيڙن جي ذريعي پار ڪيوسين، ۽ ويهن ڏينهن جي پنڌ کان پوءِ ڪوٽله فيروزشاهه (حصار فيروزشاهه) جي رستي کان هند جي پايه تخت يعني دهليءَ ۾ پهتاسين. اسان جي پهچڻ جو همايون بادشاهه کي جڏهن اطلاع مليو ان وقت هن خانخانان ۽ ٻين ڪيترن اميرن (خانخاني و ساير خانلرين و سلطانلرين) کي چئن هاٿين ۽ وڏي سپاهه سميت استقبال لاءِ موڪليو، ۽ اسان جي سعادت واري بادشاهه جي تعظيم ۽ تڪريم سبب اسان جي وڏي خاطرداري ڪئي وئي. انهيءَ ڏينهن جي ضيافت جو سهڻو ۽ خصوصي اهتمام خانخانان ڪيو(٣٢).

هندستاني رواج مطابق جڏهن شام جو دربار لڳي ان وقت اسان کي ڏاڍي مان ۽ مرتبي سان شاهي محل ۾ نيو ويو. مان بادشاهه جي خدمت ۾ جنهن وقت پيش ٿيس ان وقت ڪجهه تحفا نذر رکيم ۽ هندستان جي فتح جي تاريخ ۽ ٻه غزل پيش ڪيم:

لمؤلفه

شاه جم رتبت همایون بخت | یتي اقلیم هند که چون آتش
قیردي افغانني دهلي ني آلدي | بولدي فرمان بري باري سرکش
اول فتحوه ایتدیلر تاریخ | طالع دولت همایونسش (۳۳)

(۹۶۲ھ)

(ص ۱۴۴)

غزل هي آهي:

لمؤلفه

اکر که حالیمه رحم ایتمکاي حبیب مینینک
علاجي قایدا قاپار در دیمه طبیب مینینک
وصال یاري منکا قیلماس ایردي حق روزي
از لدین اي دل اکر بو لماسه نصیب مینینک
شراب لعلینک ایچوپ مست او لندي اي ساقي!
مگر که کیر مکاي ایلکیمکا هیچ رقیب مینینک
روا مي دور دیمکاي سین مینک او چون هرکز
نیچوکه ور ور غم هجر یمدین اول غریب مینینک
یوزیني (کاتبي) کور کاج هزار عشوه بیلان
قول ایتمدي کونگلومي اول شوخ دلفریب مینینک (۳۴)
(ص ۱۴۴)

بیو غزل آهي:

لمؤلفه

وصل امیدم یوق مینک مشتاق روي یار مین
آرزو قیلمام بهشتي عاشق دیدار مین
اي طبیم ایشیکینک دارالشفا سیدین منکا
شربت لعلینگني بیر درد ینگ بیلان بیمار مین
عقل و فکر و صبر و هوشیم قیلدي یغما عشق یار
وادیء هجرانده قالدیم ني قیلاي ناچار مین
مجلس حاضه رقیب روسیه ني چا للمه
ساقیا شکل قبیحیدین آنینک بیزار مین
(کاتبي) خسرو بولیدر نظم ارا شیرین کلام
وصف لعل یار بیر له مین شکر گفتار مین (۳۵)
(ص ۱۴۴-۱۴۵)

بادشاهه منهنجو ڪلام ٻڌي تمام خوش ٿيو. مون پنهنجي سفر کي جاري رکڻ لاءِ موڪل گهري، ليڪن منهنجو عرض قبول نه پيو. مون حقير کي بادشاهه هڪ لک رپيا خرچ لاءِ ۽ پرڳڻون (پرگنهٔ خرچه) جاگير طور آڇيو، ليڪن آءٌ انڪاري ٿيس ۽ موڪل تي اصرار ڪيم. جواب مليو ته گهٽ ۾ گهٽ هڪ سال توکي هتي رهڻو پوندو! مون عرض ڪيو ته مون حقير کي پنهنجي سعادت واري بادشاهه گجرات جي ڪافرن سان جنگ لاءِ موڪليو هو، ليڪن آءٌ طوفان ۾ اچي ويس ۽ منهنجو جنگي ٻيڙو ديار هند جي ويجهو غرق ٿي ويو. هاڻي خاڪسار جو فرض آهي ته پنهنجي بادشاهه وٽ پهچي ۽ ڪيس حقيقت حال کان واقف ڪري. مون کي يقين آهي ته گجرات پڪ ئي پڪ سان ڪافرن هٿان ڇڏائبي. اهو ٻڌي هُمن (همايون) پنهنجو خاص ايلچي بادشاهه ڏانهن موڪلڻ گهريو:

(سيرڪ)

قال فخر الانام و الاسم   اتقواعن مواضع تهم (٣٦)

(ص ٤٥)

ليڪن آءٌ راضي نه ٿيس، انديشو هو ته بادشاهه ضرور خيال ڪندو ته آءٌ پاڻ انهيءَ تجويز جو محرڪ ٿيو آهيان. آءٌ پنهنجي ارادي تي قائم رهيس. نيٺ منهنجي موڪل منظور ٿي، پر ٽن مهينن ترسڻ لاءِ چيو ويو، ڇاڪاڻ ته برسات (برشگال) جي موسم شروع ٿي چڪي هئي ۽ بارش ۽ طوفان سبب رسن تان آڪرڻ مشڪل هو انهيءَ عرصي ۾ چيو ويو ته آءٌ چنڊ ۽ سج گرهڻ جي حساب ڪرڻ ۾ مشغول رهان ۽ انهن جي نجومين کي سج جي گردش ۽ خط استوا جا نُڪتا پڙهڻ ۽ سمجهڻ ۾ مدد ڏيان. (عمل ڪسوف وخسوفي زيچ و تقويم ڪلي مراجعت اولمدن اسطرلاب) ۽ انهيءَ کان پوءِ آءٌ پنهنجي سفر جي شروعات ڪري سگهان ٿو.

اهي سڀئي ڳالهيون نهايت گنڀيرتا ۽ فهميدگيءَ سان چيون ويون جنهنڪري مون کي ٻيو ڪوبه چارو ڪونه ٿيو، لاچار ٿي پنهنجي قسمت تي شڪر ڪري ويهي رهيس. مون سپرد ڪيل سوورو ڪم جلدي جلدي ڪري ختم ڪيو. اتفاق سان انهن ڏينهن ۾ آگرو فتح ٿيو جنهن جي مناسبت سان مون هيءَ تاريخي نظم چئي:

لمؤلفه

فلک رفعت همايون شاه غازي   سالور پرتو لواسي مهرو ماهه
يتشتي هند کي قيلدي دهلي ني فتح   نزول ايتي حصار دين پناهه
يياردي نيجه خان ني اگره ساري   بيريب کوب استمالت لار سپاهه
دوام دولتيدا فتحي انينک   ميسر بولدي سنت اون الاهه
ايتي انکابير ايکسکلي تاريخ   مبارک بولسون آگره پادشاهه (٣٧)

(٩٦٢ هه) (ص ٤٦)

اها تاريخ ڏاڍي پسند ڪئي ويئي ۽ جلد ئي مشهور ٿي ويئي.

انهيءَ موقعي تي هڪ ڏينهن سلطان محمود بکريءَ جي ڳالهه نڪتي، مون صلاح ڏني ته سائس عهدنامو ڪرڻ گهرجي. منهنجو اهو التماس قبول ڪري بادشاهه عهدنامو لکرايو ۽ ان تي پنهنجي شاهي مهر (طغرا) زعفران سان هڻي، اهو سلطان محمود ڏانهن اماڻيو ويو.

سلطان محمود ۽ سندس وزير ملاياريءَ خوش ٿي شڪريي جا خط مون ڏانهن موڪليا، جيڪي هن ريت آهن:

سلطان محمود جو خط

اشتياق و آرز منداليق لاردني سونگ سوز اوليکم تايق محب دولت ملاقات و سعادت مقالات دين محروم بولدي. کيچه بوفکر و ذکر دا ايدي کيم يارب قاچان بولغان کيم اول سعادت پناه حضرت پادشاه ظفر دستکاهينک در کاهيدا هر سوزينه بو فقير ديننک اراسيرا دولتخواليق بايد اونوب تور عرضفه يتيکو روب هرفيل و قالي کيم اول مجلس عاليدا او پکاي بارچه ني مشروح بينيپ بويتيپ ساري يبارگاي لار. بواثناده آدم کيليپ تاج خاصه و مفتوح تون کيتو روپ فرمان و عهدنامه ني بيرديلار؟ چون حضرت پادشاه دين پناه نينگ مبارک پنجه لاريني اول فرمان يوزيدا بو فقير کوردي بيلدي کيم بونيابت اول سعادت پناه نينگ دور:

زعفر انليغ پنجه سي کون پنجه سيني قيلدي پست
بومثل مشهور دور کيم دست بر بالاي دست

و اول فرماننيک حاشيه سيدا حضرت پادشاه دين پناه اوزلاري کلک گوهر نثار لاري بيلان مرقوم قيليب ايرديلار کيم وحيدالدهر فريدالعصر امير سيدي علي باري سوز ونک ني عرضفه يتيکوردي و درجهٔ قبول ثاپتي ديو بيوريلش انشاءالله بو رابطه که سيزنينک بيزنينک ارامزدا ديندا کيم نصيب بولوب تور آخرت ته هم يوز مونجه بولغاي (۳۸) (ص ۱۲۶-۱۲۷)

انهيءَ محبت آميز عبارت سان خط پورو ڪيل آهي. ملاياريءَ جو خط هي آهي: (۳۹)

ملاياريءَ جو خط

يوقاري تابوغيدا عرض دعا و ثنادني سونک معروض راي مهرآراي و ضمير فرح افزاي اولکيم تابوذره قليل الاستطاعت دولت ملازمت و سعادت مواصلت دين محروم دور لحظه بلک لمحه يادلاريدين غافل ايماس

ملاياري

چوغربت ايچرا منکا وصلينکيز نصيب ايماس
من غريب ني کرسورسيانکيز غريب

داغي اول حضرت دين عهدنامه بيرلا مكتوب شريف كياتور ساديلر حضرت نواب سلطان و بواسير وادي هجر انكايي كلفت بولدي و هرزمان سلطان ايتور لاركيم اولاردين كوب منفعل بيز خدمت شايسة قيلمادوك و تقصير كوب بولدي:

ياري

اي دوست خلاف دوستداري قيلما غربت ته قويوب كوب سكا خواري قيلما
غفلت ني نونيت مونجه مينك حايمدين (ياري) ني اونو تماترك ياري قيلما

"چون اطناب موجب ملال خاطر ايردي بورباعي غه اختصار قيليب دعا بتيلدي..." (۴۰)
(ص ۴۷-۴۸)

سلطان جو خط بادشاهہ جي حضور ۾ پيش ڪيو ويو. —دست بربالاي دست— جي ترڪيب کي ڏاڍو پسند ڪري هن حقير کي جواب ۾ غزل لکڻ جي فرمائش ڪندي فرمايائين ته ڏاڍو چڱو موقعو آهي! (المأمور معذور و العذر عند كرام الناس مقبول).
چنانچہ مون انهيءَ بيت جي جواب ۾ هيٺيون غزل چئي شاهي خدمت ۾ پيش ڪيو:

لمؤلفه

دست خون آلودينك ايتي پنجۀ مرجاني پست
بومنلدور ايل اراكيم دست بربالاي دست
اول لبي ميگون اگر مجلسده بيروم بولغاي
ساقي تان ييغلاب صراحي جام مي بولون شكست
مست عشقه اهل تقوا طعني قويسون ايتيكيز
دايما هشيار اراسيدا بولور معذور مست
ظاهرين كورمه كيشينك باطيني غه قيل نظر
زاهدا معني غه باق آدم ايماس صورت پرست
باعث كيفيتيكني قايدا ذوق ايتكاي سينينك
ايچمكان وحدت شرابن (كاتبي) روز الست (۴۱)
(ص ۴۸)

بادشاهہ غزل ٻڌي ڏاڍو خوش ٿيو ۽ آفرين چوندي هن حقير کي مير عليشير ثانيءَ جي لقب سان مخاطب ڪيو. مون چيو ته آءٌ ڪجهہ به نہ آهيان ۽ نہ انهيءَ لقب جي لائق آهيان! بلڪ مون کي تہ جيڪڏهن ان جو تُڪريل (خوشه چين) چيو وڃي تڏهن بہ منهنجي لاءِ وڏي فخر جي ڳالهہ آهي! بادشاهہ وراڻي ڏني تہ جيڪڏهن آءٌ هڪ سال مشق ڪيان تہ چغتائي زبان ۾ مير عليشير جو نالو ڀلائي ڇڏيان! مطلب تہ بادشاهہ منهنجي ايتري ساراهہ ڪئي جو آءٌ شرم جي وڏي بوجهہ هيٺان اچي ويس.

هڪ ڏينهن آءٌ شاهي تيرانداز خوشحال (خوشحال بيگ) سان ڳالهائي رهيو هئس. هو بادشاه جو خاص معتمد هو ۽ شاعرائي صحبتن جو خاص چاڻو هو. هن مون کي ٻن غزلن جو مضمون ۽ قافيو رديف ڏنو. مون هيٺيان غزل ٺاهيا:

لمؤلفه

رخ لاري کيفيت ميدين قچان کيم آل دور
ساقيا تانيرسين اول گلچهره نسي خوشحال دور

نقد عمر نيکيني متاع وصل غه خرج ايتکا نيننک
ديل بيلان کنکاشني قوي عالم غه اول دلال دور

مرده لار احبا سيد العلي مسيحا دور ولي
زلفي جادو، چشمي فتان، غمزه سي قتال دور

لب لاري يارينک چوچو کدور، دل نيچون ميل ايتمکاي
هر نيمر سه کيم چوچوک بولغاي کوکل ميال دور

تيلبه بولوب ييغلامه تلاش مين ديب (کاتبي)
سيم اشک بيرلا درون سينه سالامال دور(۴۲)
(ص ۴۹)

ٻيو غزل هي چيم:

لمؤلفه

چين دور ور زلفينککه جادو ينع اني يلغان ايماس
کفر اسنادي خطينککه اي صنم بهتان ايماس

شربت لعلينکني بيرمين خسه کم داروني قوي
اي طبيبم اول مينينک در ديمغه هيچ درمان ايماس

عيب ايما سولاف عشق اوراق کيليب عشاق ارا
عشق ميدانيدا آيننک کيم باشي غلتان ايماس

يار غه اتينک قيامامون اغيار بيرلا کفت و کوي
هم نفس بولماق ملک شيطان بيلان چسبان ايماس

عيد وصلي بيرکاي ايل اول قاشي يايئنک (کاتبي)
قبله دين يانسون يوزي هرکيم انکا قربان ايماس(۴۳)
(ص ۴۹-۵۱)

اهي پيئي غزل ولايت هند ۾ مشهور ٿي ويا ۽ خاص وعام جي زبان تي چڙهي ويا. بادشاهه جي آفتابچي، عبدالرحمٰن بيگ، جي دوستيءَ سبب منهنجو ستارو چڙهي ويو. هو نورسيده جوان بادشاهه جو معتمد ۽ خاص مجلسن ۾ ويهندڙ همراز ۽ مصاحب هو. شعر و سخن جي مجلسن جو پڻ چاڻو هو. سندس مناسبت تي مون هيٺيان ٻه غزل چيا:

لمولفه

اول پريچهره قاچان ناز ايلکاي | ناله غمه عشاق آغاز ايلکاي
بير يدور اول غنچه نيک دل بلبلي | گلشن کو بيدا پرواز ايلکائي
عاشق او لدور بزم غمدا ساقيا! | ناله سين ني بير لا دمساز ايلکاي
ايتلا ريله هم سفال ايلاب ميني | او مرين عالمدا ممتاز ايلکاي
دلبر او لدور عاشقه‌اي (کاتبي) | لطيفي کوب، جو ديني آز ايلکاي (۴۴)
(ص ۵۰)

لمولفه

تشبيهه ايتيب لبينککه او زين باده قيلدي نفع
نرگس کوزينککه او خشار ايتري خماري دفع
دعوت ميسر او لسه دعا بيرلا اول پري
اغياري بر دعا بيلان آسان ايروردي دفع
اول اي حجاب ايتر يوز يکه زلفين ابدوش
کيل اي صبا يتيش آرادين قيل حجابني رفع
کور دو کجه قامتينکني سجود ايتيکيم بوکيم
دير لار نماز جايز ايماس بولما ينجه شفع
يا نيب يا تبلسه دل نولا در دمني (کاتبي)
نار فراق پارچه وجود مني قيلدي سفع (۴۵)
(ص ۵۱)

مطلب ته انهن ڏينهن ۾ شعر وسخن جي رات ڏينهن (روزشب) رس رهاڻ رهندي هئي، تنهنڪري گهڻو ڪري منهنجو وقت شاهي حضور ۾ گذرندو هو.

هڪ ڏينهن هن حقير کان پڇيائين ته ولايت روم وڏي آهي يا هندستان جو ملڪ؟ مون وراڻي ڏني ته جيڪڏهن ولايت روم مان اهي سڀ ملڪ مراد آهن جيڪي ماتحت آهن ته پوءِ هندستان ان جي ڏهين پتيءَ (عشرعاشر) ۾ به نه ايندو، پر جيڪڏهن مقصد فقط ولايت سيواس آهي ته يقيناً هندستان جو ملڪ وڏو آهي. بادشاهه چيو: منهنجو مطلب سموري سلطنت جو آهي. مون عرض ڪيو ته اسان جو بادشاهه انهن ستن ئي اقليمن تي حڪومت ڪري ٿو جيڪي اسڪندر جي سلطنت ۾ شامل هئا. ليڪن جيڪا اسڪندر جي سوانح بيان ڪئي وڃي

ٿي ۽ سندس حڪومت جي تاريخ پڙهائي وڃي ٿي ان مان ظاهر ٿئي ٿو ته هن ذاتي طرح نه آهي ملڪ ڏٺا هئا ۽ نه شخصي طرح انهن آبادين تي هن حڪومت ڪئي ٿي. ڇاڪاڻ ته آباد دنيا_جيڪا موجوده آباد دنيا جو چوٿون حصو ٿئي ٿي_ان جي ڊيگهه (١٨٠) ڊگريون ۽ خط استوا کان ان جي موڪر (٦٠) ڊگريون آهي ۽ نجوم جي حساب سان ان جي ايراضي يا رقبو (٦٧٠، ٦٦٨، ١) فرسخ ٿيندو. تنهنڪري ناممڪن آهي ته ايڏيءَ وسيع سرزمين تي ڪو به ماڻهو شخصي طرح حڪومت ڪري سگهي. ٿي سگهي ٿو ته انهن اقليمن مان هرهڪ جي ڪجهه حصي تي هن حڪمراني ڪئي هجي. جهڙيءَ ريت هن وقت بادشاهه روم (ترڪي) حڪومت ڪري رهيو آهي. بادشاهه سوال ڪيو ته بادشاهه روم انهن ستن اقليمن جي حصن تي حڪومت ڪري ٿو ڇا؟ مون عرض ڪيو: هائو! پهرين اقليم جو حصو يمن آهي، ٻي اقليم جو حصو مڪو شريف، ٽئين اقليم مان مصر جو ملڪ، چوٿين اقليم مان حلب، پنجين مان دارالسلطنت محروسه قسطنطنيه، ڇهين مان ڪيفه (ڪفه=Kaffa) ۽ ستين اقليم مان Vienna ۽ Ofen (بدون و بچ). انهن سان هرهڪ تي بادشاهه روم پنهنجا حاڪم (بگلر بيگلري) ۽ قاضي (قاضي لري) مقرر ڪندو آهي، جيڪي سندس نالي ۾ حڪومت ڪندا آهن. علاوه ازين جڏهن گجرات ۾ هئس ان وقت خدا ڄاڻي ڪيتريقدر صحيح آهي_مون سان سورت بندر (سرت نام بندرده) جي حاڪم (خواجه بخشي) ۽ قره حسن نالي سوداگر ڳالهه ڪئي ته چين ولايت (ولايت چينده) ۾ سوداگرن رمضان جي عيد تي بادشاهه روم جو نالو خطبي ۾ پڙهائڻ چاهيو ۽ خاقان چين کي چيو ويو ته جنهن صورت ۾ اسان جو بادشاهه مڪي ۽ مديني ۽ قبله جو_جنهن ڏانهن منهن ڪري سجدو ڪيون ٿا_بادشاهه آهي تنهنڪري سندس نالو عيدن جي خطبي ۾ وجهڻ ضروري آهي. ان وقت خاقان چين_جيڪو غيرمذهب آهي_انهن جو چوڻ واجبي سمجهي نه فقط مڪي مديني ۽ قبلي جي بادشاهه جي نالي وجهڻ جي اجازت ڏني، بلڪ خطيب کي خلعت پهرائي هاٿيءَ تي سوار ڪري شهر ۾ جلوس ڪيرايو ويو. انهيءَ زماني کان بادشاهه روم جو نالو خطبي ۾ هليو اچي ٿو! مون چيو ته ان کان سواءِ ٻي ڪهڙي بادشاهه کي اها آبرو نصيب ٿي آهي؟ تنهن تي بادشاهه پنهنجي اميرن ۽ وزيرن (خانلرينه و سلطانارينه) کي مخاطب ٿي چيو ته واقعي بادشاهه روم کي حق پهچي ٿو ته هو بادشاهه ـڏائي! روءِزمين تي پيو ڪو به ان جو مستحق نه آهي!

ٻي موقعي تي ڪريميا جي خان (قرم خانندن) جي ڳالهه نڪتي. مون چيو ته اهو به اسان جي بادشاهه جي تحت آهي. بادشاهه چيو: جيڪڏهن ائين آهي ته پوءِ سندس نالي خطبو ڇو ٿو پڙهيو وڃي؟ مون عرض ڪيو: اسان جي بادشاهه کي اهو اختيار آهي ته خطبي ۽ سڪي جو حق ڪنهن کي به عنايت ڪري. انهيءَ ڳالهه سيني کي مطمئن ڪيو ۽ سيني گڏجي اسان جي بادشاهه لاءِ دعاي خير گهري.

هڪ ڏينهن بادشاهه ارادو ڪيو ته گهوڙي تي سوار ٿي دهليءَ ۾ مشائخن جي مقبرن جي زيارت ڪئي وڃي، آءٌ به سائس گڏجي هليس. اسين دهليءَ جي پير شيخ قطب الدين، شيخ نظام الدين وليءَ، شيخ فريد شڪرگنج، مير خسرو دهلوي، ۽ مير حسن دهلويءَ (۴۶) جي مرقدن تي وياسين. مير خسرو جي شعر تي گفتگو نڪتي. مون سندس "درياى ابرار" مان چند بيت پڙهيا، جن جو منهنجي دل تي اثر هو ۽ چيم ته منهنجي مجال نه آهي جو سندس مقابلي ۾ ڪجهه چئي سگهان. بهرحال، هڪ غزل چيو اٿم. بادشاهه چيو: پڙهه! مون مطلع پڙهيو:

لمؤلفه

هر که قانع شد به یک نان پاره، سَردِ مهتر ست
کار او، از جملهٔ شاهانِ عالم، بهتر ست (۴۷)
(ص ۵۳)

بادشاهه خوش ٿيو، چيائين: والله العظيم اين بهتر است! هتي پنهنجي شاعري ڏيکارڻ مقصد نه اٿم بلڪ بادشاهه جي قدردانيءَ جو تذڪرو ڪرڻ مقصود آهي.

هڪ دفعي آءٌ شاهي مهربردار شاهين بيگ سان ملڻ ويس، ۽ کيس التجا ڪيم ته مون کي سفر جي اجازت وٺي ڏئي! خالي هٿين وڃڻ مناسب نه هو، پنهنجا ٻه غزل کنيو ويس. هڪ غزل هي آهي:

لمؤلفه

هر سحر اي يوزي گل گلشن کو ينيککه ياريب
ييغلار اسو اليني دل شبنم اشکمي تاريب
کور کاج اين غنچه دهن گل يوزوکي گلشندا
گل ييلان غنچه خجل بولوي حيا دين ميزاريب
اين طبيبم دل مجروح شفا تاپسه ني يار
سين شکر لبني قرا باغريغه بير لحظ ماريب
يو را کيم هجرالمي بيرلا نيچون پرخون دور
کو کاز اين دل آني اول خوني غه باغرينکي ياريب
(کاتبي) سين ره عشق ايچرا سرامد بولدونک
تاشله فرهاد ايله مجنونني الار قالدي هاريب (۴۸)
(ص ۵۳)

بيو غزل هي هو:

لمؤلفه

کپريکي اوتيـنـه قاشي يـارينـک کـان ياسار
دلي سينم اوزره پنبـهٔ داغيم نشان ياسار
مغرور بـولـما حسينکه اي قـاشـلاري کـمان
رستم لارينـک کـمـانـيـنـي آخـر زمان ياسار
بيتاب بولسه دل تـب هـجـرنيکدين اي پـري؟
آهـم تـرحـم ايـلاب الـکـا سـايـبـان ياسار
قـصـر وصـال يـاره کـونـکـل قيلمغه عـروج
عاشق کـمـنـد آهـي آنـکـا نـردبـان ياسار
دل رشـتـغـه چـيـکـار در اشکمني (کـاتـبي)
اونخشار که ياره بار ماغ ايچون ارمغان ياسار(۴۹)
(ص ۵۳-۵۴)

شاهين بيگ ڪوشش جو واعدو ڪيو ۽ سچ پچ هڪ ڏينهن موڪل جي خوشخبري ڪئي اچي پهتو ۽ چيائين تہ موڪل لاءِ آءٌ بادشاهہ جي خدمت ۾ عريضو موڪليان! برسات جي موسم (برشگال) ختم ٿي چڪي هئي، مون رسمي طرح بادشاهہ جي خدمت ۾ اجازت جي درخواست موڪلي ۽ گڏ پنهنجا ٻہ غزل بہ آماڻيم: هي غزل چغتائي زبان ۾ آهي:

لمؤلفه

دولت سنينک بيلان اکـر اي دل بـولـو رسه يار
قيلغاي وفـا لار اول صـنـم شوخ و شيوه کار
بير بير کاکيلـه خـاک رهـک بـيـرلا اي پري!
تـو قراقچه بـولـمـا نـمـايـدي انيـک البدا ايپار
شفتالـو سـورسـم اول لبي عـنـاب لارغـه کـر
هر قاليسي بولسه خشم ايتيب ايتورکه ناري يار
کريه قيلوب ايشيککه يـوز سورت دوکيم بوکيم
کوز ياشيني بـولـور سه سوبير غال قيلاي نثار
يـوقـاري تـا بونميدا شـهـا قـورقـه ايـمـنـه
دردني (کاتبي) سنکا غرض ايلسه ني بـار(۵۰)
(ص ۵۴)

هيئون غزل عثماني ترڪيءَ ۾ چيل آهي:

لمؤلفه

غافل اولمه دوشد وڪڪ ير ملڪ هندوستاندر
ميل ايدوب آنده قلانر جمله سرگرداندر
عالمي ڪشت ايلنر ديديلر بالا نماق
حق بودر دنياده جنت ملڪت عثماندر
واروب آنده برنظر كورمك احبانك يورين
بلمشس اول اي خستة دل هردرد كه درماندر
دوش اياغينه همايون بادشاهڪ رخصت آل
دايما دوشمشلره آنوڪ ايشي احساندر
ميل ايدرسه قالمغه دل طفلي هندوستانده
(ڪاتبي) اويمه سن آکا اول دخير اوغلاندر (٥١)
(ص ٥٥)

منهنجي انهيءَ درخواست ۽ غزلن جي جواب ۾ بادشاهہ مرحمت ۽ شفقت فرمائي مون کي موڪل عنايت ڪئي ۽ سان ئي سروپا خلعت ۽ حفاظت لاءِ راهداري جو پروانو عطا ڪيائين. ... سفر جي هرشئي تيار هئي، بادشاهہ مون کي جمعي جي ڏينهن شام جو موڪلائيءَ جي ملاقات لاءِ گهرايو، حڪمت الاهي آهي موڪلائي هلڻ تي هئس جو مؤذن بانگ ڏني ۽ بادشاهہ ڏاڪڻ لهڻ لڳو. سندس عادت هئي تہ بانگ ٻڌي جهڪندو هو. ڏاڪڻ تي بہ هن ائين ڪيو ۽ پير ٿڙڪي ويس. ڪيئي ڏاڪا لڙڪندو وڃي هيٺ پيو. مٿي ۽ ٻانهن کي سخت ڌڪ لڳس. (٥٢) سچ چوندا آهن: (الحذر لايغني عن القدر) تقدير ٻڃي ڪانہ ايندي آهي.

محلات ۾ تشويش ۽ مايوسي پيدا ٿي ويئي، ليڪن معاملي کي ٻن ڏينهن تائين مخفي رکيو ويو ۽ مشهور ڪيو ويو تہ الحمدالله بادشاهہ خوش آهي! غريب اهل حاجت ۾ خيرات ۽ سپاهن ۾ انعام تقسيم ڪيا ويا. ٽئين ڏينهن سومر جو بادشاهہ زخمن جي سختيءَ سبب فوت ٿي ويو(٥٣) - انالله و انااليه راجعون!

بادشاهہ جو وليعهد جلال الدين اڪبر، ميرزا خانخانان سان گڏجي شاهہ ابوالمعالي سان ماٺ ويو هو. فوراً ڏانهنس انهيءَ افسوسناڪ واقعي جي خبر موڪلي ويئي. انهيءَ وچ ۾ اميرن ۽ خانن (خانلر و سلطانلر) ۾ پريشاني ۽ اضطراب پيدا ٿي ويو، ڪين اهو سمجهہ ۾ نٿي آيو تہ اوستائين ڇا ڪن؟ مون سندن همت ٻڌرائي ۽ ٻڌايو تہ مرحوم مغفور سلطان سليم خان عليه الرحمة و الغفران جي فوت ٿيڻ وقت پيري باشاهہ ڪيئن نہ عقلمنديءَ سان مسئلي کي منهن ڏنو هو ۽ بادشاهہ جي وفات کي في الحال مخفي رکيو هو. مون ڪين صلاح ڏني تہ شهزادي جي پهچڻ تائين ڳالهہ لڪائڻ نهايت مناسب ٿيندي. سڀني کي اها صلاح وڻي. دستوري طرح

مصاحب ۽ امير دربار ۾ ايندا رهيا، حڪم احڪام ملندا رهيا. مشهور ڪيو ويو ته بادشاهه گهوڙي تي سوار ٿي ٻهراڙيءَ ۾ ويندو، ليڪن وري موسم جي خرابيءَ جو بهانو ڏئي اهو ارادو ملتوي ڪيو ويو. ان جي بجاءِ اڳئين ڏينهن دربار عام منعقد ٿيڻ جو اعلان ٿيو. نجومين اهو ڏينهن به نحس ٻڌائي ٽاري ڇڏيو. انهيءَ ٽارٽور هڪ قسم جي چوءِ پچوءِ پيدا ڪري وڌي، جنهنڪري اربع ڏينهن شاهي درشن لازمي سمجهي اعلان ڪيو ويو. اتفاق سان شاهي مصاحب مولابيگ (٥٤) (مغلابي) جي شڪل بادشاهه سان ملي ٿي آئي، البت ڪي قدر سندس قد ننڍڙو هو. انهيءَ کي شاهي لباس پارائي ديوان عام ۾ هڪ خاص مسند تي ويهاريو ويو، جيڪا انهيءَ مقصد لاءِ تيار ڪئي ويئي هئي. اکيون ۽ منهن خاص طريقي سان ڍڪي، خوشحال بيگ کي پاسي ۾، ۽ مير منشيءَ کي پٺيان بهاريو ويو. اميرن شهر جي معززن (سلطانلر و ميرزالر و رعايا و عوام‌الناس) رعيتي ۽ عوام‌الناس پنهنجي بادشاهه جو ديدار ڪيو، خلق خوش ٿي، اميرن ۽ معززن کي اطمينان ٿيو، طبيبن کي بادشاهه جي صحتيابيءَ تي انعام ۽ ٻهرائيون ڏنيون ويون. اهڙيءَ ريت شاهي صحتيابيءَ جي مژده ٻڌڻ کي خوشي ڏئي ڇڏي.

انهيءَ حال ۾ مژني کان موڪل ڪري اڳ شاهي صحتيابيءَ جي خبر سان لاهور روانو ٿيس. اهو ربيع‌الاول جو وچ ۽ رواني ٿيڻ وارو ڏينهن خميس جو هو. سوني پت، پاڻي پت، ڪرنال ۽ ٿانيسر (سوني پت، پاني پت، قرنال، تاني‌سره) کان ٿيندو ساماني شهر (ثمانيه) ۾ پهتس. انهن جي حاڪم کي بادشاهه جي سلامتيءَ ۽ دربار ڪرڻ جي خوشخبري ٻڌايم. اتاهون هلي سرهند (سهرند) واري سڙڪ ڏيئي ماڇيواڙي کان بجواڙي (ماچواره، باجواره) آيس. اتاهون سلطان پور درياءَ پيڙين تي اکري تيزيءَ سان ڪوچ ڪندو لاهور پهتس.

جلال الدين اڪبر ميرزا انهيءَ وچ ۾ بادشاهه ٿي چڪو هو (٥٥) ۽ لاهور وغيره ۾ سندس نالي جو خطبو پڙهجي رهيو هو. لاهور جي حاڪم ميرزا شاهه مون کي اڳتي وڃڻ کان روڪ ڪئي ۽ چيائين ته بادشاهه حڪم ڪيو آهي ته ڪابل ۽ قندار طرف ڪو ڪونه وڃي! منهنجي لاءِ پيو رستو ڪونه هو، لاچار بادشاهه سان ملڻ لاءِ موٽ ڪاڌيم. اجا ڪلانور پهتس ته جلال الدين اڪبر بادشاهه ۽ خانخانان قلعه مانڪوٽ جي محاذ تي ملي ويا. بيرم خان جي خواجه ملا پيرمحمد جي ذريعي مون کي آڇ ڏني ويئي ته اڳ ڪجهه وقت ترسي پوان، ان کان پوءِ مون کي سند يا هند ۾ جتي وڻندو آتي عهدو ڏنو ويندو! مون جهٽ مرحوم بادشاهه جو مليل اجازتنامو ۽ سندس وفات جي تاريخ ۽ هڪ غزل سندس اڳيان رکيو:

لمؤلفه

هند ايچيدا برهماي ايردي همايون پادشاه

بيردم ايچرا بولدي شونقار ايلادي عزم إلـه

اول مصيبتي ايشتگاج فجغيريب زاري بيلان

اينگيز تاريخ فوت: بولدي همايون پادشاه (٥٦)
(ص ٥٧)

غزل هي آهي:

لمؤلفه

غرض جور و جفا ايماس جهانينک شاهي بولماقدين
ساقين عشاق نينک اي مه خدنک آهي بولماقدين
شه رومک ايشيکيدا باريب دايم کدا بولماق
منکابه راک دورورکوب هند و سند نينک شاهي بولماقدين
حبيبنک کويدا سنکا رقيب او لماق تيلار همراه
خدايا ميني سين ساقله انينک همراهي بولماقدين
ميني او لتورسه اول خوني قوينيک معنيٰ صيلينک ترغمب
مرام او لدور ليشينينک کيشي دولتخواهي بولماقدين
وفا قيلماق ميسر بولسه سنکا اول جفا پيشه
رقيبنک (کاتبي) غم تار تمغين اکاهي بولماقدين (٥٧)
(ص ٥٧-٥٨)

ميرزا پنهنجي والد جو فرمان ڏسي ۽ اهي نظمون پڙهي تمام خوش ٿيو ۽ مون کي وڃڻ جي اجازت ڏنائين. پر شرط وڌائين ته آءٌ چئن اميرن سان گڏجي وڃان، جيڪي عنقريب ڪابل وڃڻ وارا هئا

انهيءَ عرصي ۾ شاه ابوالمعالي گرفتار ٿي چڪو هو ۽ لاهور جي قلعي ۾ بند هو. تاريخ چوڻ جي انعام ۾ مون کي هڪ لک راه خرچ جو حڪمنامو مليو. آءٌ چئن اميرن سان گڏجي وڃڻ جي تياري ۾ لڳي ويس.

(هن ڪان پوءِ هندستان جي چند عجائبات جو ذڪر ڪري ٿو. مثلاً هندن جو مذهب، لاشن جو ساڙڻ، ستي ٿيڻ، هرڻن جي شڪار ڪرڻ جو طريقو، جهنگلي پاڏن جي پنيان هاٿي ڇڏي شڪار ڪرڻ وغيره وغيره).

ربيع‌الاول جي وچ ڌاري اسين ڪابل روانا ٿياسين. اسين لاهور جو درياهه (درياءِ لاهور) پيڙين ذريعي ٽپياسين. بيءَ نهر (نهر عظيمه) تي آياسين اتي آڪرڻ جو وسيلو ڪونه هو. اسين تختا ۽ ڪاٺ پڌي (ڪتلر يعني سريرار و ڪوزه‌لر) انهيءَ جي ذريعي ٽپياسين. بي نهر وات تي بهره (درياءِ بهره) جي آئي. اها پيڙيءَ تي ٽپي سين. اتهن جي حاڪم کي مون بادشاهه جي پئسن ڏيڻ لاءِ حڪم ڏيکاريو. هن قسم ڪئي چيو ته بادشاهه جي فوت ٿيڻ سبب ڍل اگهڙي، ڪانڊ سگهي آهي، ترسٽون پوندو، جيسين چوڌاري ماڻهو موڪلي اوگهڙ ڪرائي ونجي!

پنهنجي ساٿي اميرن (بيگلر) ۽ مير بابوءَ (مير بابوس) سان صلاح ڪيم. انهيءَ چيو تہ شاه ابوالمعالي قلعي مان فرار ٿي چڪو آهي، پڪ ئي پڪ هو پنهنجي پاءُ ڪمرد بيگ (ڪهمرد بيگي=Kihmerd Bey) وٽ ڪابل ويو هوندو. تنهنڪري رستو غير محفوظ آهي، اسين ويون ٿا، تون پٺسا ونيو اسان جي پويان اچ. مون لالچ ڇڏي اهڙيءَ حالت ۾ گڏجي وڃڻ مناسب ڄاتو. اسين گڏجي پيڙيءَ تي درياءِ خوشاب ٽپي نيلاب وٽ آياسين، اهو پڻ پيڙيءَ جي ذريعي اڪري اسان سرزمين باختر ۾ قدم رکيو. اسان مبارڪ مهني جمادي‌الاول (٩٦٣ھ) جي شروع ۾ نيلاب ٽپي ڪابل ڏانهن راه ورتي!...... (صفحو ٣٦ تان ٦٠ ترڪي - صفحه ٣٦ تا ٦٢ انگريزي)

سمجهاڻيون

(١) ڏسو هيوز جو گزيٽير ص ٥٨٣ - ننگرپارڪر.

(٢) راجپوتن جي ولر ڪي ڏسندي مون اوٺين کي حڪم ڏنو تہ پنهنجن سُهرين کي ويهاري ڇڏين، جيئن حلقو قائم ٿئي ۽ توب هلائڻ ۾ آساني ٿئي.

(٣) وڳهه‌ڪوٽ. معصوميءَ ۾ قلعي واهڪہ (ص ٦١) آيو آهي. وگہ‌ڪوٽ يا وجه‌ڪوٽ پُراڻ درياهہ کان پنج ميل مشرق طرف اللّٰه‌بند جي مٿان. رڻ‌ڪڇ ۾ جڏهن پاڻي هو ۽ پيڙيون هلنديون هيون ان وقت وڳهه‌ڪوٽ بندر هو (دائودپوٽو ص ٢٩٤ بحواله ڪزنس ص ١٢٣).

(٤) جوڻ - فتح باغ - ماتليءَ جي قريب آهن. شاهہ‌حسن ارغون، همايون کي سنڌ مان ڪيڻ جي خوشيءَ ۾ اهو ڳوٺ آباد ڪرايو هو. (طاهري ص ٧٧) ماتليءَ کان اٺ ميل جنوب ۾ فتح باغ جا آثار موجود آهن. جوڻ وٽان همايون درياهہ ٽپي قنڌار راهي ٿيو هو. ٧- تاريخ ربيع‌الاخر ٩٥٠ھ جو. جوڻ تي پڌايل پل جي تاريخ آهي. صراط‌مستقيم (معصومي ١٨٠)

(٥) ڏسو معصومي ١٨٣ - سيدي علي رئيس پنج سال بيماريءَ جي مدت لکي آهي. انهيءَ حساب سان ميرزا تي ٥٦-٩٥٧ھ ۾ فالج ڪيريو.

(٦) ڏسو معصومي ١٨٣ کان ١٩٠ تائين. ۽ طاهري ٩١-٩٤. معصوميءَ ۾ آهي تہ ٻهرين محرم ٩٦٢ھ جو ٺٽي ۾ ارغون ۽ ترخان اميرن متفق طور ميرزا عيسيٰ جي بيعت

کئي ۽ ميرزا شاهه حسن کان باغي ٿي ويا — ميرزا جي غلامن هرهڪ عربي گاهي، شنبه ۽ رفيق، جن کي ميرزا ٩٦٠هه جي اوائل ۾ ٺٽي ٺاڻن مقرر ڪيو هو. (معصومي ٢٨٤) قتل ڪيو ويو. (معصومي ١٨٧) سيدي علي رئيس کين "لائق اسير" لکي ٿو ۽ مير معصوم انهن لاءِ، مردم اراذل (١٨٤) ۽ اوباش (١٨٣) جا لفظ ڪتب آندا آهن. تاريخ ڏسو ص ٩١

(٧) نصرت آباد دراصل تغلق آباد (ڪلان ڪوٽ مڪلي جي ڏکڻي ڇيڙي تي) کي سڏيو ويو آهي. انهيءَ فساد ۾ ميرزا شاهه حسن پنهنجي زرخريد غلام رفيق ۽ شنبه کي انهن جو قلعدار مقرر ڪيو هو ذيقعده ٩٦٠هه جي آخر ۾. (معصومي ١٨٤)

(٨) ٢٢-محرم ٩٦٢هه جو سلطان محمود لشڪر وٺي ميرزا شاهه حسن جي منزل تي پهتو. (معصومي ١٨٩)

(٩) شيخ عبدالوهاب پوراني شيخ الاسلام ٺٽو. ڏسو منهنجو مضمون "سنڌ جا پوراني سادات"

(١٠) شيخ جماليءَ جو مقبرو مڪليءَ تي موجود آهي. (ڏسو مڪلي نامو ٨١-٨٤)

(١١) شيخ الاسلام شيخ ميرڪ محمود متوفي محرم ٩٦٢هه بن شيخ جلال الدين ابوسعيد پوراني. سندس قبر پنهنجي خانداني قبرستان ۾ (مڪليءَ تي) موجود آهي. جنهن صورت ۾ سندس وفات تازو ٿي هئي، تنهنڪري سيدي علي رئيس شيخ الاسلام ميرڪ عبدالوهاب سان ملاقات ڪري اوڏاهين فاتح پڙهڻ ويو. (ڏسو راقم جو مضمون "سنڌ جا پوراني سادات")

(١٢) اهي جنگيون ساپاره؟ وٽ لڳيون. (معصومي ١٨٩) جنگ هلندي ميرزا عيسيٰ ۽ سلطان محمود جي وچ ۾ (٢- ربيع الاول ٩٦٢هه) قرآن مجيد تي اندروني صلح ٿيو ته ملڪ کي ميرزا جي مرڻ بعد ۾ حصا ڪري ڪندا. (معصومي ١٨٩-١٩٠) — انهيءَ بعد ميرزا شاهه حسن کي ميرزا عيسيٰ سان صلح ڪرڻ تي آمادو ڪيو ويو. صلح جا محرڪ شيخ عبدالوهاب پوراني، ميرزا قاسم بيگلار هڪ طرفان ۽ ٻئي پاسي کان سلطان محمود خان، مير شاهه محمود، مير شاهه حسين تڪدري هئا. مير معصوم جو قول آهي ته اهو واقعو (صلح) صفر مهيني جي آخري تاريخ ۾ ٿيو. (٩٦٢هه — معصومي ١٩٠)

جنگ هلندي کي خاص امير قتل ٿيا، جن جا سِر شاهه حسن جي آڏو پيش ڪيا ويا. شاهه حسن روئي وينو. کيس چيو ويو ته جيڪڏهن مخالفن ۽ باغين جا سر اچن ٿا تڏهن به توهان روئو ٿا! جڏهن اوهان جا سپاهي قتل ٿين ٿا، تڏهن به گوڙها ڳاڙيو ٿا. جي اهو حال آهي ته پوءِ صلح ڇو نه ڪجي.

شاهه حسن جو اهو روح فقط ارغونن ۽ ترخانن جي لاءِ هو، هن جڏهن پاڻ ملتان کان وٺي ٺٽي تائين ڪوس ٿي ڪيو تڏهن اکين سان هڪ لڙڪ ڪونه وهيس؟ جنهن وقت پڻ ٺٽي ۾ قتل عام ڪيو ۽ جڏهن بکر جي قلعي تان بيگناهه سنڌين کي ڳوٽين ۾ وجهي درياهه ۾ ڪيرايو ويو، ان وقت اک آلي ڪانه ٿيس؟ پڻ بکر سرڪار ۾ رهندڙ سمورا

جتوئي جنهن رات جو ٻارين ٻڇين ڪُهرائي ڇڏيا، انهيءَ رات ننڊ ڪانه ڦتيس؟ ليڪن جنهن وقت پنهنجن جا ٻ-ٽي سر آڏو آيس ان وقت اکين مان لڙڪن بس نٿي ڪئي — فاتحن جي موت تي روئڻ قانون آهي! مفتوحن جو موت ته ڪتي جي موت مثل آهي. ان تي ڪهڙي اک وراڻي واجهائجي؟

(١٣) ميرزا صالح کي ميرزا قاسم بيگلار ٺٽي مان وٺي اچي شاهه حسن وٽ پيش ڪيو. (٣- ربيع الاول ٩٦٢هه — معصومي ١٩٠–١٩١)

(١٤) ميرزا شاهه حسن، ملا ياريءَ کي فرمان، ٻه نقارا ۽ خلعت فاخره ڏئي ميرزا عيسيٰ ڏانهن موڪليو. (معصومي ١٩١) گويا ملا ياري فرمان لکي پاڻ خلعت سميت ٺٽي ويو.

(١٥) ڏسو معصومي ١٨٨–١٩٠

(١٦) صفر ٩٦٢هه جي آخري تاريخ جو ماه بيگم شاهه حسن وٽ پهتي. (معصومي ١٩٠)

(١٧) شاهه حسن جي طبيعت کي شيخ عبدالوهاب پورانيءَ سخت خراب ڏسي منزل ڪٽائي سيوهڻ طرف رخ رکيو. بکر ڪونه پهتا جو شاهه حسن فوت ٿي ويو. (معصومي ١٩١–١٩٢)

(١٨) معصوميءَ ۾ ماه بيگم جي پهچڻ جي تاريخ (آخر) ٢٩- صفر ٩٦٢هه آهي.

(١٩.م) مير معصوم شاهه حسن جي وفات جي تاريخ ٻارهين ۽ روز دوشنبه لکيو آهي. ليڪن سيدي علي رئيس جي لکڻ مطابق ٩- جمادي الاول ٿيڻ گهرجي. مير معصوم جي بيان ڪيل تاريخن مطابق واقعات جي جدول هن ريت بيهي ٿي:

١- محرم ٩٦٢هه	ارغونن بغاوت ڪري ٺٽي ۾ ميرزا عيسيٰ جي بيعت ڪئي. (معصومي ١٨٧)
١- محرم ٩٦٢هه	ساڳئي ڏينهن ميرزا شاهه حسن جي خاص مائهن عربي گاهي، شنبه ۽ رفيق کي قتل ۽ شاهه حسن جي گهرواري ماه بيگم کي قيد ڪيو ويو. (معصومي ١٨٧)
- محرم ٩٦٢هه ؟	احمد ولي (خمير مايهٔ فتنه و فساد) کي بکر ۾ قيد ڪري مستي ساربان جي ذريعي سيوهڻ جي قلعي ۾ قيد رکڻ لاءِ موڪليو ويو. (معصومي ١٨٨) ۽ سندس مائٽ علي حسين ارغون کي قتل ڪري سندس سِسِي نيزي تي رکي ڦيرائي ويئي، جنهنڪري ارغونن جو غصو (يکي درده) ڏهوڻون وڌي ويو. (معصومي ١٨٨)
	— سلطان محمود کي بکر جي ايالت ڏني ويئي. مير جاني ترخان، احمد خان، حمزه بيگ، ۽ مراد حسين بيگلار کي قيد ڪري سلطان محمود شاهه حسن ڏانهن وٺي هليو. يادگار محمد ڪوتوال کي مير شاهه محمود جي مخالفت وازي ڏوهه ۾ قتل ڪيو ويو. قاضي قاضن جا ٻار ٻچا بکر جي قلعي مان ٻاهر ڪڍيا ويا. (معصومي ١٨٨)

-محرم ۹۶۲ھ ؟	سلطان محمود بکر کان ٻن منزلن تي هو تہ سيد جعفر مشهدي روضۂ رضويہ جي ٽنين ڄڻن ڏانهنس موڪايل نقارو کڻي اچي پهتو جنهن کي هن نيڪ فال سمجهيو (معصومي ۱۸۹).
۲۲-محرم ۹۶۲ھ	سلطان محمود لشڪر سميت شاهہ حسن وٽ اچي پهتو (معصومي ۱۸۹).
؟	ساپاه (ساپاره-ساماڙو) وٽ سلطان محمود ۽ ميرزا عيسيٰ جي وچ ۾ جنگيون ٿيون. ٻنهي جي وچ ۾ مخفي صلح ٿيو. (معصومي ۱۸۹)
آخر ۲۹-صفر ۹۶۲ھ	شاهہ حسن اميرن جي-جن ڄا نالا مٿي ڏنا ويا آهن-وچ ۾ پوڻ ڪري ميرزا عيسيٰ کي معاف ڪيو. (معصومي ۱۹۰)
آخر ۲۹-صفر ۹۶۲ھ	ماه بيگم ٺٽي کان شاهہ حسن وٽ پهتي (معصومي ۱۹۰) ميرزا عيسيٰ ماه بيگم را مڪہ خاصہ خيلان ميرزا، رخصت داده همہ را ياارد و رسانيدند و آن واقعہ در اواخر ماه صفر سنہ مذڪور (۹۶۲) بود — آخر ماه صفر مان مراد ۲۹- صفر آهي.
۱- ربيع الاول ۹۶۲ھ	شيخ عبدالوهاب پوراني ۽ ميرزا قاسم ترخانن جو قصور معاف ڪرائي ڪين ٺٽي موڪليو. (معصومي ۱۹۰)
۲- ربيع الاول ۹۶۲ھ	سلطان محمود ۽ ميرزا عيسيٰ جي وچ ۾ ٻيو دفعو ڪلام مجيد تي صلح ٿيو تہ مرزا جي وفات بعد اپرسنڌ (بکر) تي سلطان محمود حڪومت ڪندو ۽ لوئرسنڌ (ٺٽي) تي مرزا عيسيٰ حاڪم ٿيندو. عهدنامو لکيو ويو جنهن تي ٻنهي مهرون هنيون ۽ ٻين حاضر اميرن پڻ شاهديون وڌيون. (معصومي ۱۹۰-۱۹۱)
۳- ربيع الاول ۹۶۲ھ	(روز ديگر) ميرزا قاسم بيگلار ٺٽي ويو ۽ محمد صالح ترخان کي پاڻ سان ميرزا شاهہ حسن وٽ وٺي آيو. (معصومي ۱۹۱) شيخ عبدالوهاب ۽ امير سلطان (برادر سلطان محمود خان) ٺٽي ويا ۽ ميرزا عيسيٰ سان مليا. شاهہ حسن ميرزا صالح کي انعام ۽ سروپا ڏنو ۽ ملا ياريءَ هٿان خط ۽ خلعتون ميرزا عيسيٰ ڏانهن ٺٽي موڪليون. (معصومي ۱۹۱)
۴،۵- ربيع الاول ۹۶۲ھ	(روز ديگر) شاهہ حسن، پنهنجي ڏاڏي امير ذوالنون وارو عَلَم جيڪو کيس شاهہ حسين بايقرا ڏنو هو-تمن توغ، نقارو ۽ پنهنجي مهر سلطان محمود خان بکريءَ کي ڏنا. (معصومي ۱۹۱)
۴،۵- ربيع الاول ۹۶۲ھ	انهيءَ ڏينهن امير سلطان (برادر سلطان محمود) ٺٽي کان موٽي اچي منزل تي پهتو. (معصومي)

٦-ربيع‌الاول ٩٦٢ھ شيخ عبدالوهاب پورانيءَ ميرزا جي طبيعت دگرگون ڏٺي ۽ منزل ڪٽي
سيوهڻ ڏانهن روانا ٿيا. (معصومي ١٩١)
١١-ربيع‌الاول ٩٦٢ھ صبح جو علي پوتره ڳوٺ (علي پوترو ۽ شاهه ويس پيئي لڳا آهن.
طاهري ٨٩) ۾ پهتا، ۽ اتي منزل ڪيائون. (معصومي ١٩٢)
١٢-ربيع‌الاول ٩٦٢ھ دوشنبه (٤-فيبروري ١٥٥٥ع) بوقت عصر ميرزا شاهه حسن وفات ڪئي.
شيخ عبدالوهاب پوراني ۽ ميرزا قاسم سندس پاسي ۾ موجود هئا. سومهاڻي
تائين غسل ڏئي نماز پڙهي وئي. (معصومي ١٩٢)
١٣-ربيع‌الاول ٩٦٢ھ سلطان محمود ڪوشش ڪئي ته لاش بکر هلي ليڪن ماه بيگم ٿتي ڪنيون
هلي وئي. سلطان محمود ساڳئي ڏينهن بکر روانو ٿيو. (معصومي ١٩٢-١٩٣)

مٿين مذڪور مطابق شاهه حسن سومر ڏينهن ١٢-تاريخ ربيع‌الاول ٩٦٢ھ (٤-فيبروري ١٥٥٥ع) جو فوت ٿيو. درحقيقت مير معصومي تاريخن ۽ مهينن ۾ گهڻو ڪري احتياط کان ڪم ڪونه ورتو آهي، جنهنڪري اکيون بند ڪري تاريخ قبولڻ ۾ پاڻ کي احتياط ڪرڻ گهرجي. پٽي هند ميرزا عيسيٰ جي تخت نشينيءَ جي مهيني ڏيندي پنهنجي پهرين لکئي کي پاڻ مشڪوڪ بڻائي ڇڏيو اٿائين — لکي ٿو ته شاهه حسن جي فوت ٿيڻ کان پوءِ اوائل جمادي‌الاول (٩٦٢ھ) جو ميرزا عيسيٰ تخت تي ويٺو. (٣٠٧) جيڪڏهن ميرزا جي وفات جو مهينو ربيع‌الاول قبول ڪجي ته انهيءَ حساب سان ميرزا عيسيٰ ڪم و بيش پوڻا ٻه مهينا ڪن پوءِ تخت نشين ٿيو. جيڪا ڳالهه ڪهڙيءَ ريت قرين قياس ٿي سگهي ٿي. ڪو به سبب نه هو ته اهڙي انتشار جي حالتن هيٺ پنهنجي حصي ۾ آيل ملڪ کي ميرزا عيسيٰ تخت نشينيءَ کان خالي ڇڏي.

انهيءَ جي مقابلي ۾ سيدي علي رئيس- جو واقعي جو اکين ڏٺو شاهد آهي- لکي ٿو ته ميرزا شاهه حسن ١-جمادي‌الاول (٩٦٢ھ) جو بکر طرف واپس ٿيو، ۽ ماه بيگم جي واپس ٿيڻ کان ڏهين ڏينهن تي ميرزا انتقال ڪيو. مير معصوم ماه بيگم جي واپس ٿيڻ جي آخر ماه صفر (٢٩) تاريخ لکي آهي. ليڪن سيدي علي رئيس جي حساب سان اها تاريخ ٢٩-ربيع‌الثاني ٿيڻ گهرجي، ۽ ميرزا شاهه حسن جي وفات جي تاريخ ٩-جمادي‌الاول ٩٦٢ھ (١-اپريل ١٥٥٥ع) بيهندي. مير معصوم جو ڄاڻايل مهينو صفر به غلط آهي.

مير معصوم وفات جو ڏينهن سومر لکيو آهي. ١٢-ربيع‌الاول تي به سومر هو ۽ ٩-جمادي‌الاول جو ڏينهن به سومر جو هو. تنهنڪري مير معصوم جي مقابلي ۾ سيدي علي رئيس جي ڄاڻايل تاريخ ٩-جمادي‌الاول ٩٦٢ھ (١-اپريل ١٥٥٥ع) زياده درست ۽ قرين قياس سمجهڻ گهرجي (هن تي ڏسو ڊاڪٽر محمودالحسن صديقيءَ جو انگريزي ترجمو تاريخ معصوميءَ جو (Appendix J) مطبوع انسٽيٽيوٽ آف سنڌيالوجي حيدرآباد.)

(١٩) زهر ڏيڻ جو الزام سيدي علي رئيس ماه بيگم لاءِ لکيو آهي. مير معصوم خاموش رهيو آهي. تاريخ طاهري جي مصنف لکيو آهي ته بعض گفته اند که چيزي در بيماري بدو دادند اما اصح آنست که بهمان عارضه اصلي... از تخت برتختۀ خاک تيره فرو رخت (ص ٩٤) اهو هڪ ضرور هئڻو هوندو، ڇاڪاڻ ته ماه بيگم (بنت ميرزا مقيم ارغون) جلد ئي ميرزا عيسيٰ سان شادي ڪئي. فخري هرويءَ — تذڪرو جواهر العجائب — سندس نالي معنون ڪيو آهي (ڏسو مقدمو روضة السلاطين از راقم الحروف).

(٢٠) بيت جو ترجمو:

اي برادر! جي مڙس آهين ته عورت تي اعتبار نه ڪر. عورت نبين کي به نه ڇڏيو آهي. (حمدي شاعر)

(٢١) ناصرپور غلط آهي. نصرپور جيڪو شهر اڃا موجود آهي.

(٢٢) سلطان محمود جي والد جو نالو مير فاضل ڪوڪلتاش هو. تحفة الڪرام (حصۀ اول مرتبہ راقم الحروف) جي صفحي ٢٠٠ تي سندس سلسلو ڏسو.

(٢٣) دبلہ غلط آهي، دربيلو هجڻ کپي. انگريزي مترجم Dible لکيو آهي. (ص ٤٢)

(٢٤) ترجمو: شاهه حسن سنڌ جو شاهه هو، ليڪن جام اجل جو پيئي فنا تي ويو — هاتف غيب سندس مرڻ جي تاريخ چئي: جنت فردوس ۾ سندس جاءِ هجي!

(٢٥) ترجمو: ١- اهل فرقت ڪيئن ٿيندا آهن؟ مون کي خبر ڪانه هئي، ۽ نه وري ڪڏهن مون خيال به ڪيو هو.

٢- نيٺ تنهنجي عشق مون کي آڻي منهن مقابل ڪيو. جيڪڏهن منهنجي وس ۾ هجي ها (حال ۾ هجي ها) ته هوند توکان جدا ڪونه ٿيان ها!

٣- اي مه چشم! جيڪڏهن درد رناڙي ته ڳوڙهن اگهڻ جو دم به ڪونه اٿم!

٤- جيڪڏهن مون کي اها سڌ هجي ته تون مون کي رد ڪندينءَ تہ اي پري! آءٌ هرگز تنهنجي در تي ڪونه اچان ها!

٥- "ڪاتبي" جيڪڏهن هجر جي باهه کي اڳ، ۾ ڄاڻي ها ته عشق جي وات ۾ هوند ايترو وقت سرگردان نه ٿئي ها!

(٢٦) ترجمو: ١- يار کان سواءِ آءٌ جتي به آهيان اها جاءِ منهنجي لاءِ بيت الاحزان آهي. انهيءَ يوسف لقا کان جيڪڏهن جدا آهيان ته هيءَ دنيا منهنجي لاءِ زندان آهي. ٢- منهنجي دشمن چيو آهي ته آءٌ تنهنجي عشق ۾ جان ڏئي نه سگهندس! اي منهنجا محبوب! اهو سراسر بهتان آهي. ٣- تنهنجي لال شربت جي عطا ٿيڻ وقت آءٌ جيڪڏهن ساهه ڏئي ڇڏيان ته اها حيرت جي ڳالهه نه ٿيندي. اي منهنجا طبيب! چاهي تنهنجي لاءِ مشڪل آهي، ليڪن منهنجي لاءِ اها ڳالهه بلڪل آسان آهي! ٤- پنهنجي چوطرف سنگ ملامت ڏسي منهنجي دل خوش ٿئي ٿي، ڇاڪاڻ ته غم جي لشڪر کي دفعي ڪرڻ لاءِ اهو بهترين قلعو آهي. ٥- "ڪاتبي"

افسوس! ڪتن جي بند ڪي تو هم سفال ڪري ڇڏيو. اي منهنجا مالڪ (بيڪوم)! تنهنجي نعمتن جا وڏا احسان آهن.

(٢٧) انگريزي مترجم لکيو آهي ته جنهن صورت ۾ سلطان پور ۽ MAV جي نالي سان ڪيترا مقام آهن، تنهنڪري خبر نٿي پوي ته مذڪوره ڳوٺ ۾ قلعو ڪٿي هو. (ص ٤٤) رحيم يارخان (بهاولپور) کان ڇهه ميل شمال طرف مئو مبارڪ جو قديمي قلعو موجود آهي. سلطان حميد الدين حاڪم مڪراني (تربيت يافته مخدوم بهاوالدين زڪريا و خليفه اعظم شاهه رڪن عالم ملتاني) جي قبر اتي آهي، جنهن سبب مئو مبارڪ سڏيو وڃي ٿو. (قلعي جو احوال ڏسو: خطهٔ پاڪ اُچ ص ٣٩٨-٤٠٠ از مسعود حسن شهاب ١٩٦٧ع)

(٢٨) ترجمو: ١- ڪيترن شيرافگن تي قادر ٿيڻ وارا آهن، دشمن ڪي زير فقط تدارڪ ۽ تدبير سان ڪري سگهجي ٿو. ٢- قوي راءِ رکندڙ ڇڙو هڪ هجي ۽ ان جي مقابلي ۾ هزار جوان هجن، پر فتح جي موڙ ۽ سُهڻ هميشه قوي راءِ (صاحب تدبير) واري ڏانهن هوندي آهي. ٣- جيڪڏهن اسين متحد هجون ۽ دشمن سوَ هجن، اسان کي ڪو پرو ڪونه آهي. پاڻ لاءِ آيت سڳوري "ڪم من فاية" ڪافي آهي. (يتيم شاعر)

(٢٩) سليم شاهه نه بلڪ اسلام شاهه (٩٥٢-٩٦١هه) بن شيرشاهه سوري (٩٤٧-٩٥٢هه). اسلام شاهه کان پوءِ محمد عادل شاهه (٩٦١هه) ۽ ابراهيم سور (٩٦١هه) ٿوري عرصي لاءِ تخت تي ويٺا، آخر اسڪندرخان ٿيون (٩٦٢هه) تخت نشين ٿيو.

همايون ٢- ربيع الاخر ٩٦٢هه (٤-فيبروري ١٥٥٥ع) جو ڪابل کان هتي پهتو. سرهند وٽ ٢- شعبان ٩٦٢هه (٢٢-جون) جو مقابلو ٿيو، جنهن ۾ سڪندر شڪست کائي ڀڳو. بيرم خان هيٺين تاريخ ڇئي پيش ڪئي:

منشيءِ خرد طالع ميمون طلبيد — انشاي سخن ز طبع موزون طلبيد
تحرير چو کرد فتح هندوستان — تاريخ ز-شمشير همايون-طلبيد

٩٦٢هه

("همايون"- بينرجي ص ص ٢٣٥-٢٣٦).

(٣٠) قلعه مانڪوٽ (بايزيد بيات همايون و اکبر ١٩٤١ع ص ١٩٤)

(٣١) بادشاهه ٢- جولاءِ ١٥٥٥ع جو دهليءَ جي قلعهءِ سليم ڳڙه کي هٿ ڪيو ۽ ٽن ڏينهن بعد يعني ٢٣-جولاءِ تي پاءِ تخت دهليءَ ۾ داخل ٿيو. مختلف علائقن تي هيٺيان امير مقرر ڪري روانا ڪيائين:

١- اڪبر	حصار فيروزه
٢- مير شاهه ابوالمعالي	پنجاب
٣- بيرم خان	سرهند
٤- تردي بيگ خان	ميوات

٥- سڪندر خان اوزبڪ — آگرو
٦- محمد خان آخته بيگي — بيانه
٧- علي قلي خان — سنڀل (بينرجي ص ٢٤٦)

(٣٢) بيرم خان خانخانان همايون جو امير ۽ سنگتي، اڪبر جو اتاليق، عبدالرحيم خانخانان جو والد.

(٣٣) ترجمو: ١- شاهه جو رتبت ۽ همايون بخت - هفت اقليم هند جي باهه مثل. ٢- افغانن کي شڪست ڏئي سندن طاقت ٽوڙي دهليءَ کي ورتو ۽ سمورا سرڪش سندس تابع ٿيا. ٣- انهيءَ فتح جي موقعي تي ماڻهن تاريخ چئي: طالع دولت همايونش (ڪاتبي)

(٣٤) ترجمو: ١- جيڪڏهن منهنجو حبيب ٿي منهنجي حال تي رحم نه ڪندو ته منهنجي درد جو علاج طبيب ڪهڙو ڪندو! ٢- اي دل! وصال يار مون کي هڪ ڏينهن به ڪونه ٿيندو، روز ازل ۾ ئي جيڪڏهن منهنجي نصيب ۾ نه هوندو! ٣- تنهنجي شراب لال کي پي مست ٿيو آهيان، اي ساقي! پر ڪو رقيب ٿل نه اچي وڃي. ٤- اهو ڇا روا آهي؟ تون ڪڏهن به ڪولهه پچندين ته غم هجر ۾ مون واري مسڪين جو ڇا حال ٿيو. ٥- اي ڪاتبي! چهري کي ڏسندي ئي هزارين عشون سان هُن شوخ دلفريب منهنجي دل کي قابو ڪري ورتو! (ڪاتبي)

(٣٥) ترجمو: ١- مون کي وصل جي اميد ڪانه آهي، آءٌ دوست جي منهن ڏسڻ جو مشتاق آهيان. بهشت جي آرزو انهيءَ ڪري اٿم ته اتي سندس ديدار ڪيان. ٢- اي منهنجا طبيب! مون کي پنهنجي دارالشفا جي در تان پنهنجو شربت لال ڏيار. تنهنجي دود ۾ آءٌ مبتلا آهيان. آءٌ بيمار آهيان. ٣- يار جي عشق منهنجي عقل، فڪر، صبر ۽ منهنجي هوش تي چڙهائي ڪئي آهي. هجر جي واديءَ ۾ حيران آهيان، ڇا ڪريان؟ ٤- پنهنجي مجلس ۾ رقيب روسياه کي نه سڏاءِ اي ساقي! آءٌ سندس قبيح شڪل ڪان بيزار آهيان. ٥- ڪاتبي! خسروءَ وانگر نظم ۾ شيرين ڪلام ٿي ويو آهي. لعل يار جي وصف ۾ شڪر گفتار ٿي ويو آهي! (ڪاتبي)

(٣٦) ترجمو: مخلوق ۽ است جي افتخار فرمايو ته تهمتن جي جاين ڪان پاسو ڪيو! (ميرڪ)

(٣٧) ترجمو: ١- فلڪ رفعت همايون بادشاهه غازي! سندس پرچم جو شعاع مهر ۽ ماه تائين وڃي پهتو آهي. ٢- هند پهتو ۽ دهليءَ کي فتح ڪيائين. دين پناهه جي ڪوٽ وٽ منزل ڪيائين. ٣- ڪيترن خانن کي آگري روانو ڪيائين. سپاهه کي ڪافي استمالت ڪيائين! ٤- دوام دولت ۾ ڪيس فتح نصيب ٿي. انهيءَ خدا جو شڪرانو آهي. ٥- انهيءَ تي هڪ تاريخ چيم: مبارڪ هجي آگرو بادشاهه کي. (ڪاتبي)

(٣٨) ترجمو سلطان محمود جي خط جو: اشتياق ۽ اميدوارن بعد عرض ته محب جي دولت ملاقات ۽ سعادت مڪاتبت (خط و ڪتابت ۽ مقالات) کان محروم رات ڏينهن انهيءَ فڪر ۽ ذڪر ۾ هيس ته يا رب! ڪڏهن ٿا سعادت پناه حضرت بادشاهه ظفر دستگاه جي درگاه ۾ سيئي معروضات،

جيڪي دولت خواهيءَ جي سلسلي ۾ آهن، مفصل عرض رکي جيڪي ڪجهه قيل و قال هلي هجي اها هن مسڪين تائين ذري پرزي پهچائن تا. انهيءَ حال ۾ ڪارندا پهتا جن تاج خاصو ۽ مفتوح؟ ۽ خلعت (تاج خاصه و مفتوح و تون ڪيتو روب فرمان و عهدنامه) فرمان ۽ عهدنامي سميت آڻي پهچايو. جڏهن حضرت بادشاهه دين پناه جي مبارڪ چنبي (مبارڪ پنجه) (تمغا يعني شاهي چنبي جو نشان ڳاڙهي رنگ سان خاص فرمانن يا عهدنامن تي هنيون ويندو هو) جو نشان انهيءَ فرمان جي پيشانيءَ تي ڏنو، ان وقت هن فقير سمجهيو ته اها ڪوشش ۽ نيابت انهيءَ سعادت پناه (سيدي علي رئيس) جي آهي:

ياري

۱. زعفراني پنجي ڏيهن جي چنبي کي پست ڪري ڇڏيو. جيئن مثال مشهور آهي ته دست بر بالاي دست!

۽ انهيءَ فرمان جي حاشيه تي حضرت بادشاهه دين پناه جي ڪلڪ گوهر نثار سان لکيل هو ته وحيدالدهر فريدالعصر امير سيدي عليءَ سموريون ڳالهيون عرض ڪيون آهن، جن سيني کي قبوليت جو شرف بخشيو ويو، ۽ انشاالله اهو رابطو، جو هن دنيا اندر توهان جي ۽ اسان جي وچ ۾ ٿيو آهي، سو آخرت ۾ به سوين دفعا وڌيڪ رهندو! اهڙيءَ طرح (سلطان محمود جو) محبت پريو خط پهتو ۽ ملاياريءَ جو مڪتوب هن ريت آيو (نمبر-۴۰ پڙهو).

(۳۹) ملاياري هرات جو باشندو هو، شاهه بيگ جن سان گڏيو سنڌ ۾ آيو. پهرين شاهه حسن وٽ هو، ان جي فوت ٿيڻ بعد سلطان محمود جي وزارت اختيار ڪيائين. غالباً شاهه حسن جي فوت ٿيڻ وقت جڏهن سلطان محمود بکر روانو ٿيو ان وقت هي به منزل تان ساڻس گڏ هليو ويو. ميرمعصوم لکي ٿو ته خوش‌طبع هو، بلاغت ۾ ڪمال هئس، انشا ۽ بيدل هو، شعر پڻ خوب چيائين ٿي. سلطان محمود کيس ايلچي ڪري بادشاهه ڏانهن موڪليو هو، ليڪن ناڪام ٿي واپس آيو. اتان موٽي سيتپور ۾ اچي رهي پيو، جتي وفات ڪيائين. ميرمعصوم فارسيءَ جو هڪ شعر نموني لاءِ ڏنو آهي. (۲۳۹-۲۴۰) مقالات ۾ آهي ته ملا ياري همايون ڏانهن ويو هو، ليڪن مقصد ۾ ناڪام ٿي موٽيو. (۸۷۶)

سيدي علي رئيس جي لکت مان معلوم ٿئي ٿو ته ۱- ملا ياري ترڪيءَ ۾ پڻ شعر چوندو هو. ۲- خط و ڪتابت انهيءَ دؤر ۾ ترڪي زبان ۾ ٿيندي هئي. ۳- ملا ياري همايون وٽ پاڻ ڪونه ويو هو، بلڪ سيدي علي رئيس جڏهن بکر کان موڪلايو ٿي ان وقت سلطان کيس چيو هو ته هو وجي ڪوشش ڪري. چنانچه مٿي آندل خطن مان به اها ڳالهه ظاهر آهي.

(۴۰) ترجمو ملا ياريءَ جي خط جو: خدمت عاليءَ ۾ دعائن ۽ واکاڻن (دعا و ثنا) بعد معروض راءِ مهرآراءِ ضمير افزاي ٿئي ته جيستائين هيءُ ذرهٔ قليل‌الاستطاعت، دولت ديدار (ملازمت) ۽ سعادت مواصلت (دولت ملازمت و سعادت مواصلت) کان محروم رهيو تيسين هڪ لحظو بلڪ هڪ لمحو به اوهان جي يادگيرين ۽ خيال کان غافل نه هو!

يـاري

جڏهن تہ غربت ۾ مون کي توهان جو وصل نصيب نہ آهي، انهيءَ حالت ۾ مون مسڪين جي جيڪڏهن خبر لهو تہ اها تعجب ۽ حيرت جي ڳالهہ نہ آهي.

اوهان حضرتن وٽان عهدنامو ۽ مڪتوب شريف نٽي آيو، جنهنڪري حضرت نواب سلطان (محمود بکري) خواه هن واديءَ هجران کي ڏاڍي ڪلفت هئي ۽ هر وقت سلطان چيو ٿي تہ اسين منفعل آهيون، شايد جڳائيندڙ (شائستہ) خدمت نہ ڪري سگهياسين ۽ ڪا تقصير ٿي وئي آهي.

يـاري

۱. اي دوست! دوستداريءَ جي خلاف نہ هل. مون کي وڇوڙي (غربت) ۾ وجهي حد کان وڌيڪ خوار نہ ڪر.

۲. اهڙيءَ ريت غفلت ۽ فراموشي منهنجي حال تي نہ ڪر. پنهنجي يار کي نہ وسار ۽ ياريءَ کي ترڪ نہ ڪر، متان طوالت ملال خاطر پيدا ڪري، تنهنڪري آءٌ مٿينءَ رباعيءَ تي اڪتفا ڪندي خط کي مختصر ڪريان ٿو.

(۱۴) ترجمو (ڪاتبي): ۱- تنهنجي خون آلود هٿ پنجهٔ مرجان کي مات ڪري ڇڏيو. جيئن چوٽي آهي تہ دست بر بالای دست! ۲- اهو لب ميگون وارو جيڪڏهن مجلس ۾ هڪ گهڙيءَ لاءِ بہ اچي وجي تہ ساقي رت روئي، جام ۽ صراحي ٽڪرا ٽي پون. ۳- تون حڪم ڪر تہ اهل تقويٰ عشق جي مستيءَ واري تي چٿرون نہ ڪن، طعنا نہ ڏين. هوشيارن جي وچ ۾ ئي هميشه معذور مست هوندو آهي. ۴- انسان جي ظاهر کي نہ ڏس، ان جي باطن تي نظر رک. اي زاهد! معنيٰ کي پرک، انسان کي صورت پرست ٿيڻ کپي. ۵- اي ڪاتبي! جنهن روزِالست ۾ شراب نہ پيتو هجي، اهو تنهنجي ڪيف جي باعث ۽ ذوق کان ڪيئن واقف ٿي سگهندو!

(۴۲) ترجمو (ڪاتبي): ۱. جنهن وقت سندس گل، ڪيفيت مئي سبب لال آهي، ساقيا! آءٌ ان وقت سمجهان ٿو تہ گلچهره فرحت ۾ (خوشحال) آهي. ۲- پنهنجي نقد عمر کي متاع وصال تي صرف ڪندڙ جي زباني مشوري تي نہ لڳ ــــ هو دنيا جو دلال آهي. ۳- مردن جي مسيحائيءَ ۾ سندس لعل (لب) تہ مسيحا آهي. ليڪن، سندس زلف جادو، سندس اک جي اٿي فتنہ پرور ۽ سندس غمزو قاتل آهن. ۴- يار جا لب شيرين آهن، انهن ڏانهن دل رغبت ڪيئن نہ ڪري! هر مٺيءَ شئي ڏانهن ظاهر آهي تہ دل جو لاڙو ٿئي ٿو. ۵- اي ڪاتبي! ديوانو ٿي پاڻ کي قلاش سڏ ي نہ رو! لڙڪن جي چانديءَ سان سينو سچو پرپور آهي.

(۴۳) ترجمو (ڪاتبي): ۱- اِهو سچ آهي جيڪڏهن تنهنجي زلف جو ذڪر بطور جادوگر جي ڪيو وڃي. اي صنم! جيڪڏهن تنهنجي خط کي ڪفرسان تشبيه ڏني وڃي تہ اهو بهتان نہ ٿيندو. ۲- اي طبيب! پنهنجي دوا رکي ڇڏ. مون بيمار کي سندس لعل لبن جو

شربت پياري ڇڏ. منهنجي درد جو درمان تنهنجي دوا ڪانه آهي. ٣- ڇا اها ڳالهه بري نه آهي ته عاشقن جي وچ ۾ انهيءَ شخص جي عشق جي ڳالهه ٿئي، جنهن جو سر ميدان عشق ۾ غلطان نه هجي. ٤- يار کي چئو، اغيار جي سامهون گفتگو نه ڪري. ڇاڪاڻ ته فرشتي سان گڏ شيطان جي همنفسي نـه ٿيندي آهـي. ٥- اي ڪاتبي! انهيءَ ڪمان جهڙن ڀرن واري جي وصل جا جيڪي خواهشمند نه آهن، انهن سان هرهڪ شخص جو چهرو قبلي ڪـان ڦري وڃي، جيڪو مٿس قربان نٿو ٿئي!

(٤٤) ترجمو (ڪاتبي): ١- هو پري رو جنهن وقت ناز جو آغاز ڪري ٿو، عاشق ان وقت ناله ڪرڻ شروع ڪن ٿا. ٢- انهيءَ غنچي جي جاءِ تي دل آهي. هن جي بلبل گلشن طرف پرواز ڪندي. ٣- اي ساقي! عاشق اهوئي چوائيندو جو بزم غم ۾ پنهنجيءَ دانهن کي نڙ سان دمساز ڪندو. ٤- مون کي پنهنجي ڪتن سان هم سفال ڪري هو عالم ۾ ممتاز ڪندو. ٥- اي ڪاتبي! دلبر اهو آهي جيڪو عاشق تي لطف ته گهڻوئي ڪري ليڪن مٿس مهر (جود) نه ڪري!

(٤٥) ترجمو (ڪاتبي): ١- تنهنجي لبن سان تشبيه پيدا ڪري شراب نفعو حاصل ڪيو آهي. نرگس تنهنجي اک سان مشابهت رکي مئي جي خمار کي دفع ڪري ٿي. ٢- دعا سان گڏ جيڪڏهن دعوت ميسر ٿئي ته اغيار کي دعا سان هُن پريءَ ڪان پري ڪرڻ هوند آسان ٿي پوي. ٣- هن چند جهڙي چهري تي زلف پردو وجهي ڇڏين ٿا. اي صبا! پهچ. وڃ سان انهيءَ پردي کي اڇي هٽائي ڇڏ. ٤- تنهنجي قد ۽ قامت کـي ڏسندي ئي سجدا ڪياسين، انهيءَ لاءِ جـو چوٽي آهـي تـه نوڙڻ ڪان سواءِ نماز جائز نـه ٿيندي آهـي. ٥- منهنجي دل جيڪڏهن آبني سبتي تي سڙي وڃي ته منهنجي درد جو ڇا چنجي. اي ڪاتبي! فراق جي باهه ته منهنجي سڄي جسم کي سفح ڪري ڇڏيو آهي!

(٤٦) امير حسن سنجري دهلوي (٦٥٢-٧٣٧هه) دولت آباد دکن ۾ دفن ٿيل آهي. معلوم ٿئي ٿو تـه سيدي علي رئيس غلطيءَ ڪان غالباً امير خسرو جي نسبت سان سندس ذڪر ڪري ويو آهي، ورنه امير حسن سنجري دهليءَ ۾ مدفون ڪونه آهي.

(٤٧) هن بيت مان ظاهر آهي ته فارسيءَ جو به روان شاعر هو.

(٤٨) ترجمو (ڪاتبي): ١. هـرصبح جو اي گلرو! تنهنجي گلشن مثل گليءَ ۾ پهچي، منهنجي ڳوڙهن جي شبنم کي ڏسي دل حالات تي روئي ٿي. ٢- اي غنچه دهن! تنهنجي گل جهڙي چهري کي گلشن ۾ ڏسي، گل سان گـڏ غنچا به حياءَ ڪان سرخ ۽ خجل ٿـي ويا. ٣- اي منهنجا طبيب! جيڪڏهـن منهنجي زخمي دل شفا حاصل ڪري تـه ڪهڙو عجب آهي. تون شڪر لب کي منهنجي جگر تي تحفي طور رکي ڏس. ٤- منهنجي دل هجر جي الم ڪان ڇو خون سان پرپور آهي. اي دل! خونيءَ کي جگر ڪولي ڏيکار. ٥- اي ڪاتبي! تون پڻ عشق جي راهه ۾ مشهور ٿي وئين! فرهاد ۽ مجنونءَ جو ذڪر ڇڏي ڏي، اهي ته ائين به پنتي رهجي ويا.

(٤٩) ترجمو (ڪاتبي): ١- يار جو ابرو (ڀاڃ) پنبڻين مٿان ڪمان جيئن لڳي ٿو. سندس دل منهنجي سيني مٿان زخم جي ڪپه جو نشان ٿاهي ٿي. ٢- اي ڪمان جهڙن ابرن وارا! پنهنجي حسن تي مغرور نه ٿيءُ. رستم جهڙن جي ڪمان کي به ته زمانو درست ڪري ڇڏي ٿو! ٣- اي پري! جيڪڏهن تپ هجر سبب دل بيتاب ٿي وڃي ٿي تڏهن منهنجي آه مهر ڪري مٿس ڇاپو (سائبان) ڪري بيهي رهي ٿي. ٤- يار جي وصال واري محلات (قصر) تي چڙهڻ لاءِ عاشق جي آه جي ڏور (ڪمند) ڏاڪڻ جو ڪم ڏيندي آهي. ٥- اي ڪاتبي! منهنجي ڳوڙهن جي موتين کي دل رشته ڏانهن ڇڪي ٿي. اهڙيءَ ريت جو يار تائين پهچڻ لاءِ ارمغان تي پون ٿا!

(٥٠) ترجمو (ڪاتبي): ١- اي دل! جيڪڏهن دولت (خوش نصيب) توسان ساٿي ٿئي ته هوند اهو شوخ ۽ شيوه ڪار صنم پنهنجو پاڻ وفا ڪرڻ شروع ڪندو. ٢- جيڪڏهن محبوب مون سان قدم بقدم (گڏوگڏ) هلي ته سندس قدمن سبب رستي جي جيڪا مٽي اڏامي سا بي قدر قيمت خاڪ نه، بلڪ عطر بيز خاڪ هوندي. ٣- جيڪڏهن عناب جهڙن لبن کي شفتالو(١) سمجهي چوسيان ته هوند هر رقيب اهائي ڪوشش ڪندو ته آءٌ پري هٽان. ٤- روئي روئي هن جي دروازي تي مون پنهنجو سمورو سنهن رڳڙيو. معشوق کي منهنجا ڳوڙها درڪار هئا ته آءٌ اهي تحفي طور گهوري ڇڏيان ها! ٥- اي بادشاه! مان ڏجان ٿو، مٿان مون کي الٽو ڪري تنگي سزا ڏئي(٢). ڪاتبي پنهنجي ڏک کي تنهنجي خدمت ۾ پيش ڪري ٿو، ان ۾ ڪهڙو هرج آهي ۽ ڪيس ڪهڙو خوف ۽ انديشو آهي.

(٥١) ترجمو (ڪاتبي-عثماني ترڪيءَ ۾): ١- غافل نه ٿيءُ، تون جتي آيو آهين اهو ملڪ هندستان آهي، جيڪي ماڻهو مٿس موهجي رهي پيا آهن سي سڀ سرگردان آهن. ٢- دنيا جي گشت ڪندڙن جو هڪ زبان تي چوڻ آهي ته حقيقت ۾ دنيا ۾ جنت فقط عثماني مملڪت آهي. ٣- آتهن پنهنجي دوستن جو ديدار ڪرڻ ئي اي خستهٔ دل! تنهنجي هر درد جي دوا آهي. ٤- همايون بادشاه جي قدمن تي ڪري اجازت وٺ، هر ماڻهوءَ تي احسان ڪرڻ سندس مشغلو آهي. ٥- اي ڪاتبي! جيڪڏهن طفل دل هندستان ۾ رهي پوڻ تي ڪروڌ ڪري ٿي ته ان جي چوڻ تي نه لڳ، نيٺ ته هوءَ بار آهي.

(٥٢) بادشاه ٧- تاريخ ربيع الاول ٩٦٣هه (٢٠- جنوري ١٥٥٦ع) جو پنهنجي ڪتبخاني جي ڇت تي ويٺو هو. اهو ڪتبخانو شير منڊل ۾ جامع مسجد جي پرسان (مسجد قلعه ڪهنه مسجد شيرشاهي) ٺاهيو ويو هو. وٽس ان وقت مختلف طرفن کان امير آيل هئا، جن کان ويٺي حال احوال ورتائين. مثلاً: شاه بداغ، عالم شاه، بيگ ملڪ (اهي حج تان موٽيا هئا) چغتائي خان

(١) ترڪستان ۾ هڪ شفتالو ٿئي ٿو جنهن کي وڻ ۾ بيٺي بنان ڪل لاهڻ جي چوسبو آهي. انهيءَ ڏانهن تشبيه آهي. (٢) جيئن ڪل لاهڻ وقت ٻڪري اُنڌي ڪري وڻ ۾ ٽنگبي آهي، شايد سزا ڏيڻ جو انهيءَ طريقي دستور هو.

(گجرات ڪان) پهلوان دوست ۽ ملا اسد (ڪابل ڪان). بادشاهه جو ارادو هو ته انهيءَ نشست بعد سانجهيءَ جو دربار ڪري، جنهن لاءِ چت تي ستارن جي ذريعي وقت حساب ڪيائين. سيدي علي رئيس جي لکت مطابق هو پاڻ به ان وقت موڪلائي ڪرڻ لاءِ ڇت تي موجود هو.

بادشاهه ٿوري دير آرام ڪرڻ لاءِ هيٺ لهڻ چاهيو، اچا پهرئين ڏاڪي تي هو جو اذان آئي، جنهنڪري پهرين ڏاڪي تي ويهي رهيو ۽ پير ٻئي ڏاڪي تي رکيائين، ڪيس سرديءَ سبب ان وقت پوستين ڍڪيل هئي. بانگ ختم ٿي لهڻ تي هو جو ترڪڻي ڏاڪڻ تان پير کسڪي ويس ۽ پاڻ جهلي نه سگهيو ۽ وجي منهن ڀر ڪِريو. ڪَن مان رت وهيس ۽ بيهوش ٿي ويو، ڪيس فوراً محل ۾ پهچايو ويو.

ٿوري بعد هوش آيس ۽ اڪبر ۽ بيرم خان ڏانهن خط لکرايائين، انهيءَ کان پوءِ وري بيهوش ٿي ويو، ۽ مرڻ تائين هوش ڪونه آيس (بينرجي ص ص ٢٥٤-٢٥٨).

(٥٣) ڏک لڳڻ واري ڏينهن کان اٺ ڏينهن پوءِ بادشاهه تاريخ ١٥- ربيع الاول ٩٦٣ھ (٢٨- جنوري ١٥٥٦ع) جو سج لهڻ وقت وفات ڪئي. سندس ٻي بادشاهي ڇهه مهينا اٺ ڏينهن هلي (بينرجي ص ٢٥٦).

(٥٤) ملا بيڪسي (بينرجي ص ٢٥٧) مولانا بيڪسي (تذڪرهٔ همايون واڪبر بايزيد ١٧٧).

(٥٥) اڪبر جو خطبو ٢٨- ربيع الاول ٩٦٣ھ (١٠- فيبروري ١٥٥٦ع) جو پڙهيو ويو. اڪبر جلوس ڪلانور ۾ ڪيو (همايون واڪبر ١٩٥) اچا اتهين هو جو سيدي علي رئيس دهليءَ کان وٽس اچي پهتو.

(٥٦) ترجمو (ڪاتبي): ١- هندستان ۾ هڪ نئين همايون بادشاهه هو، هڪ گهڙيءَ ۾ اوچتو انتقال ڪري الله ڏانهن هليو ويو! ٢- انهيءَ مصيبت تي زاري ڪندي تاريخ چئو: "همايون بادشاهه فوت ٿي ويو!"

(٥٧) ترجمو (ڪاتبي): ١- جتان جي بادشاهه ٿيڻ جو غرض ۽ غايت جور و جفا ڪرڻ نه آهي؟ اي سهه خدنگ! عاشقن جي آه کان خبردار ۽ هوشيار رهه. ٢- سلطان روم جي آستاني تي پهچي هميشه گدا ٿي رهڻ، منهنجي لاءِ هندستان جي بادشاهيءَ کان گهڻو بهتر آهي. ٣- يار جي گليءَ ۾، رقيب مون سان گڏ هلڻ گهري ٿو. اي خدا! تون انهيءَ جي همراهيءَ کان مون کي بچاءِ. ٤- مون کي جيڪڏهن مارڻ گهرين ته ان کي روڪ ڪرڻ جي ضرورت نه آهي، بلڪ ڪيس ترغيب ڏي. مطلب هي آهي ته انسان کي انسان جو دولت خواه (ڀلائي چاهيندڙ) ٿيڻ گهرجي! ٥- اي ڪاتبي! جيڪڏهن گهرين ٿو ته وفا جي راه تي رهين ته پوءِ اهو تڏهن ممڪن ٿي سگهي ٿو، جڏهن پنهنجي جفا پيشه رقيب جا عذاب برداشت ڪندو رهين!

(ڪراچي، ٢٧- فبروري ١٩٧١ع)

کتابخانهٔ اقدام

عدد ۳

آثار اسلافدن

مرآت الممالك

مؤلفی

سیدی رئیس

طابع وناشری

اقدام غزته‌سی صاحب امتیاز وباش محرری

احمد جودت

معارف نظارت جلیله‌سنك رخصتیله طبع اولنمشدر

درسعادت — اقدام مطبعه‌سی

۱۳۱۳

۱-۱۹۷۱ع

(۱۵۰)

مهران

ولایت‌سندده واقع اولان سرکذشتی بیان ایدر

مبارك ربیع‌الاولك اولنده چیقیلوب اونجی کونی راشپوت شهرلرندن پارکر نام شهره واریلوب کافر اوزرمزه هجوم ایتدکده بکلرینك مکتوبن وروب وبرمقدار هدایا وریلوب‌یول ویردیلر؛ اما یولده بیك‌مقداری راشپوت کافری‌واردر غافل اولمك؛ دیو تنبیه ایلیوب چون ارتسی علی‌السحر روانه اولوب برکون صباح زماننده ناکاه قرشودن راشپوت کلدی دیو غوغا اولوب :

(لمؤلفه)

کورندوکی کبی‌راشپوت الایی دوه‌جیلر کوتوردی اردلایی

همان دم دوه‌لری چوکروب حولی ایلیوب هرطرفدن توفنك سرپوب کافر توفنك کوریجك آدم کوندروب ؛ بیز جنك ایچون کلمدك باج استروز! دیوجك: بیزسودا کر دکلیز ، بیزم‌یوکیمز دارو ومهره‌در آنك باجن کوندردك ، اکردخی‌مقصوداولورسه ینه ارسال‌اولنسون؛ دیدکده جوابلری دکوب برطرفه چکیلوب بیزدخی ینه یولمزه روانه اولوب اون‌بش کون مقداری ریکستان‌ده وبیابانده کیتدك برکون سرحدسندده (وانکه) نام شهره یتدوك. آنده تکرار دوه‌لر دوتیلوب بش کونده شهر جونه وشهر باغ‌فتحه واریلوب، مکر سند پادشاهی شاه حسن میرزا قرق ییل مقداری ولایت سندده پادشاهلق ایدوب بش‌ییلدن زیاده ایش‌که

نیم تن اولوب آته بمکه قادر اولمدیغی اجلدن متصل کشتیلر ایله دریای
سیحونده سیر ایدوب، هر نه محلده مقصد ایدینورسه آنده اولوب، ولایت
سندك پای تختده، تته‌ده سلطان اولان عیسی ترخان شاه حسن میرزانك
قوللرندن بعض یرار کسنه‌لرین قتل ایدوب وقلعهٔ نصرت آباده اولان
خزینه‌سین لشکره توزیع ایدوب همایون پادشاه آدینه خطبه اوقیدوب
ونقاره چالوب شاه حسن میرزا دخی بگردن سلطان محمود نام کوکلداشنی،
یعنی رضاعاً قرنداشینی قراده لشکره سردار ایدوب کندو درت یوز پاره
کمی ایله دریادن میرعیسی‌نك اوزرینه کلوب، اول محلده بیزم کلدیکمز
استماع ایدیجك آدم کوندروب بیزی رعایت ایله قرشولیوب شهر
ربیع الآخرك اوائلنده ملاقات ایدوب فقیرانه بر مقدار تحفه عرض
اولندقده بو بنده‌یه تعظیم و تکریم ایلیوب سرو پاویروب یعنی متعدد
خلعتلر انعام ایدوب و آدمز لشکر غیب قویوب بو حقیره بندر لاهوری
یعنی دیول سندی تکلیف ایدوب قبول قیلمیوب رخصت طلب ایتدکده
انشاءالله بعد از فتح رخصت درصحت ایله وارك دیوب سعادتلو پادشاه
حضرتلرینه کتابت یازوب والحاصل بیزی دخی میر عیسی ایله جنکه
مباشرت ایتدیروب مسلمانلر تضرع ایدوب توفنکلریکزده مهره
اولماسون زیرا جمله‌مز بر قومز برادرلریمز وفرزندلریمز اکثرانده‌در
دیوب فی الواقع اویله اولنوب ومشایخ سندن شیخ عبد الوهاب ایله
ملاقات ایدوب دعاسی آلنوب وشیخ میرك وشیخ جمالی زیارت اولنوب
ومیرعیسی ایله بر آی مقداری جنك اولوب سرکوبلر یاپوب وطوپلر
قوروب ایکی جانبدن خیلی کمسنه تلف اولوب تته بر جزیره اولوب
مقابله‌دن دوکیلوب طوپ کار ایتمیوب فتح ممکن اولمایجق مابینه کیروب
اصلاح ایدوب میرعیسی همایون پادشاه آدینه خطبه‌دن رجوع ایلیوب

ونقاره چالنى برطرف قيلوب بنه شاه حسن ميرزايه تابع اولوب اوغلى مير صالحى پيشكش ايله ارسال ايدوب شاه حسن ميرزا دخى اوغلنه مير عيسى لشكره توزيع ايتدوكى خزينه‌دن باقى هرنه واريسه جلده‌ويروب واول ولايتى مير عيسى‌يه مقرر ايليوب وزيرى منلا يارى ايله فرمان وعهدنامه وتوغ بيكيسى ايله تكرار نقاره ارسال ايدوب ومير عيسى‌يه تابع حبسنده ارغوندن وترخاندن اون مقدارى ميرزايه هر برينه خلعت ويروب آزاد ايدوب مير عيسى دخى ميرزانك خاتونى حاجى بيكوم آنده اولوب آنى اولدم كوندروب شهر جمادى الاولك اوائلنده لشكر ايله سلطان محمودقره‌دن بير شاه حسن ميرزا ايله كميلر ايله دريادن بكره متوجه اولوب خاتونى كلوب ملاقى اولدقده اونجى كون ميرزا وفات ايدوب خلقك اعتقادى خاتون زهرلدى اولدى:

(حمدى)

اريسك عورته اينمه اخى عورت ال آتدى انبيايه دخى

همان‌دم سلطان محمود مرحوم ميرزانك مالينى اوچ قسم ايدوب برقسمنى خاتونسه وبرقسمنى وخواجه‌سى ايله مير عيسى‌يه كوندروب وميتن دخى تته‌يه ارسال ايدوب بيزى كندو كيسنه قويوب آتن ودوه‌سن وبساير يرار اسبابن كندو آلوب قره‌دن بكره عزم ايدوب اللى مقدارى كمى ايله ميرزانك ميتى وخاتونى تته جانبنه عزم ايديجك لشكر ساير كميلرى يغما ايدوب كشتى بانلريمز قاچوب يولداشلر كشتى‌بان اولوب يغما ايچون هرطرفدن جغتاى هجوم ايدوب توفنك حواله اولنوب بيك بلا ايله اول محلدن خلاص اولوب آقندى‌يه قرشو اون كون مقدارى كيدوب ناصربور نام شهره اريشوب مزبور شهرى

راجه‌لر یعنی راشپوت بیکلری غارت ایدوب آنده خبر آلنوب میرعیسی اون‌بیك مقداری برار آدم ایله سلطان محمودك اردنجه کیدوب اوغلی میرصالح سکسان پاره کمی ایله آردکزدن کلیورور دیدکلرنده تفأل اولنوب دونمك اولی کوریلوب جمع اولوب دفع بلا ایچون اون‌بربیك اخلاص اوقنوب ینه ته جانبنه دونلوب اوچنجی کون دریاده میرصالحه بولشوب برمقدار پیشکش ایله کیسنه واروب؛ قنده کیدرسکز؟ دیو سؤال ایدوب آنك میرعیسی کیدر دیدکده میرعیسی ایلرو کیتدی دونك دیوب کشتی‌بانمز یوقدر دیو عجز اظهار ایدوجك اون‌بش کشتی‌بان ویروب بالضروری ینه دونلوب تکرار اون‌کون مقداری کیدیلوب برکون قصبهٔ سنده واریلوب میرعیسی ایله ملاقات ایدوب مقدما مرحوم میرزانك یانده اولان بکلر آنده بولنوب صلحه باعث اولوب وجنکه مقید اولمادوغن عرض اتدکلرنده میرعیسی اعزاز و اکرام ایدوب کناهمزدن کچوب؛ برقاچ کون بونده بیزم ایله اولك. انشاءالله، میرصالحی همایون پادشاهه کوندرمك مقرردر بیله کیدك؛ زیرا سلطان محمود سزی بکردن قویورمز، اول فرخ میرزا اوغلیدر؛ دماغنده پادشاهلق سوداسی واردر. دیوب فقیر راضی اولمیوب؛ بیزه رخصت ویر، و آلنان کیلرن بیزم ایله ارسال ایله و برجلودارك قوش. انشاءالله اول دخی همان پادشاه آدینه خطبه اوقیوب ماینکزده آشتی اوله. دیو اقدام اولندقده یدی پاره کمی‌سی اولوب جمله‌سن بو حقیره تسلیم ایدوب و برجلودارین قوشوب کشتی‌بانلر ویروب سعادتلو پادشاه حضرتلرینه عرضه داشت یازوب روانه اولدق. یولده عظیم نهرلر تماشا اولنوب و کنارده بیردن اصلا تنها یورنمیوب وسمجه وماچی طایفه‌سی ایله هرکون جنك ایلیوب بیك بلا ایله برقاچ کونده سیاوانه کلنوب بعده باتری ذدبله یولی ایله قلعهٔ

بکره کلنوب، سلطان محمودایله ومرحوم میرزانك وزیری ملا یاری ایله ملاقات ایدوب سلطانه برمقدار هدایا عرض اولنوب مصاحبت اولندقده سلطان محمود دخی همایون پادشاه آدینه خطبه اوقیوب میر عیسی ایله مابینلری اصلاح اولوب ومرحوم میرزانك فوتنه :

(لمؤلفه)

شاه حسن سندکه شه ایردی ولی　　جیکتی اجل جامینی تاپتی فنا
هاتف غیب ایتی تاریخنی　　جنت فردوس مکانی اولا

دیو تاریخ دینلوب ذکر اولنان تاریخدن سلطان محمود غایت ذوق ایلیوب وایکی غزل تسوید اولنوب اولکیسی :

(لمؤلفه)

قرقت الی نی طور اولوربیلماس ایدیم　　اصلامین آینینك خیالینی قیلماس ایدیم
آخر مینی اوجراتی سینك عشقینك انکا　　اوز حالیمه قالسه سندین ایریلماس ایدیم
دردمنی سنکا ییغلاسه ای مه چشم　　بیردم کوزومینك یاشینی مین سیلماس ایدیم
بیلسام مینی رد ایتکینکی آخرسین　　هرکز ایشیکینکه ای پری کیلماس ایدیم
مجر آتشینی کابی اول تانیسام　　عشق یولیداموبجه زمان بیلماس ایدیم

وایکنجیسی بو وجهله ایدی :

(لمؤلفه)

یارسز هرقایدا بولسام بیت الاحزاندور منکا
عالم اول یوسف لقادین ایرو زندان دور منکا
دشمن ایتورمیش مینك چون بولینکا اولماس سینك
دوستوم اول سوز باری والله بهتاندور منکا
شربت لعلینك عطا قیلغاندا جان بیرسام نی تنك
ای طبیبم سنکا مشکل ایرسه آساندور منکا
الغاج اطرافیم ملامتسنکی کونکلوم شاد اولور
غم چریکین دفع اوچون اول بخشی قورو غاندور منکا
اینلارنك لا کای بندنکنی قیلدینك هم سغال
نعمتینك حق بیکوم اول اولیغ احساندور منکا

ذکر اولنان غزللری سلطانه ایلتوب رخصت طلب اتدکده سلطان قبول قیلوب سعادتلو پادشاه حضرتلرینه عرضه داشت یازوب ؛ اما قندهار یولنده اوزبیك سلطانلرندن حیدر سلطان اوغلی بهادر سلطان نیچه‌بیك آدم‌ایله قزاق اولوب برکس‌گچورمز وباد سموم زمانیدر شمدیکی محلده اول‌جانبه کیدلمز برقاچ‌کون توقف ایدوك سیزه برمقدار آدم قوشوب لاهور یولنه کوندرهلم اما آنده دخی‌طایفهٔ جدواردر غافل اولمك ؛ دیوب آنده‌دخی برآیدن زیاده توقف اولنوب اتفاق برکیجه والدهٔ‌حقیرهٔ واقعه‌ده کوروب:«حضرت فاطمهٔ رضی‌الله عنهایی دوشمده کوردم . سنك صحت‌له کلمکی یکا مژده قیلدی.» دیوب ارتسی یولداشلره بشارت خبرن ویروب وسلطان محموده واروب واقعهٔ تقریر ایدوب البته کیدروز دیوجك رخصت ویروب وبر بخشی آت وبر قطار دوه وبرخیمه وبر شامیانه یعنی سایبان ویروب ویول خرجلغی احسان ایلیوب وایکی‌یوزاللی‌نفر جازه سوارسندی قوشوب وهمایون پادشاهه اطاعت ایچون عرضه داشت یازوب مبارك شعبانك اواسطنده روانه اولوب (سلطان‌پور)یولی ایله‌بش‌کونده ماو قلعه‌سنه‌واریلوب جنکلستان یولنده جد طایفه‌سی واردر دیوچول یولی اختیار اولنوب ارتسی‌چاهلره واریلوب صو بولنیوب بعضی‌آدملر باد سامدن وصوسزلقدن اولوم حالتده واروب هربرینه تریاق فاروق ویریلوب ارتسی بیك بلاایله افاقت بولوب بوحالی کوریجك چول یولندن فراغت اولنوب الغریب کالاعمی مقتضاسنجه دونلوب ینه ماو قلعه‌سنه کلنوب ذکر اولنان چولده سرچه مقداری قارنجه‌لر سیر اولنوب وهمراه اولان‌سندیلر جنکلستان یولندن کیتمکه خوف ایدوب آخر یولداشلره استمالت‌ویروب ونصیحت قیلوب:

١-١٩٧١ع
مهران

(يتيم)

قادر اولان نيجه شير افكنه　　صونسه تداركله صونر دشمنه
رأى قوى واحد والف اولسه‌ار　　رأى قوى سنى دراهل ظفر
يز اولاوزواحد ودشمن مايه　　بزه يتر آيت : «كم من فايه»

ديوب اون توفنك ايلروده واون توفنك كيروده وساير اورته‌ده قونلوب حق تعالى حضرتينك عنايت بى‌نهايتنه توكل اولنوب روانه اوليجق سنديلر دخى بووضعى كوروب يته همراه ذكر اولان جنكلستان جانستانه اوغرايوب هزار محنت وبلا ايله اون كونده اوچيه ايرشوب شيخ ابراهيم ايله ملاقات ايدوب دعاسى آلنوب وشيخ جمالى وشيخ جلالى حضرتلرى قدس الله سرهما العزيز زيارت اولنوب مبارك شهر رمضانك اولنده روانه اولوب آب كاره‌يه واريلوب كلك باغليوب اول معبردن عبور اولدقده سنديلره رخصت ويريلوب آندن آب ماچواره‌يه كلنوب اول دخى كشتيلر ايله كچلوب آنده بش يوز مقدارى جد اولوب اما توفنكدن خوف ايدوب نسنه‌يه قادر اولميوب آندن دخى روانه اولوب اون بشنجى كون اواسط رمضانده شهر ملتانه [*] كلندى .

ديار هندوستانده واقع اولان سركذشتى بيان ايدر

اولا شهر ملتانده حضرت شيخ بهاءالدين زكريا و شيخ ركن الدين وشيخ صدرالدين رحمهم الله زيارت اولنوب وشيخ محمدراجو ايله ملاقات ايدوب دعاسى آلنوب ومير ميران و ميرزا حسن سلطان ايله ملاقات ايدوب اجازت آلنوب لاهوره عزم اولنوب سدكره‌يه واريلوب آنده

[*] (ملتان) مولطان كبى اوقونور. سندك پاى تختى در ملتان دارالامان ديرلر .

دخی شیخ حامد ایله ملاقات ایدوب دعاسی آلنوب آندن اوائل شوالده
لاهوره واریلوب ؛ مکر مقدما هندوستان پادشاهی اولان شیر خانك
اوغلی سلیم شاه فوت اولوب اسکندر خان پادشاه اولدقده همایون پادشاه
بونی ایشیدوب کابلدن هنده عزم ایدوب اولا لاهوری آلوب ضبط
ایدوب آدم قویوب کندوسی شهر سحرند اوکنده اسکندر خان ایله
بولشوب اسکندر خانی باصوب دورت یوز فیل وضرب زنلری ایله دورت
یوز عربه سین آلوب اسکندر خان قاچوب مانکوت نام قلعه یه کیروب
بر مقدار آدم ایله کشمیر میرزالرندن شاه ابوالمعالی یی سردار ایدوب
آردنجه ارسال ایدوب کندوسی تخت دهلی یه واروب و خانلرندن
اسکندر خان اوزبیکی اکره یه ارسال ایدوب ونیجه خانلری وسلطانلری
کیمی حصار فیروز شاهه وکیمی سنبله و بیانه یه وکنویجه کوندروب هر
جانبده بکلر ولشکر جلك اوزره ایکن بزدخی لاهوره وارمش بولنوب
حاکم اولان میرزا شاه یول ویرمیوب ؛ البته پادشاهه وارمینجه رخصت
یوقدر ؛ دیوب آخر پادشاهه احوالمز عرض ایدوب ؛ اوردوی همایونه
ارسال ایدوك ؛ دیو فرمان کلوب ذکر اولان مابینده بر آی مقداری زمان
کچوب آخر الامر جمله مزی پادشاهه ارسال ایدوب و یانمزجه آدم
قوشوب بالضروری روانه اولوب دریای سلطان پورکشتی لر ایله عبور
اولنوب حصار فیروزشاه یولی ایله یکرمی کون مقداری یوریوب غایت
ذی القعده ده پای تخت هنده یعنی شهر دهلی یه وارلدقده همایون پادشاه
خبردار اولوب خان خانانی وسایر خانلرین وسلطانلرین دورت یوز فیل
ونیجه بیك آدم ایله سعادتلو پادشاه حضرتلرینك عزت وحرمته استقبال
ایچون ارسال ایدوب و بوبنده یه برات وایکی خلعت وخرجلق کوندروب
اول کون آنده خان خانان عالی ضیافت ایدوب ودیار هندده دیوان اکثر

کیجه‌ایله‌اولمغین‌اختشام زمانده تعظیم‌وتکریم ایله پادشاهك دیوان همایونه ایلتوب (الهدایاقدرمن‌یهدی) لخواسنجه حقیرانه برمقدار تحف‌عرض اولندی . پادشاه ایله ملاقات اتدکده هندوستان فتحنه :

(لمؤلفه)

شاه جم رتبت همایون بخت	یعنی اقلیم هندکه چون آتش
قیردی افغانی دهلی‌نی آلدی	بولدی‌فرمان‌بری‌باری‌سرکش
اول فتحنه ایشدیلر تاریخ	طالع دولت همایونش

دیو تاریخ دیئوب وایکی غزل عرض اولنوب اولی :

(لمؤلفه)

اکرکه حالیمه رحم ایتمکای حبیب مینینك
علاجی قایدا تاپار دردیمه طبیب مینینك
وصال یاری منکا قیلماس ایردی‌حق روزی
ازلدین ای دل اکر بولماسه نصیب مینینك
شراب لعلینك ایچوب مست اولندی ای ساقی
مکرکه کیرمکای ایلکیمکا هیچ رقیب مینینك
روای‌دور دیمکای سین مینك اوچون هرکز
نیچوکدورورغم هجریمدین‌اول‌غریب‌مینینك
یوزینی(کاتبی)کورکاچ هزار عشوه بیلان
قول‌ایتدی‌کونکلومی اول‌شوخ دلفریب‌مینینك

وایکنجی غزل بو ایدی‌کیم :

(لمؤلفه)

وصل امیدم یوق مینك مشتاق روی یارمین
آرزو قیلمام بهشتی عاشق دیدارمین
ای طبیبم ایشیکینك دار الشفاسیدین منکا
شربت لعلینکنی بیردر دینك بیلان بیمارمین

عقل وفکر وصبر وهوشیم قیلدی یغما عشق یار
وادیٔ هجرانده قالدیم نی قیلای ناچارمین
مجلس خاصه رقیب روسیه‌نی چاللمه
ساقیا شکل قیحیدین آیینك بیزارمین
(کاتبی) خسرو بولپدر نظم ارا شیرین کلام
وصف لعل یار بیرله‌مین شکر گفتارمین

ذکر اولنان غزللردن پادشاه خیلی ذوق ایدوب رخصت طلب اولدقده رضا کوسترمیوب بوحقیره برکلور یعنی یوزلك وظیفه ایله پرکنهٔ خرچه جایکیر ویروب وهر یولداشه بردلك یعنی یوزبیك اقچه‌درلك تعیین ایدوب بوحقیر دخی قبول قیلمایوب کیتمکه رخصت طلب اتدکده: «بر ییل باری بونده بزوم ایله اول‌دیو» ابرام ایدوب بوکینه دخی جواب ویروب: «سعادتلو پادشاهك امر شریفی ایله دریایه چیقوب کفار خاکسار ایله جنك ایدوب وطوفان ایله دیار هنده دوشوب بنوم در دولته وارمم لازم‌درکه کفار خاکسارك احوالی دولتلو پادشاهه معلوم اولوب مرجودرکه ولایت گجرات کافر الندن خلاص اوله» دیدکده: «پادشاه حضرتلرینه الچی ارسال ایدوب سنك عذرك عرض اولسون» دیو بیوردقلرنده:

(مبرك)

قال فخر الانام والامم اتقوا عن مواضع تهم

دیو بویرلمش ایکن بن بونی اختیار ایتمك احتمال دکلدر زیرا عن قصد بو ولایته کلوب رومه الچی کوندرتمش اولورم.» دیو انواع تضرع ونیاز اولندقده رخصت عنایت اولنوب: «اما اوچ ای برشکال یعنی باران زمانی در یوللر قیشدر کیدلمك ممکن دکلدر اول زمانه‌دك توقف ایله وعمل کسوف و خسوفی زیجه وتقویم کلی‌یه مراجعت اولدمدن اسطرلاب عملی ایله

طریقین کوستر ودائرۂ معدّل رساله‌سنی تعلیم ایله اکر اوچ آیدن اول اولورسه دخی رخصت‌در.» دیو عهد وامان‌ایدوب بالضروری توقف اولنوب کیتمکدن‌مأیوس اولوب‌الیأس احدی‌الراحتین ایله عامل اولدق. اما نه کیجه‌مز کیجه ونه‌کوندوزیمز کوندز اصلاراحت یوزن کورمیوب آخر پادشاهه ذکر اولنان رساله من‌اوله الی‌اخره تعلیم اولنوب وعمل کسوف و خسوف اسطرلاب عملی‌ایله کوستریلوب اتفاق اکره فتح اولوب آنوك فتحنه‌دخی تاریخ تکلیف ایدوب علی‌الفور دینلوب :

(لمؤلفه)

فلك رفعت همایون شاه غازی	سالور پرتولواسی مهر وماهه
پیتیشتی هندکه قیلدی دهلی‌نی فتح	برول اتی حصار دین پناهه
بیاردی بچه خان‌نی اکره ساری	بیریب کوب استالت‌لار سپاهه
دوام دولتیدا فتحی اتینك	میسر بولدی منت اول الاهه
اتی انکا بیر ایکیکلی تاریخ	مبارك بولسون اکره پادشاهه

ذکر اولنان تاریخ خیلی پسندیده‌دوشوب‌اتفاق برکون تقریب‌ایله‌پادشاهه سلطان محمود بکرینك احوالی عرض اولنوب‌عهدنامه کوندرملك التماس اولنوب قبول ایدوب عهدنامه ارسال ایدوب طغرا یرینه زعفرانلی پنجه‌سین اوروب‌سلطان‌محموده واصل اولدقده بوحقیره سلطان‌وزیری منلایاری مکتوب یازوب سلطانك مکتوبنك مفهومی بوایدی‌کیم :

صورة مکتوب سلطان‌محمود

«اشتیاق وآرزومندلیق لاردین سونك سوز اولکیم تابق محب دولت ملاقات و سعادت مقالات دین‌محروم بولدی. کیجه وکوندوز بوفکر وذکردا ایدی کیم‌یارب قاچان بولغای کیم اول سعادت‌پناه حضرت

پادشاه ظفر دستگاهینك درگاهیدا هرسوزینه بوفقیر دینك اراسیدا
دولتخوالیق‌باید اوتوب‌تورعرضغه یتیکوروب‌هرقیل‌وقالی کیم‌اول‌مجلس
عالیدا اوبکای بارچه‌نی‌مشروح‌بیتیب بوبتیب‌ساری بیارکای‌لار. بواشاده
آدم کیلیب‌تاج خاصه‌ومفتوح وتون‌کیتوروب‌فرمان‌وعهدنامه‌نی بیردیلار،
چون حضرت پادشاه دین پناه‌نینك مبارك پنجه‌لاری اول‌فرمان یوزیدا
بوفقیر کوردی بیلدی‌کیم بونیابت اول سعادت‌پناه‌نینك‌دور :

(باری)

زعفرانلیغ پنجه‌سی کون پنجه‌سینی قیلدی پست
بومثل مشهوردور کیم دست بر بالای‌دست

و اول فرمانینك حاشیه‌سیدا حضرت‌پادشاه‌دین پناه اوزلاری‌کلك گوهر
نثارلاری بیلان مرقوم قیلیب ایردیلار کیم وحیدالدهر فرید العصر
امیر سیدی علی باری سوزونك‌نی عرضغه یتیکوردی ودرجهٔ قبول
تاپتی دیو بیوریلش انشاءالله بورابطه‌که سیزنینك بیزنینك ارامزدا
دنیاداکیم نصیب‌بولوب‌تور آخرت‌ته‌هم‌یوزمونجه‌بولغای» دیوانواع‌محبت‌لر
عرض ایدوب ومنلایاری‌نك مکتوبی‌نك فحواسی بوایدی‌کیم :

صورة مکتوب منلایاری

« بوقاری تاپوغیدا عرض دعا وثنادین سونك معروض رای مهرآرای
وضمیر فرح افزای اولکیم تابوذره قلیل الاستطاعت دولت ملازمت
وسعادت مواصلت دین محروم دورلحظه بلکه لحظه‌یادلاریدین غافل‌ایماس

(منلایاری)

چوغربت ایچرا منکا وصلینکیز نصیب ایماس
من غریب‌نی کرسورسانکیز غریب ایماس

داغی اول حضرت دین عهدنامه بیرلا مکتوب شریف کیلتورمادیلر حضرت نواب سلطان وبواسیر وادی هجرانکایی کلفت بولدی وهر زمان سلطان ایتورلارکیم اولاردین کوب منفعل بیزخدمت شایسته قیلمادوك وتقصیر کوب بولدی .

(یاری)

ای دوست خلاف دوستداری قیلما
غربت ته قویوب کوب مکا خواری قیلما
غفلت نی اونیت مونجهمیننك حالیمدین
یاری نی اونوتما ترك یاری قیلما

چون اطناب موجب ملال خاطر ایردی بورباعیغه اختصار قیلیب دعا بتیلدی .ودبو بی حد نیازلرعرض ایدوب سلطانك مکتوبنی پادشاهه عرض اولنوب دست بربالای دستمثلندن غایت ذوق ایدوب بوحقیره جواب دیمك تکلیف ایدوب غایت خوب محلدر دیوب ارتسیدینلوب (المأمور معذور والعذر عند کرام الناس مقبول) اعتذاری ایله عرض اولندی .

(لمؤلفه)

دست خون آلودینك ایتی پنجهٔ مرجانی پست
بو مثلدور ایل اراکیم دست بر بالای دست
اول لبی میکون اگر مجلسده پیردم بولغای
ساقیقان پیملاب صراحی جام میبولسون شکست
مست عشقه اهل تقوا طعنی قویسون ایتیکیز
دایما هشیار اراسیدا بولور معذور مست
ظاهرین کورمه کیشیننك باطینیغه قیل نظر
زاهدا معنیغه باق آدم ایماس صورت پرست
باعث کیفیتیکنی قایدا ذوق ایتکای سیننك
ایچمکان وحدت شرابین (کاتبی) روز الست

ذکر اولان غزلی پادشاه کوروب انواع استحسانلر ایدوب ، بو کمینه بنده‌یه «میرعلی‌شیرثانی» دیوخطاب ایلیوب. فقیر : «دخی میرعلی‌شیرثانی اولمز بی‌روی‌اولوب خوشه‌چینی اولماغه اقتدار اولسه‌راضی اولوردق.» دیوب، تکرار پادشاه: «حق‌علیم‌درکه بریل‌بو زوشه‌وزرش اولنه‌جغتای طایفه‌سنه میرعلی شیری اوتوررورسن.» دیو خیلی لطفلر کوستروب بو کون ینه اثنای مصاحبتده متقرب میرزالرندن خوش حال بیک‌نام برجوان بی‌بدل پادشاهلک اوق یایی قورجیسی و داخل مبحثی اولوب اکثر مجلسده مباحثهٔ‌شعریه ایدردی . مناسبت ایله بو بنده‌یه ایکی غزل تکلیف ایدوب قافیه وردیف تعیین قیلوب ارتسی دینلوب اول مجلس همایونده اوقدی اولکیسی :

(لمؤلفه)

رخ‌لاری کیفیت میدین لچان‌کیم آل‌دور
ساقیا تانیرمین اول کاپهره‌نی خوش‌حال‌دور
نقد عمرنیکینی متاع وصل‌غه خرج ایتکانینك
دیل بیلان کنکاشنی قوی‌عالمغه اول‌دلاّل‌دور
مرده‌لار احیاسیدا لعل مسیحادور ولی
زلفی جادو ،چشمی فتان، غمزه‌سی قتّال دور
لب‌لاری‌یارینك‌چوچوکدور، دل نچون‌میل‌ایتمکای
هرنیرسه‌کیم چوچوك بولغای کوکل میال‌دور
تیلبه بولوب بیغلامه قلاش مین دیب(کاتبی)
سیم اشك یرلا درون سینه مالا مال‌دور

و ایکنجی غزل بو ایدی‌کیم :

(لمؤلفه)

چین‌دوردور زلفینککه‌جادولیغ انی یلغان ایماس
کفر اسنادی خطینککه ای صنم بهتان ایماس

شربت لعلینکنی بیرمین خسته که داروئی قوی
ای طبیم اول مینینك دردیمنه هیچ درمان ایماس
عیب ایما سولاف عشق اوراق کیلیب عشاق ارا
عشق میدانیدا آینك کیم باشی غلتان ایماس
یارغه آینك قیلماسون اغیار بیر لا کفت وکوی
هم نفس بولماق ملك شیطان بیلان چسبان ایماس
عید وصلی بیرکای ایل اول قاشی یاینك (کاتبی)
قبله دین یانسون یوزی هرکیم انکا قربان ایماس

ذکر اولنسان غزللر ولایت هندده شهرت بولوب هرکس ورد زبان ایدوب اتفاق برکون میرزالردن پادشاهك آفتابه‌جیسی عبدالرحمن بیك نام برجوان نورسیده اولوب اول دخی پادشاهك خیلی مقبولی وزیاده نازلیسی ایدی: اکثر صحبت خاصلرده بیله مجلسده اوتوروب اول دخی داخل مبحث اولوب کفت وکو ایدردی. آنوك ایله دخی نیچه دفعه مشاعره اولنوب مناسبتی ایله ایکی غزل دخی دینلدی اولکیسی:

(المؤلفه)

اول پری چهره قاچان ناز ایلکای ناله غمه عشاق آغاز ایلکای
پیریدور اول غنچه نیك دل بلبلی کلشن کوییدا پرواز ایلکای
عاشق اولدور بزم غمدا ساقیا ناله‌سین نی بیرلا دمساز ایلکای
ایشلاربله هم سفال ایلاب میی او سرین عالمدا ممتاز ایلکای
دلبر اولدور عاشقه ای (کاتبی) لعلینی کوب ، جودینی آز ایلکای

ایکنجی سی دخی بوایدی کیم :

(المؤلفه)

تشبیه اینیب لبینککه اوزین باده قیلدی نفع
نرکس کوزینککه اوخشار ایتری خاری دفع
دعوت میسر اولسه دعا بیرلا اول پری
اغیاری بردعا بیلان آسان ایروردی دفع

اول ای حجاب ایتر یوزیکه زلفین ایدوش
کیل ای صبا بیتش آرادین قیل حجابی رفع
کوردوکجه قامتینکی سجود ایتیکیم یوکیم
دیرلار نماز جایز ایماس بولمایجه شفع
یاتیب یاقیلسه دل نولا در دمنی (کاتی)
نار فراق بارجه وجود منی قیلدی سفع

والحاصل آنلرایله روزشب برآن مباحثه‌دن خالی اولمیوب وهرکز پادشاهدن بردم آیرو اولمازدی. برکون پادشاه بوحقیره: «ولایت رومی کوبدور یوقسه هندوستانمی کوبدور؟» دیو سؤال ایدوب: «پادشاهم رومدن مقصد، نفس روم ایسه اول ولایت سیواس‌در، هندوستان چوقدر اما پادشاه رومه تابع اولان ممالك ایسه هند آنوك عشر عاشرنجه یوقدر.» دیو جواب ویروب، پادشاه‌دخی: «مقصد جمله‌سیدر.» دیوجك: «پادشاهم بوحقیره لایح اولان اولدرکه اسکندر دنیایه حکم ایدوب یدی اقلیمه مالك اولمسی غالبا پادشاه روم اولدوغی کبی‌در؛ زیرا تواریخده اسکندرك عمری ومدت سلطنتی معلومدر اول تقدیرجه اسکندر کلیا اقالیم سبعه‌یی سیر ایدوب حکم ایتمك عقلا محالدر. زیرا ربع مسکونك طولی یوز سکسان درجه وخط استوادن عرضی التمش التی درجه‌در، اونك مساحتی کتب هیئاتده دورت بیك کره بیك والتی یوزالتمش سکزبیك التی یوز یتمش فرسخدر. ایله اولسه آنوك جمله‌سن سیر ایدوب حکم ایتمك میسر دکلدر. غالبا هراقلیمدن پادشاه روم کبی حصه‌دار اولوب، انوك ایچون یدی اقلیمه حکم اتدی دینور.» دیوجك: «پادشاه رومك یدی اقلیمده حصه‌سی وارمیدر؟» دیو سؤال ایدوب جوابنده: «اولا یمن اقلیم اولدن، ومکهٔ شریفه اقلیم ثانیدن، ومصر اقلیم ثالثدن، وحلب اقلیم رابعدن،

ودارالسلطنهٔ محروسهٔ قسطنطنیه اقلیم خامسدن، وکفه‌اقلیم سادسدن، وبدون و یچ اقلیم سابعدن‌در. بونلرك هر برنده پادشاه رومك بکلر بکیلری وقاضی‌لری اولوب حکم وحکومت ایدرلره وبوندن غیری حق علیم درکه ولایت کجراتده سرت نام بندرده خواجه بخشی وقره حسن نام سوداکرلردن مسموعدرکه ولایت چینده بیرام اولوب سوداکرلر بیرام نمازین قیلمق مقصودایدینوب هر طایفه کندو پادشاهلری آدینه خطبه اوقتمق مقصود ایدینوب روم سوداکرلری: خاقان‌چینه واروب بیزم پادشاهمز مکه ومدینه و قبله پادشاهیدر.» دیو عرض ایلدکده کافر ایکن انصاف‌ایدوب: «مکه‌ومدینه پادشاهی آدینه‌خطبه اوقوك.» دیوحکم‌ایدوب رومی سوداکرلر خطیبه خلعت کیدوروب وفیله بندروب شهری کزدروب بعده بیرام نمازین قیلوب ولایت چینده پادشاه روم آدینه‌خطبه اوقنوب بومقوله احوال کیمك حقنده اولمشدر؟»دیوجك انصاف‌ایدوب خانلرینه‌وسلطانلرینه‌خطاب ایدوب: «حق‌بودرکه روی زمینده‌پادشاهلق نامی‌دولتلوخداندکارك حق‌در اوزکانینك دکلدور.» دیو اعتراف‌ایلدی. وینه برکون‌دخی قرم خانندن‌سؤال ایدوب: «اکا دخی سلطنی‌سعادتلو پادشاه و یرور.» دیو جواب و یردکده: «اول صاحب‌خطبه‌در دیو استماع اولنور» دیوجك: «پادشاهم سایر پادشاهلردن پادشاهمزك کلی امتیازی اولدرکه صاحب‌خطبه وصاحب سکه پادشاهلق عنایت ایدر.» دیوجك تسلیم ایدوب پادشاه حضرتلرینه دعالر ایلدیلر. برکون پادشاه‌ایله مشایخ دهلی زیارت اولنمق ایچون سوار اولوب شیخ قطب الدین پیر دهلی وشیخ نظام ولی وشیخ فرید شکر کنج ومیر خسرو دهلوی ومیر حسین دهلوی زیارت اولنوب اتفاق میر خسروك اوزرنده مرحومك اشعارندن کفت وکو اولنوب دریای ابرارك مطلعی واکا نظیره اولان

مطلع‌لر ذکر اولنوب اول محلده بوحقیره بدیهی برمطلع لایح اولوب پادشاهه: «اکرچه کستاخلقدر امامیرخسروك روحانیتی قوتی‌درکه برمطلع طلوع ایلدی.» دیوجك پادشاه «اوقی!» دیو ابرام ایلیوب اوقینوب :

(لمؤلفه)

هرکه‌قانع‌شدبه‌یك‌نان پاره‌مرد‌مهترست   کار او ازجملهٔ شاهان عالم بهترست

دینلدکده پادشاه‌حال‌ایدینوب : «والله‌العظیم این‌بهترست!» دیو استحسان ایلدی. غرض ، مطلعی ذکر ایتمك دکلدر همایون پادشاهك لطف طبعی‌درکه ایهام ایدوب این بهترست دیدوکیدر. اتفاق برکون دخی میرزالردن مهرادری شاهین بیك نام برجوان‌که پادشاهك غایت متبولی وهم سری ایدی. اکا واروب پادشاهدن اجازت مقصود ایدوب تهی اولماسون ایچون ایکی غزل دینلوب بیله ایلتلدی اولکیدی :

(لمؤلفه)

هر سحرای یوزی کل کلشن کوینککه یاریب
یبغلار احوالینی دل شبنم اشکدنی تاریب
کورکاج ای عنجه دهن کل یوزوکی کلشندا
کل بیلان غنجه خجل بولدی حیادین قیزاریب
ای طبیم دل مجروح شفا تابسه نی یار
سین شکر لبنی قراباغریغه بیر لحظهٔ ساریب
یوراکیم هجر الی بیرلا نیچون پرخون دور
کور کاز ای دل‌آنی‌اول خونی غه باغرینکی یاریب
(کاتی) سین ره عشق ایچرا سرامد بولدونك
تاشله فرهاد ایله مجنونی الار قالدی هاریب

ایکنجی غزل :

(لمؤلفه)

کپریکی اوقینه قاشی یارینك کمان یاسار
دلی سینم اوزره پنبهٔ داغیم نشان یاسار

مغرور بولما حسنینگه ای قاشلاری کمان
رستم لارینگ کما نینی آخر زمان یاسار
بی تاب بولسه دل‌تب هجرینگدین ای پری
آهم ترحم ایلاب انکا سایبان یاسار
قصر وصال یاره کونگل قیلمغه عروج
عاشق کمند آهی آنکا نردبان یاسار
دل رشته‌غه چیکار در اشکینی (کاتبی)
اوخشارکه یاره بارماغ ایچون ارمغان یاسار

ذکر اولنان غزللر آراده همان بربهانه اولوب بی حد تضرع ونیاز اولنوب اول دخی انواع وعده‌لر قیلوب آخر برکون نشاط خبرین‌ویروب: «درخصت‌زمانیدر، پادشاهه‌احوالکی‌نظم‌ایدوب‌اعلام‌ایله.» دیوجك عرضه‌داشت یازیلوب: «زمان برشکال تمام‌اولدی شمدن‌صکره کیتمك محلیدر.» دیو احوالیمز عرض اولنوب مناسبتی ایله ایکی غزل دخی دینلدی اولکیسی :

(المؤلفه)

دولت سنینگ بیلان‌اکر ای دل بولورسه یار
قیلغای وفالار اول صنم شوخ وشیوه‌کار
بیر بیر کا کیلسه خاك رهك بیرلا ای پری
تو فراقچه بولما غایدی اینك الیدا ایبار
شفتالو سورسم اول لبی عناب لارغه‌کر
هرقایسی بولسه خشم ایتیب ایتورکه ناری یار
کریه قیلوب ایشیککه یوزسورت دوکیم بوکیم
کوز یاشینی بولورسه سویم غال قیلای نثار
یوقاری تا بوغیدا شها قورقه ایتسه
دردینی (کاتبی) سنکا غرض ایلسه بی بار
ایکنجیسی روم‌طرزی اوزره ایدی :

(لمؤلفه)

عاقل اوله دوشدوكك بر ملك هندوستاندر
میل ایدوب آنده قلانلر جمله سرگرداندر
عالی گشت ایلینلر دیدیلر بالاتفاق
حق بودر دنیاده جنت ملكت عثماندر
واروب آنده برنظر كورمك احبانك یورین
بلمش اول ای خسته دل هردردكه درماندر
دوش اياغينه همايون پادشاهك رخصت آل
دائما دوشمنلره آنوك ایشی احساندر
میل ایدرسه قالمه دل طمای هندوستانده
(كاتبی) اوبمەسن آگا اولدخی اوغلاندر

ذكر اولنان عرضه داشتی وغزللری پادشاه كوروب مرحمت وشفقت ایدوب رخصت عنایت ایلیوب وبوبنده یه تكرار آت وسروپا یعنی خلعت ویول فرمانی ویروب كتمك اوزره ایكن ، حكمت اللهك جمعه كون اخشام نمازی وقتده پادشاه خانقه كورنش ایدوب قصردن اینركن اذان اوقنوب دائما عادت شریفه‌لری اذان اوقندقده دیزچوكوب تعظيماً اوتورررلردی . اتفاق ینه اویله ایدوب اول محلده «الحذر لایغنی عن القدر» مفهومنجه نردباندن دوشوب مبارك باشلری مجروح وقوللری شكست اولوب عالم بری برینه كیردی . بر ایكی كون توقف اولنوب اطرافه نامه‌لر پراكنده اولوب: «پادشاه الحمدلله خوش حالدر» دینلوب وفقرایه تصدقلر ولشكره انعام واحسانلر ویرلوب اوچنجی كون دوشنبه كون دار زحمتدن جوار رحمته انتقال ایتدیلر: انا لله وانا اليه راجعون. اوغلی جلال الدین اكبر میرزا ٨ خان خانان ایله شاه ابوالمعالی‌یی كورمك ایچون مقدما كتمشلر ایدی . همان دم ایشیك اغاسینی آنلره ارسال

ایدوب پادشاه قتنده اولان خانلر وسلطانلر خیلی مضطرب اولوب:
«احوالیمز نجه‌اولور؟» دیدکلرنده فقیراستمالت‌ویروب: «مرحوم‌ومغفور
سلطان سلیم‌خان‌علیه‌الرحمة والغفران‌حضرتلری آخرته ارتحال اتدکده
سعادتلو پادشاه تخته کچنجه‌مرحوم پیری پاشا انواع تدبیرلر ایدوب‌خلق
آگاه اولمدی سیز دخی برتدارك ایدوك‌كه اوغلی نه خبر وارنجه کمسنه
واقف اولمیه» دیوجك‌آنلر دخی خوب تدبیرلر ایدوب کماکان دیوان
شولنی چکلوب وخاصه اولوشی امرایه چقوب وعادت اوزره مناصب
ویرلوب «پادشاه چارباغه گیدر» دیوآت حاضرلنوب هوا خوش اولمدی
دیو فراغت اولوب‌ارتسی خلقه «کورینوش‌در» دینلوب‌منجملر ساعت
خوب دکلدر دیو منع اتدکلرنده لشکر اضطراب ایلیوب آخر پادشاهك
مصاحبلرندن منلا بی کسی دیرلر برکمسنه اولوب نوعا پادشاهه مشابهتی
اولوب اما قدی کوتاه ایدی آنی سه سبه کون دریایه مشرف برایوان
اوزرنده تخته کچروب‌پادشاهك لباس‌کیدروب یوزن وکوزین صاروب
خوش حال بیك قفاسنده ومیرمنشی مقابله‌سنده طوروب‌جمیع سلطانلر
ومیرزالر ورعایا وعوام الناس کلوب لب دریادن پادشاهی کوروب دعالر
اتدیلر . وشادیانه چالنوب وطیبه خلعت ویرلوب پادشاهك صحتی مقدر
اولدی. همان ارتسی بوفقیر واروب امرایه وداع‌ایدوب پادشاهك‌صحتی
خبری ایله اواسط ربیع اولاولده نح شنبه کون لاهوره عزم اولنوب
شهر سونی‌پته‌اندن پانی پته ادن قرناله کلوب بعده‌تانی سره اندن شهر
ثمانیه ایریلوب انده حاکم اولان قره بهادر سلطانه: «پادشاه کورینوش
قیلدی»دیو خبر ویریلوب وهریرده: «پادشاه‌صاغدر» دیوجواب‌اولنوب
آخر سهرند یولی ایله ماچواره‌یه اندن باجواره‌یه واریلوب ودریای
سلطان پور کشتیلر ایله عبور اولنوب والحاصل محکم الغار ایلیوب ماه

ربیع الآخرك اولنده تكرار لاهوره كلنوب وجلال الدین اكبر میرزا پادشاه اولوب لشكره جلوس وبروب لاهورده وغیری یرلرده آدینه خطبه اوقنوب لاهورحاكمی میرزا شاه بیزه ینه‌یول ویرمیوب: «پادشاهدن امر كلدی برفرد كابله وقندهاره كتمیه» دیوجك تكرار پادشاه جانبنه عزم اولنوب كلنوره واریلوب اندن قلعهٔ مانكوت مقابله‌سنده واروب جلال‌الدین اكبر پادشاه ایله وخان خانان ایله ملاقات ایدوب بیرام خانك خواجه‌سی منلا پیرمحمدی میرزا كوندروب «فترت زمانیدربرقاچ كون بونده بیزم ایله اولمق جایز اولورسه ولایت هندوسندك هرنه محلی مقصودی اولورسه اكا تعیین اولسون» دیو بیوردقلرنده فقیر همان‌دم مرحوم پادشاهك فرمانلرین آلوب وفوتی ایچون تاریخ وتعریض كونه برغزل دینلوب واروب فی الحال عرض اولندی :

(لمؤلفه)

هند ایچیدا برهمای ایردی همایون پادشاه
بیردم ایچرا بولدی شو نقار ایلادی عزم آله
اول معیبتی ایشتكاج قنبریب زاری بیلان
اینیكیز تاریخ فوت بولدی همایون پادشاه

ومناسبی ایله بوغزل دخی ویرلدی :

(لمؤلفه)

غرض جوروجفا ایماس جهانینك شاهی بولماقدین
سانین عشاق نینك ای مه خدنك آهی بولماقدین
شه رومك ایشیكیدا یاربب دایم كدا بولماق
منكابه‌راك‌دورورکوب هند وسندنینك شاهی بولماقدین
حبینك كوییدا منكا رقیب اولماق تیلار همراه
خدایا مینی سین ـ انله اینینك همراهی بولماقدین

مینی اولورسه اول خونی قوینك منی قیلینك ترغیب
صرام اولدور کیشینینك کیشی دولتخواهی بولماقدین
وفا قیلماق میسر بولسه سنکا اول جفا پیشه
رقیبینك (کاتبی) غم تارتمین اکاهی بولماقدین

میرزا خوش حال اولوب واتاسینك فرمانلرین کورب ورخصت ویروب کابله برمقدار آدم ایله درت بیك کوندروب بیزی دخی آنلره قوشوب ینه لاهوره کلوب وشاه ابوالمعالی یی طوتوب بند ایله قلعهٔ لاهوره کوندروب حبس اتدیلر. وبوحقیره تاریخ جایزه‌سی ایچون پروانه ویروب بهردن برلك خرجلق همت ایدوب بکلر ایله لاهورده جمع اولوب کتمك تدارکنده اولدق. وهندك عجایبن وغرایبن سیر ایدوب جمله غرایبندن بری بودر: که کفره سنه اهل کجرات «بانیان» واهل هندوستان «هندو» دیرلر. آنلر کتابی دکللردر. قدم عالمه قایللردر، بری اولسه اولوسی دریسنه یوکلنوب دریا کنارینه کلوب اولولرین آتشه یاقرلر. ار اولوب عورت قالسه اکر عملدن قالمش اولسه آنی یاقمزلر؛ واکر اره وارمغه قابل اولسه انی خواه ناخواه یاقرلر، عورت کندو حسن اختیاری ایله یانسه قوی سازلر ایله شادیلقلر ایدرلر. اکر اهل اسلامدن برمقدار کسنه جمع اولوب یانمق استرکن اللرندن ضربی السه‌لرانوك ملکی اولور، ایرق طلب ایتمزلر، انکچون پادشاه جانبندن ادملر آلوب یارکن حاضر اولورلرکه خلق مانع اولمیه. وبری دخی بودرکم معلم آهولر اولور؛ شاخلرنده برر کمند آلوب شکار اوزرنده وحشی آهولره انلری صالرلر، واریجق اول آهولر کندو جنسلرینی کوروب الجنس الی الجنس یمیل مفهومنجه میل ایدوب کلورلرباش باشه ویرورلر؛ همان دم ذکر اولنان کمندی انلرك بوینلرینه کچیرب کندولر دوشرلر آهو حرکت اتدکجه کمند محکم اولور

قاچنه قادر اولمز واروب دوترلر . جیبی دیار هندده آهو بی بواسلوب اوزرینه شکار ایدرلر وبیابانده بی‌حد کاومیش‌لر اولور آنی دخی فیل ایله شکار ایدرلر . مثلا فیلك اوزرنده قلمه‌لر ایدوب ایچنه آدملر کیروب صحرالرده کزرلر ، چونکه فیل کاومیشه ایریشه ایکی‌دشی ایله باصوب حفظ ایدر . صیادلر اینوب بوغازلرلر وکاو قطاسك دخی بیابانی‌سنی بومنوال اوزره آورلر ، اما آنوك قوتی‌سایر حیواناته بکزه‌مز ودیلنده برمرتبه‌قوت اولورکه اتلو آدمی دیلی ایله اورسه بیقار . حتی مرحوم همایون پادشاهدن مسموعدرکه برزمان برکاو قطاس برآدمی قووب آخر ناچار اولوب یوزی اوزرینه دوشوب دیلی ایله اوکچه‌سندن باشنه وارنجه یالمق ایله‌یلاکاج قیلدی دیو یمین‌ایلدی . وقطاسك‌اعلاسی‌ولایت بحرابجده‌اولورغالبا بحری قطاس‌دیمك‌بحرابجدن ترخیم‌اولمقدر ، زیرا قطاس بری‌در بحری دکلدر . اکردیار هندك‌غرایبن ذکرایدرسك مسددن چقلور . ایله‌اولسه‌اواسط ربیع الآخرده لاهوردن کابله عزم اولنوب دریای لاهور کشتی‌لر ایله عبور اولندی ، واندن غیری برنهر عظیمهٔ کلوب کچمکه کشتی بولنیوب کَتلر یعنی سریرلر وکوزه‌لر ایله کلك باغلیوب انیٔ دخی کچوب انده بهره‌یه واریلوب دریای بهره دخی کشتی‌لر ایله عبور اولنوب میرزانك پروانه‌سی خواجهٔ بهره‌یه کوستریلوب : « والله العظیم پادشاه فوت اولمغین خلقدن مال آلنمدی هنوز اوزرلرنده در آدم قوشك اوج درت کونده جمع اولنسون بیقصور تسلیم اولنه » دیدکده همراه اولان میربابوس وسایر بکلر ایله مشاوره ایدوب شاه ابوالمعالی لاهور قلعه‌سندن قاچوب‌نه جانبه کتدوکی معلوم اولمیوب بعضیلر کابل طرفنه قاچدی دیوب انده قرنداشی کهمردبیکی اولمغین بکلر خوف ایدوب دورمغه قابلیت اولمیوب‌سیز برقاچ‌کون دورك خرجلقدر آلوب صکره کلوك اما

يوللرده خوف وخطن واردر دبوجك يولداشلر ايله دخى مشورت اولنوب من قنع شبع ومن طمع ذل مفهومى ايله عامل اولوب خرجلقدن فراغت ايدهلم همراهلردن آيرلمق مناسب دكلدر ديدكده جملهسى راضى اولوب معاً روانه اولندى . ودرياى خوشاب دخى كشتيلر ايله عبور اولنوب بعده نيلابه واريلوب اول دخى كذلك كشتيلر ايله عبور اولنوب باختر زمينه قدم بصلدى .

قريشي حامد علي "خالائي" ايم. اي

سنڌ ۾ مهدوي تحريڪ

هن برصغير هند و پاڪ ۾ نائين صدي هجريءَ جو زمانو، جيڪو اڪبر اعظم کان اڳ جو هو، سخت بدامنيءَ ۽ طوائف الملوڪيءَ جو دؤر هو. باهمي خانه جنگين ۽ سازشين جي ڪري روز روز نيون بادشاهتون ٺهنديون ۽ ڊهنديون هيون ۽ ڪابه مضبوط ۽ مستحڪم مرڪزي حڪومت قائم نه هئي، جا اسلامي شريعت مطابق حڪومت جو نظام قائم رکي سگهي. حق پرست ۽ خداشناس بزرگ ۽ عالم تمام ڪي ٿورا آڱرين تي ڳڻڻ جيترا وڃي بچيا هئا، منجهن دنيا طلبي، ظاهري جاهه ۽ جلال، ۽ شان شوڪت جو مادو ڪافي گهٽو سمائجي چڪو هو. ازان سواءِ گهڻا علم وارا جاهل صوفي پنهنجون منگهڙت روايتون گهڙي شرع محمديءَ جي خلاف کليو کلايو پرچار ڪندا وتندا هئا. مطلب ته هر طرف کان بيچينيءَ ۽ بيعلميءَ جي سياهي ڇانيل هئي. علمي ۽ ديني درسگاهون ملڪي سياست جا مرڪز بڻجي چڪا هئا. انهن سڀني حالتن جي مدنظر، انهيءَ دؤر ۾ ذهني، فڪري ۽ عملي اصلاح لاءِ ڪنهن مجدد، مصلح ۽ هاديءَ جي اشد ضرورت هئي. انهيءَ افرا تفريءَ جي دؤر ۾ مشرقي هندستان مان هڪ نئين تحريڪ اڀري، جنهن جي شعاعن جي تپش سموري برصغير کي گرمائي ڇڏيو. اها مهدوي تحريڪ هئي، جا سيّد ميران محمد جونپوريءَ جي نالي منسوب آهي. ابتدا ۾ هن جماعت جو مقصد وڏو نيڪ هو ۽ ڪيترائي وڏا جيد عالم ۽ مخلص ماڻهو ان کان متاثر ٿيا، پر تحريڪ جي بانيءَ جي بعض ڪن شخصي ڪيل دعوائن جي ڪري، ديني عالمن ان جي سخت مخالفت ڪئي، جنهنڪري هيءَ جماعت هڪ خاص حلقي تائين محدود رهي ۽ وڌيڪ اسري ڪانه سگهي.

سيّد محمد المعروف ميران محمد مهدي ١٤- جمادي الاول سنه ٨٤٧هه مطابق سنه ١٤١٣ع سومر جي ڏينهن هندستان جي تاريخي شهر جونپور ۾ ڄائو هو. "خاتم الاولياءَ" سندس لقب هو. پاڻ تاجي- پيٽي سيد هو ۽ سندس نسب جو سلسلو حضرت علي ڪرم الله وجهه سان وڃي ملي ٿو. سندس نسب جو سلسلو هن ريت آهي: سيد محمد بن عبدالله بن عثمان بن موسيٰ بن قاسم بن نجم الدين بن عبدالله بن يوسف بن يحيٰ بن نعمت الله بن اسماعيل بن موسيٰ ڪاظم بن جعفر صادق بن باقر بن زين العابدين بن سيدنا امام حسين بن اميرالمؤمنين سيدنا علي بن ابي طالب ڪرم الله وجهه. سندس طريقت جو سلسلو ڇهن واسطن سان حضرت نظام الدين دهلويءَ جي خليفن تائين پهچي ٿو. سنه ٨٥٢هه ۾ پنجن سالن جي عمر ۾ جونپور جي وڏي عالم ۽ اهل الفضـ

شيخ دانيال وٽ تعليم وٺڻ شروع ڪئي ۽ ستن سالن جي عمر ۾ قرآن ڪريم جو حافظ ٿيو. اهڙيءَ طرح سنه ٨٥٩هه ۾ ٻارهن ورهين جي عمر ۾ فارغ التحصيل ٿيو. انهيءَ دؤر ۾ پاڻ هر علم ۾ يڪتاي دهر ۽ متبحر عالم هو. زهد، عبادت، درويشي، ورع ۽ اتقاء ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هو. سندس غير معمولي علم، فضل، پرهيزگاري ۽ تقويٰ ڏسي سندس استاد ۽ مرشد شيخ دانيال ۽ وقت جي ٻين عالمن عين جواني ۾ کيس "اسد العلماء" جو لقب ڏنو.

سترهن سالن جي عمر ۾ سندس دل تصوف ڏانهن لاڙو ڪاڏو ۽ تقريباً ستن سالن تائين مٿس جذب ۽ استغراق جي ڪيفيت طاري رهي ۽ پورا پنج سال صحو، سڪر، بيداري ۽ بيهوشيءَ جي حالت ۾ گذاريائين. ان وقت سندس عمر ستاويهن سالن جي هئي. ان کان پوءِ اٽڪل ٻارهن سال سندس زندگي جونپور ۾ زهد ۽ تقويٰ جي حالت ۾ گذري. ايڏي وڏي علم هوندي به سندس دل احساسمند هئي، ۽ قدرت کيس زبان ۾ وڏو تاثير عطا ڪيو هو، جو سندس وعظ ۽ نصيحت هزارين پٿر دل انسانن جي دلين کي ميڻ وانگر نرم ڪري وڌو. سندس علمي تبحر ۽ بزرگي جا قائل ۽ معترف سندس دؤر جا وڏي ۾ وڏا مخالف عالم به آهن. سيد صاحب جو وڏو معاصر عالم ۽ سندس مخالف سيد شيخ علي متقي(١) سندس متعلق هن طرح لکي ٿو: "سيد محمد جونپوري شروعاتي دؤر ۾ ڪمال زهد، تقشف، استغراق ۽ استهلاڪ باطني ۾ گذاريو. روزا رکندو هو ۽ اڪثر اڪيلائيءَ ۾ رهندو هو. انهيءَ دوران کيس الهام ٿيو ته "انت المهدي" يعني تون مهدي آهين(٢). اها حالت مٿس ساندهه ست سال رهي ۽ آخر ۾ ظاهر ظهور مهدويت جي دعويٰ ڪيائين(٣).

(١) سيد شيخ علي متقي: شيخ علي متقي گجرات جو وڏو عالم ۽ محدث ٿي گذريو آهي. علامه وجيه الدين محمد بن محمد مالڪيءَ ۽ علامه شمس الدين سخاويءَ جو شاگرد هو. سندس اباڻي وطن جونپور هو، پر پاڻ ماندو ۾ ڄائو هو. شيخ حسام الدين متقي کان راهه سلوڪ جون منزلون طي ڪيائين ۽ تفسير بيضاوي ۽ عين العلم جو درس ورتائين. گجرات جي حڪمرانن جي طرفان کيس "ملڪ المحدثين" جو لقب مليل هو. پنجهٺ ورهين جي عمر تائين احمد آباد ۾ علم حديث جو درس ڏيندو رهيو. سنه ٩٢٩هه ۾ هن فاني جهان مان رحلت ڪيائين.

(٢) قيامت جي وڏين علامتن مان هڪ وڏي علامت حضرت امام مهدي عليه السلام جو ظهور آهي. ان متعلق حضرت رسول الله صلي الله عليه وسلم جن هيءَ نشانيون بيان فرمايون آهن: ١- مهدي منهنجي اولاد مان هوندو. ٢- اسم مبارڪ محمد، والد جو نالو عبدالله ۽ والده جو نالو آمنه هوندس. ٣- حضرت امام حسين عليه السلام جي پشت مان هوندو. ٤- پيشاني ڪشادي ۽ نڪ ڊگهو هوندس. ٥- زبان ۾ هٻڪ هونديس. ٦- دنيا ۾ عدل ۽ انصاف کي قائم ڪندو. ٧- چاليهن ورهين جي عمر ۾ هن جو ظهور ٿيندو. مهدي عليه السلام کان اڳ ۾ دنيا ۾ ڪفر هوندو. انهيءَ دؤر ۾ پاڻ رمضان مبارڪ جي مهيني ۾ مديني پاڪ کان مڪي شريف ايندو. مڪي معظمه ۾ غيب کان آواز ايندو (هذا خليفة الله المهدي فاسمعوا له و اطيعوا) هي الله جو خليفو مهدي آهي سندس ڳالهه ٻڌو ۽ حڪم مڃو. انهن وصفن تي اڪثر جمهور عالمن جي متفق راءِ آهي. اهڙو ڪو به مهدي اڄ تائين هن دنيا جي تختي تي نه آيو آهي. (ڪتاب الاسلام مولانا سيد نذير الحق قادري ص ص ٥٠١-٥٠٢ دهلي ١٩٣٦ع).

(٣) تذڪره: مولانا ابوالڪلام آزاد ص ٣٥ مڪتبه جديد لاهور.

جونپور جو آخرين حاڪم سلطان حسين شرقي سنہ ١٤٥٨ع ۾ جونپور جي تخت تي ويٺو. سنہ ١٤٨٠ع ۾ بهلول لوڌيءَ جي هٿان شڪست کائي بنگال جي طرف ڀڄي ويو، جتي سنہ ١٤٩٩ع ۾ وفات ڪيائين (١). مهدوين جي روايت آهي تہ سلطان حسين شرقي گوڙجي راجا دليپ راءِ جو باجگذار هو(٢). سيد محمد جونپوري سلطان حسين شرقيءَ کي وعظ ۽ نصيحت ڪندي ان ڳالهہ جي تلقين ڪئي تہ هڪ مسلمان حاڪم لاءِ اهو نٿو جڳائي تہ هو ڪو غيرمسلم کي خراج ڏئي ۽ هن کي راجا جي خلاف جنگ ڪرڻ لاءِ آماده ڪيو. سيد محمد جونپوريءَ جا سوانح نگار لکن ٿا تہ هن سلطان حسين شرقيءَ جي مدد واسطي هڪ مضبوط فوج تيار ڪئي، جنهن ۾ سندس جماعت جا اٽڪل پندرهن سؤ جان نثار شامل هئا. آخرڪار راجا سان جنگ ڪئي ويئي جنهن ۾ سلطاني فوج، راجا جي فوجي قوت جو مقابلو ڪري نہ سگهي ۽ وٺي ڀاڄ ڪاڏي، پر سيد محمد جونپوري ۽ سندس بهادر سپاهي آخري دم تائين ميدان جنگ ۾ وڙهندا رهيا. چون ٿا تہ جنگ هلندي مهدي جونپوريءَ پاڻ خود راجا دليپ راءِ تي هڪ زوردار حملو ڪيو ۽ پنهنجي تلوار جي وار سان راجا دليپ راءِ کي قتل ڪري وڌو ۽ شڪست کي فتح ۾ تبديل ڪيو. مهدوي جماعت جي روايت آهي تہ سيد محمد جي تلوار لڳڻ سان راجا جي دل ٻاهر نڪري آئي هئي ۽ اُن تي انهيءَ بُتَ جي تصوير نقش ٿيل هئي، جنهن جي راجا پوڄا ڪندو هو. سيد صاحب اهو نظارو اکين سان ڏسي استغراق واريءَ حالت ۾ اچي ويو ۽ دل ۾ اهو خيال ڪيائين تہ جڏهن هڪ باطل معبود جي پوڄا ڪرڻ جو اهو اثر ٿئي ٿو تہ پوءِ مالڪ حقيقيءَ جي تصور ڪرڻ جو نتيجو ڪهڙو نڪرندو؟(٣) انهيءَ جذب ۽ استغراق جي ڪيفيت مٿس پورا ٻارهن سال رهي. سنہ ٨٨٧هہ ۾ جونپور کان هجرت ڪري داناپور (عظيم آباد ـ پٽنا) جي جهنگلن ۾ اڪيلي سر گهمندو رهيو. ان وقت سندس عمر چاليهہ سال هئي(٤).

---

(١) جونپور: ملڪ خواجہ جهان جونپور جي سلطنت جو باني هو. سلطان محمد تغلق سنہ ١٣٩٤ع ۾ خواجہ جهان کي قنوج کان بهار تائين سمورو علائقو ڏنو هو ۽ کيس ملڪ الشرقي جو خطاب ڏئي اتي جو صوبيدار مقرر ڪيو. انهيءَ وقت کان وٺي جونپور جي هر حاڪم جو لقب شرقي پئجي ويو. تيمور جي حملي کان پوءِ خواجہ جهان خود مختار حاڪم بڻيو. هن خاندان مان ابراهيم شاهہ شرقي وڏو مدبر ۽ نامور حاڪم ٿي گذريو آهي. (سنہ ١٤٠٢ع) هن خاندان جو آخري چشم و چراغ سلطان حسين شرقي هو. شرقي حاڪم علم، هنر ۽ عالمن جا وڏا سرپرست هئا. هن دؤر ۾ جونپور علم ۽ هنر جو اهم مرڪز هو. "شيراز مشرق" ٻي نالي سڏبو هو. جمعہ مسجد، اٽالہ مسجد، لال دروازي واري مسجد شرقي سلطانن جي شان ۽ عظمت جا روشن مينار آهن.

(٢) رود ڪوثر. ص ٢٥ ڊاڪٽر شيخ محمد اڪرام سي، ايس، پي ڪراچي ١٩٦٨ع.

(٣) ايضاً ص ايضاً.

نوٽ: مولانا ابوظفر ندوي جو قول آهي تہ ترهٽ جي راجا يا جاگيردار حسين شرقي سان ويڙهہ ڪئي هئي ۽ ان ۾ سيد محمد جونپوري جهاد جي ثواب خاطر شريڪ ٿيو هو. (رود ڪوثر ص ٢٥)

(٤) ڪن عالمن جو رايو آهي تہ ان وقت سندس عمر پنجيهہ ورهيہ هئي، پر گهڻن تي گهڻا متفق آهن.

ان کان پوءِ چندهري ۾ آيو، جتان مالوه جي تختگاهه مانڊوَ ۾ اچي رهيو. آتان جو حاڪم غياث الدين خلجي (المتوفي سنه ٩٠٥هه) سندس معتقد ۽ مريد ٿيو ۽ پيا بہ ڪيترائي ماڻهو سندس جماعت جي لڙهہ ۾ شامل ٿيا ۽ سندس وعظ ۽ نصيحت مان هزارن هدايت ۽ صداقت حاصل ڪئي. سنہ ٨٨٨هه ۾ چانپانير (گجرات) ۾ اچي رهيو ۽ اٽڪل ڏيڍ سال ڪن آتي رهيو. سنہ ٨٩٠هه ۾ گجرات کان برهانپور ۾ آيو ۽ آتان پوءِ بيدر ۾ اچي رهيو. آخر آتي جي عالمن جي شديد مخالفت سبب گلبرگ ۽ بيجاپور ويو جتان ڍابول بندر تان تي سؤ سٺ (٣٦٠) جان نثارن جي ٽولي سان گڏ سنہ ٩٠١هه/١٤٩٥ع ۾ بحري جهاز ذريعي جده بندر تي لٿو ۽ آتان مڪي شريف پهتو*.

مڪي معظمہ ۾ ڪعبة الله ۾ طواف ڪندي حجراسود ۽ رڪن جي درميان پيهي پنهنجي مهدي موعود هئڻ (١) جي دعويٰ ڪيائين (٢). ليڪن سيد ابوظفر صاحب ندويءَ جو رايو آهي "سيد محمد جونپوري مهدويت جي دعويٰ، مڪي شريف ۾ نہ، بلڪ بڙلي ۾ ڪئي." ان ڪري اها مٿين روايت ضعيف سمجهڻ گهرجي(٣). ساڳي ابو ظفر ندويءَ جي روايت دهرائيندي مولائي شيدائي صاحب بيان ڪري ٿو تہ سيد محمد، مهدويت جي دعويٰ بڙلي (هندستان) ۾ ڪئي هئي ۽ ان جي توسيع مڪي پاڪ ۾ ڪعبة الله ۾ طواف ڪندي ڪيائين (٤). ان مان صاف طرح اهو واضح ٿئي ٿو تہ سيد محمد جونپوري مهدي هئڻ جي دعويٰ بڙلي ۾ ڪئي.

حج بيت الله کان پوءِ واپس موٽي ڪنبايت آيو، جتي بہ سندس ڪي مريد ٿيا ۽ ڪن عالمن سندس مخالفت ڪئي. اتان پوءِ احمدآباد ڏي رخ ڪيائين. شيخ محمد اڪرام صاحب لکي

---

*چون ٿا تہ احمد نگر جي حاڪم احمد نظام شاهہ بن نظام الملڪ کي اولاد ڪونہ ٿيندو هو پر پوءِ سيد مهدي جونپوريءَ جي دعا سان هن کي نرينو اولاد ٿيو. (رود ڪوثر ص ٢٦)

(١) رود ڪوثر: ڊاڪٽر شيخ محمد اڪرام ص ٢٦ ڪراچي ڇاپو ١٩٦٨ع.

(٢) تحفة الطاهرين ۽ تذڪره صوفياي سنڌ: انهن ٻنهي ڪتابن جي فوٽ نوٽن ۾ مرحوم بدر عالم دراني ۽ اعجاز الحق صاحب قدوسي لکن ٿا تہ سيد محمد جونپوريءَ، سنہ ٩٠٥هه ۾ بڙلي وٽ ظاهر ظهور مهدي هئڻ جو اعلان ڪيو، عالمن ۽ عام ماڻهن ۾ سندس برخلاف هڪ شور مچي ويو. (تحفة الطاهرين ص ١٢٨ فارسي ادبي بورڊ حيدرآباد سنڌ. تذڪره صوفياي سنڌ ص ٢٣٦ اردو اڪيڊمي سنڌ ڪراچي.)

(٣) رود ڪوثر ص ٢٦

(٤) تاريخ تمدن سنڌ: مولائي شيدائي ص ٣٩٥، سنڌ يونيورسٽي حيدرآباد سنڌ.

احمد نگر جو بنياد بہ انهيءَ نيڪدل بادشاهہ سنہ ٩٠٠هه ۾ رکيو ۽ پنهنجي نالي پٺيان ان شهر جو نالو احمد نگر رکيو. قديم زماني ۾ احمد نگر بہ علم ۽ عرفان جو مرڪز هو. وڏا وڏا مدرسا ۽ خانقاهون هيون. احمد نظام شاهہ جي وفات کان پوءِ سندس پٽ برهان نظام شاهہ تخت تي ويٺو ۽ اثنا عشري شيعہ مذهب اختيار ڪيائين. ملا پير محمد، استاد افضل خان ۽ ملا دائود دهلوي سان سندس مذهبي بحث مباحثا ٿيندا هئا (تاريخ فرشتہ ج دوم (اردو ترجمه) ص ص ٢٣٢–٢٣٣ شيخ غلام علي سنز لاهور.

ته ته "سيد محمد جونپوري احمدآباد ۾ اچڻ ڪان پوءِ وري هڪ دفعو پنهنجي مهدي موعود هئڻ جي دعوا ڪئي(۱). ۽ وري هن طرح سان به دعوا ڪيائين ته سون پنهنجين اکين سان هن مادي دنيا ۾ خداوندتعاليٰ جي ذات باري کي ڏٺو آهي(۲). مولانا ابوالڪلام آزاد لکي ٿو ته سيّد محمّد مهدي جونپوري حجاز ۽ عرب وڃڻ کان اڳ ۾ گجرات ويو هو ۽ اتان جي حاڪم سلطان محمود ڪلان سندس مهدوي عقيدو اختيار ڪيو هو، پر گجراتي عالمن جي سخت مخالفت ڪري هو خاموش رهيو(۳). احمدآباد کان پوءِ پٽن ۾ آيو، جتي به عالمن کيس آرام سان رهڻ نه ڏنو. ان کان پوءِ جالور، ناگور ۽ جيسلمير واري رستي کان سن ۹۰۶هه-۹۰۷هه ڌاري سنڌ جي قديم تاريخي شهر نصرپور ۾ پهتو، جتان پوءِ ٺٽي ۾ وڃي رهيو. ٺٽي ۾ سلطان سامئي جي خانقاهه ۾ پورا ارڙهن مهينا رهيو(۴). ليڪن ٺٽي ۾ به عالمن ۽ عام مائهن شورش ڪئي ۽ آخرڪار سنڌ جي سمي حاڪم جام نظام‌الدين کيس سنڌ ڇڏي وڃڻ لاءِ مجبور ڪيو. آخر مهدي جونپوريءَ پنهنجي جماعت سميت سنڌ کي ڇڏيو، ۽ بولان لڪ جي رستي قنڌار پهتو ۽ دستور موجب سندس اتي به سخت مخالفت ٿي(۵).

ان زماني ۾ قنڌار جو حاڪم شاهه بيگ ارغون هو (شاهه بيگ ارغون بعد ۾ سنڌ جو حاڪم ٿيو) شاهه بيگ ارغون جي حڪم موجب اتي جي جامع مسجد ۾ شاهه صاحب وعظ ڪيو. قنڌار کان پوءِ خراسان ويو ۽ گرم سيل وٽ پهچڻ تي ابوسعيد بليدي سندس مريد ٿيو. ابوسعيد بليدي جي تبليغ ڪري ڪيترائي مهدوي تحريڪ ۾ شامل ٿيا(۶). ان کان پوءِ فرح ويو، جتي ۲۳- اپريل سن ۱۵۰۴ع/۹۱۱هه سومر ڏينهن تپ-دق ۾ هن فاني جهان مان رحلت ڪيائين. سندس فرزند ميران سيد محمود جنازي نماز پڙهائي ۽ کيس رج ۽ فرح ڳوٺن جي وچ ۾ دفن ڪرايو ويو. سندس مزار مقدس جي مٿان شاهه قاسم عراقي قبو تعمير ڪرايو. ڪنهن سندس وفات جي تاريخ "عشق ماتم" مان ڪڍي آهي. قاضي حسين زرگر قنڌاري وري مادهه تاريخ هن طرح ڪڍي آهي: گفتار برو ز شيخ ڪن استفسار(۷).

---

(۱) رود ڪوثر: شيخ محمد اڪرام صاحب ص

(۲) رود ڪوثر: شيخ محمد اڪرام صاحب ص

(۳) احمد آباد، جو گجرات جي گاديءَ جو هنڌ آهي، تنهن جو بنياد سنه ۸۱۵هه ۾ گجرات جي حاڪم سلطان احمد شاهه؛ شيخ احمد ڪنهور رحه جي صلاح سان رکيو هو. هيءُ شهر درياهه سابرمتيءَ جي ڪناري تي آهي. هن شهر ۾ وڏا وڏا قديم يادگار آهن. (فرشته ص ۴۱۹).

(۴) تحفة الڪرام: مير قانع ٺٽوي ج ۳، ص ۴۰۴ (سنڌي ترجمو) سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد.

(۵) چون ٿا ته ان سفر ۾ مهدي جونپوري سان ۳۶۰ يا ۹۰۰ پوئلڳ هئا.

(۶) مهدوي تحريڪ بلوچستان ۾: مولائي شيدائي.

(۷) تذڪره: مولانا آزاد ص ۴۳

مهدي تحريڪ جو مقصد ۽ ان جي مخالفت:

مهدوي تحريڪ خالص درويشانہ تحريڪ هئي، پر سيد محمد مهدي جونپوريءَ جي ڪن شخصي دعوائن ڪري، ان جي هرهنڌ سخت مخالفت ڪئي ويئي. مولانا ابوالڪلام آزاد ان تحريڪ جي باري ۾ هن طرح سان رقمطراز آهي تہ ”مهدوي تحريڪ جو بنياد دراصل صداقت ۽ حق پرستيءَ تي قائم هو يعني تہ دعوت، تبليغ حق ۽ احياءِ شريعت، قيام فرض ۽ امربالمعروف ونهي عن المنڪر وغيره، هن جماعت جا سڀئي اغراض ۽ مقاصد هئا. ائين برابر آهي تہ هرنئين جماعت ۽ تحريڪ جا ابتدائي نظريا ۽ حالات بهتر ۽ موزون هوندا آهن، پر پوءِ وقت جي رفتار سان هلندي، ان ۾ بعض ڪي اهڙيون ڳالهيون ۽ نيون بدعتون داخل ٿي ويندون آهن، جيڪي ان تحريڪ جي اصل مقصد ۽ نظريي کي ڪاري ضرب رسائينديون آهن(۱).“ مهدوي تحريڪ جو بہ اڳتي هلي اهوئي ساڳيو حال ٿيو. سيد محمد جونپوريءَ جي مهدوي جماعت جو اهو نظريو هو تہ مجاهدي جي ڪابہ ضرورت نہ آهي. سڀ کان وڏو مجاهدو اهو آهي تہ الله جي پيدا ڪيل مخلوق کي سڌي ۽ هدايت واري رستي تي هلائجي ۽ شرع محمدي جي حڪمن جي سختيءَ سان پابندي ڪرائجي. سيد محمد مهدي جونپوريءَ جي وعظ ۽ نصيحت ۾ الله تبارڪ تعاليٰ وڏو تاثير رکيو هو، جو هزارين سندس معتقد ۽ مريد بڻيا. ان دؤر جي ڪيترن وڏن بلند پايي جي عالمن، بزرگن، حاڪمن ۽ عوامي ماڻهن سندس هٿ تي بيعت ڪئي(۲).

مولانا آزاد مرحوم هن جماعت جي متعلق پنهنجا تاثرات بيان ڪندي لکي ٿو تہ ”مهدي جونپوريءَ جي مريدن ۽ پوئلڳن ۾ ”عشق حقيقي“ وارو طريقو هو. سندس قول ۽ فعل صحابہ ڪرام جن جي نقش قدم وارو هو ۽ اهائي تصوير اکين اڳيان اچي ٿي ويئي. هيءَ هڪ عشق الاهي جي جان نثارن جي جماعت هئي. سندس معتقدن راهہ حق ۾ سڀڪجهہ ترڪ ڪيو هو ۽ سڀئي دنيوي لڳ لاڳاپا ٽوڙيا هئا(۳). جيتوڻيڪ ميران محمد مهدي جونپوري جي ڪيل مهدويت جي دعويٰ ڪمزور ۽ ضعيف هئي (۴) تہ بہ سندس دؤر جا سڀئي معاصر عالم ۽ مورخ سندس علميت، پرهيزگاري، زهد ۽ تقويٰ جا مدح خوان آهن(۵).“

---

(۱) تذڪره: مولانا ابوالڪلام آزاد، مڪتبہ جديد لاهور، ص ۴۱.

(۲) ايضاً ص ايضاً (۳) ايضاً ص ايضاً

(۴) مولانا آزاد مرحوم (تذڪره) ۾ لکي ٿو تہ ”سنهنجو خيال آهي تہ سيد محمد پنهنجي دعويٰ ۾ سچو هو، ڇاڪاڻ جو ان دؤر جون حالتون اهڙيون هيون، ليڪن غلطي اها ڪيائين جو پاڻ کي مهدي آخر زماني جو تصور ڪيائين ۽ سندس پوئلڳ ان کي غلط سمجهي ويٺا (وڌيڪ تفصيل لاءِ ڏسو ”تذڪره ص ۵۳“ جو فوٽ نوٽ).

(۵) ملا عبدالقادر بدايوني اڪبري دؤر جو مصنف سيّد محمد جونپوري کي پنهنجي تاريخ ۾ ”اعاظم اولياي ڪبار“ جي لفظن سان ياد ڪيو آهي. (ڏسو منتخب التواريخ، بدايوني).

سيد محمد مهدي جونپوريءَ جي ابتدائي حالات، سندس ماحول ۽ ٻين ڪيترين اهم ڳالهين جي متعلق اڃا وڌيڪ تحقيق ۽ تفتيش جي ضرورت آهي. ليڪن ان هوندي به نائين ۽ ڏهين صدي هجريءَ ۾ سندس تحريڪ وڏيءَ اهميت جي حامل آهي. سندس جماعت جي وڏي ۾ وڏي خصوصيت اها هئي جو سندس پوئلڳ سندس مهدي هجڻ ۾ پورو پورو ڪامل يقين رکندا هئا ۽ اڄ سوڌو سندس جماعت جو اهو نظريو قائم آهي. هن جماعت جو اهو بہ عقيدو آهي تہ فرائض ۽ واجبات قرآنيءَ جا ٻہ قسم آهن: پهرئين ۾ احڪام الاهي ۽ شريعت محمديءَ جو دخل آهي ۽ ٻئي ۾ اهي احڪام شامل آهن جن جو واسطو ولايت محمديءَ سان آهي. ان لاءِ مهدوين جو رايو آهي تہ انهن مذڪور ڳالهين لاءِ تبليغ ڪئي وڃي. انهيءَ تبليغ ۽ اصلاح لاءِ سيد محمد جونپوري، مهدي موعود ٿي آيو، جو هر هلاڪت ۽ مصيبت جو دفعي ڪندڙ ۽ اُمت محمدي جو اصلاح ڪندڙ آهي، ۽ سندس هر حڪم ولايت محمديءَ جي درجي جي نزديڪ آهي(١). مهدوين وٽ ولايت جي ذاڪي لاءِ هي ڳالهيون ضروري آهن: ترڪ دنيا، نيڪ صحبت، اخلاق، توڪل، خدائي ديدار جي خواهش، عشر، ذڪر ۽ هجرت. اهي خاص مقصد، اصول ۽ مَتا آهن جن تي هن جماعت جو بنياد رکيل آهي. انهن سيني ڳالهين جي پوئواري ڪرڻ لاءِ سختيءَ سان عمل ڪندا آهن. هن جماعت جا پوئلڳ جوشيلا ۽ پنهنجن مخالفن لاءِ نهايت ئي سخت هوندا آهن. قيامت جو انتظار ڪن ٿا ۽ دنيا جي ناپائيداريءَ ۽ بي ثباتيءَ تي زور ڏين ٿا. متوڪل وري اهڙا آهن جو جيڪي وٽن هوندو آهي سو غريبن، محتاجن ۾ گهرجائن ۾ ورهائي ڇڏيندا آهن. مهدوي، ذڪر ڪرڻ واري هنڌ کي "دائره" ڪري چوندا آهن. سندن اهي دائره تبليغي مرڪزن جي حيثيت رکن ٿا.

مهدوي جماعت جي مخالفت ڪندڙن سان شيخ علي متقي، شيخ ابن حجر مڪي، شيخ عبدالحق محدث دهلوي(٢) ۽ شيخ اسد مڪي وڏا چوٽيءَ جا عالم هئا(٣).

سيد ميران محمد جونپوري ظاهرين ۽ درباري عالمن جي راهہ ۾ ڪنڊو هو. هر طرف کان سندس خلاف طوفان ڪڙو ٿي ويو، قتل ۽ ڪفر جون نام نهاد فتوائون مٿس صادر

---

(١) رود ڪوثر: شيخ ڊاڪٽر محمد اڪرام ص

(٢) شيخ عبدالحق محدث دهلوي (المتوفي سنہ ١٦٤٢ع) خواجہ باقي بالله جو خاص مريد هو. سنہ ٩٩٨هہ ۾ حرمين شريفين جي زيارت ڪيائين. حج ڪرڻ پوءِ موٽي دهليءَ آيو، جتي پنهنجي سموري زندگي درس ۽ تدريس ۾ پوري ڪيائين. لمعات مشڪوٰت، جذب القلوب في ديار المحبوب، مدارج النبوة شرح فتوح الغيب، ذڪر الملوڪ ۽ اخبار الاخيار سندس بينظير ۽ اعليٰ تصنيفون آهن. ملا محمود جونپوري (سنہ ١٠٦٢هہ) سندس همعصر عالم هو.

(٣) شيخ بڊو داناپوري انهي زماني ۾ وڏو متبحر ۽ متوڪل عالم ۽ بزرگ ٿي گذريو آهي. سيد رفيع الدين محدث ۽ حافظ عسقلاني جو شاگرد هو. روايت آهي تہ هو مهدوي تحريڪ کان ڪافي متاثر هو.

ٿيڻ لڳيون(۱). سڀ کان وڏو ۽ مکيه سبب سندس مخالفت جو اهو هو جو سندس جماعت ظاهر ظهور حق ۽ صداقت جو پرچار ٿي ڪيو ۽ هو پنهنجي ڪم ۾ نهايت سخت هئا. هن جماعت جي حق پرستيءَ ۽ صداقت کان متاثر ٿي، جيڪي ماڻهو ان ۾ شامل ٿي ٿيا، سي به اڳتي هلي پنڪي غلط فهمين جو شڪار ٿي ويا. مخدوم الملڪ جي سخت رَويي ۽ مخالفت سبب هن تحريڪ کي وڏيڪ اُپرڻ نه ڏنو ويو. تذکره الواصلين جي قول موجب ته مخدوم الملڪ مهدي جونپوريءَ جي خلاف ”فتنہ انگيزي“ جي فتويٰ صادر ڪئي هئي(۲).

وڏنڊڙ مخالفتن ۽ مخدوم الملڪ ۽ شيخ سيّد علي متقي جهڙي شديد فتوائن جي ڪري مهدوي تحريڪ پنهنجو ”دائرو“ گجرات کان منتقل ڪري دکن ۾ قائم ڪيو. احمد نگر ۾ جمال خان مهدوي(۳) جو اُتي جي شاهي فوج جو با اثر سپه سالار هو، تنهن مهدوي تحريڪ کي اُتي زور وٺايو ۽ پنهنجي هم مشرب مهدوين کي ذڪر الاهي واري شغل مان ڪڍي، سياسي ۽ فوجي زندگيءَ ڏانهن توجه ڏياريو. احمد نگر جي نظام شاهي خاندان جي هڪ حاڪم اسماعيل خان بن برهان نظام شاهه ثاني، پڻ مهدوي عقيدو اختيار ڪيو ۽ هن جماعت جو سرگرم

---

(۱) شيخ وجيه الدين گجرات جو وڏو عالم ٿي گذريو آهي. پاڻ گجرات جي قديم شهر چانپانير ۾ ڄائو هو. احمد آباد ۾ درس ۽ تدريس جو ڪم ڪندو هو. سنه ۱۵۹۰ع ۾ شيخ صاحب وفات ڪئي نواب مرتضيٰ سندس تربت جي مٿان ڇٽي ڪٽ تعمير ڪرايو، جو فن تعمير جو نادر نمونو آهي. چون ٿا ته شيخ صاحب سواءِ ڪنهن مجبوريءَ جي گهر ۽ مسجد کان ٻاهر ڪڏهن به قدم نه رکيو. اخبار الاخيار ۽ مآثر الڪرام ۾ سندس ذڪر آهي. شيخ وجيه الدين جي خدمت ۾ جڏهن مهدي جونپوريءَ جي خلاف فتويٰ پيش ڪئي ويئي، تڏهن پاڻ ايترو چيائين ته ”جيڪا جماعت دنيا کي ڇڏي حق پرستي لاءِ وقف آهي ان لاءِ منهنجو قلم نه وهندو.“

حضرت شاهه ولي الله صاحب جو قول سندس فرزند شاهه عبدالعزيز محدث دهلويءَ هڪ خط ۾ نقل ڪيو آهي جنهن ۾ سيد ميران محمد جونپوريءَ کي عالم حق ۽ واصل بالله ڪري لکيو ويو آهي. ساڳي راءِ حضرت مجدد الف ثاني ۽ مرزا مظهر جانجانان جي پڻ آهي.

(۲) سليم شاهه جي دؤر ۾ مخدوم الملڪ ملا عبدالله سلطانپوري شيخ الاسلام جي عهدي تي فائز هو. هو هميشه اهل الله ۽ حق پرستن جي مخالفت ڪندو هو ۽ هن کي انهن کي ايذاءُ رسائڻ ۾ دلي سرور ملندو هو. جيڪي عالم ۽ مشائخ سندس شيخ الاسلاميءَ جي اڳو گوڏا نه کوڙيندا هئا تن کان انتقام وٺڻ جي سعي ۾ هوندو هو (تذڪره).

(۳) جمال خان مهدوي: جمال خان مهدوي نظام شاهي دؤر ۾ وڏي اثر وارو امير ۽ فوجي عملدار هو. هي وڏو دورانديش ۽ دانشمند شخص هو. جڏهن نظام شاهي حڪومت اندروني خلفشار جو شڪار ٿي، تنهن وقت برار جي سپه سالار سيد احمد الملڪ مهدوي کي پاڻ سان ملايو ۽ مهدوي تحريڪ کي فوجي ۽ سياسي رنگ ڏنو. هو پنهنجن مخالفن لاءِ سخت هو ۽ سندس اها منشا هئي ته جن مهدوي تحريڪ جي مخالفت ڪئي آهي، تن جو نالو نيشان مٽائي ڇڏجي. آخرڪار پاڻ خود قتل ٿي ويو. (فرشته ج دوم).

رڪن بڻيو(۱). اسماعيل خان نظام شاهي (المتوفي سنہ ۱۵۹۰) جي وفات کان پوءِ بہ مهدويہ جو دکن جي فوجي خواهہ سياسي زندگيءَ ۾ ڪافي اثر رسوخ رهيو. مهدوي اعليٰ درجي جا فوجي هئا، منجهن بهادري ۽ وفاداري بہ گهڻي هئي، ليڪن پيس تجريدي گروهن وانگر جوشيلا ۽ سريع الغضب هوندا هئا. مهدوي تحريڪ جا پوئلڳ پنهنجي مخالف کي ختم ڪرڻ ۾ پنهنجي جان جي بازي لڳائڻ ۾ دير نہ ڪندا هئا؛ ۽ ائين ڪرڻ ۾ هو ثواب سمجهندا هئا.

مهدوي تحريڪ ۽ سنڌ:

سيد ميران محمد مهدوي جونپوري، ڄام نظام الدين سمي جي دؤر ۾ سنڌ ۾ آيو. (سنہ ۹۰۶هہ-۹۰۷هہ) ۽ مهدوي تحريڪ جي تبليغ ڪرڻ لڳو. سيد محمد مهدي جونپوري، جيسلمير واري رستي کان سنڌ جي قديم شهر نصرپور ۾ پهتو ۽ اتان پوءِ سنڌ جي تختگاهہ ٺٽي ۾ وارد ٿيو. مير علي شير قانع ٺٽويءَ جو بيان آهي تہ سيد محمد جونپوري ٺٽي ۾ مڪليءَ جي ٽڪريءَ تي سلطان سامئيہ جي خانقاهہ ۾ اچي لٿو هو ۽ ٺٽي ۾ پورا ارڙهن مهينا گذاريائين (۲). ٺٽي جي رهائش واري زماني ۾ ٺٽي شهر ۽ سنڌ جي ٻين جدا جدا هنڌن جا ڪيترا وڏا عالم سندس معتقد ۽ مريد ٿيا. سنڌ ۾ بہ مهدي جونپوريءَ جي خلاف غل ۽ شور مچي ويو، وقت جي وڏن عالمن سندس برخلاف ڪفر ۽ قتل جون فتوائون ڏنيون. شيخ صدرالدين مفتي، دريا خان (ڄام سمي جو وزيراعظم) سنڌ جو صوفي شاعر قاضي قاضن، مولوي ميان شاهين مرزا بڪري، شيخ الياس، پير آسات، شيخ جهندو پاتڻي، قاضي محمد آچي جعفري، ميان ابوبڪر بڪري ۽ سيد مبارڪ شاهہ سندس مريدن جي حلقي ۾ شامل ٿيا.

ٺٽي جي مشهور رضوي ساداتن جو جد امجد سيد محمد يوسف بڪري، سيد مبارڪ شاهہ جو مريد ٿي مهدوي حلقي ۾ داخل ٿيو ۽ ڪانئس پوءِ سندس اولاد بہ ان عقيدي تي قائم رهيو.

---

(۱) اسماعيل شاهہ بن برهان نظام شاهہ. برهان نظام شاهہ جي وفات کان پوءِ تختنشين ٿيو. جمال خان مهدويءَ بہ کيس بادشاهہ تسليم ڪيو. شاهہ اسماعيل ننڍو هو ۽ جمال خان مهدي جي اثر ۾ اچي مهدوي عقيدو اختيار ڪيائين. هن جي دؤر ۾ سڄي هندستان کان مهدوي اچي هت ڪٺا ٿيا هئا ۽ احمدنگر مهدوي تحريڪ جو هڪ "دائرو" بڻجي پيو. مهدوي پوئلڳ شاهہ اسماعيل کي پنهنجو خليفو ڪري سمجهڻ لڳا. سن ۱۵۹۰ع ۾ مارجي ويو ۽ ڪانئس پوءِ مهدوي اثر گهٽجي ويو ۽ اثناعشري شيعن زور ورتو. (تاريخ فرشتہ ص ص ۳۳۱-۳۳۳.

نظام شاهي دؤر ۾ برهان شاهہ جي پٽ احمدنگر مان هميشہ لاءِ هن جماعت جو خاتمو آڻي ڇڏيو.

فيضي ۽ ابوالفضل جو والد شيخ مبارڪ، مهدوي تحريڪ جو مخالف هو، پر ڪن روايتن موجب اهو بہ ابتدا ۾ هن جماعت کان متاثر هئو ۽ جماعت ۾ ڪجهہ وقت لاءِ شريڪ هو (رود ڪوثر)

(۲) تحفة الڪرام ج ۳ ص ۴۰۴ سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد سنڌ.

سنڌ جي اڪثر محققن جي قول موجب تہ سيد محمد مهدي جونپوري سنڌ ۾ رهڻ واري وقت ڪ دفعي جهوڪ ۾ آيو هو، تنهنڪري انهيءَ مناسبت سان ان تي "ميران پور" جو نالو پيو(۱).

سنڌ جي عظيم سپوت دولهہ دريا خان جي دوستن مان سنڌ جي وڏي عالم ۽ اهل الله مخدوم بلال جي خليفي سيد حيدر سنائي، مهديءَ جي خلاف قتل جي فتويٰ ڏني هئي(۲). انهيءَ فتويٰ جي ضد ۾ مهدي جونپوري(۳) جي سنڌي مريدن مان شيخ محمد آچي جعفريءَ دلائل ۽ براهين جي ذريعي پنهنجي مرشد مهديءَ جي حق ۾ دليل ۽ ثابتيون پيش ڪيون هيون.

سنڌ جي حاڪم جام نظام الدين دريا خان جي مشوري تي مهدي جونپوريءَ کيءَ ٿتي ۽ سنڌ مان نڪري وڃڻ جو حڪم ڏنو هو(۴)، نيٺ مهدي جونپوري مجبور ٿي سنڌ کي ڇڏيو ۽ خراسان جي طرف روانو ٿيو، جتي فرح ۾ وفات ڪيائين.

سيد ميران محمد جونپوريءَ جي وفات کان پوءِ بہ ان تحريڪ جو اثر باقي قائم رهيو. هند ۽ سنڌ ۾ وڏا وڏا عالم هن تحريڪ جا مبلغ ۽ مريد ٿي گذريا آهن(۵). شيخ ابوبڪر جتوئي

---

(۱) شاہ عنايت شهيد جا ماخذ: پير حسام الدين راشدي، رسالو "نئين زندگي" فيبروري ۱۹۵۷ع ص ۱۰

(۲) مخدوم بلال: مخدوم بلال ٺٽي (ضلعي دادو) جو رهندڙ هو ۽ شاہ حسن ارغون جو همعصر هو. مخدوم بلال حقائق ۽ معارف جو ڄاڻو هو ۽ مخدوم جعمي جو همنشين هو. مخدوم جعمي، جنهن جي مزار مڪليءَ تي آهي، پنهنجي زماني جو وڏو عالم، متقي ۽ متدين بزرگ هو. مخدوم بلال ظاهري علمن ۾ وڏو درجو رکندو هو ۽ ڪيترائي سندس علم مان فيضياب ٿيا. مخدوم صاحب شاہ بيگ ارغون جي وفات کان هڪ سال پوءِ ۹۲۹ھ ۾ وفات ڪيائين. سندس مزار مڪليءَ جي ٽڪريءَ تي شيخ حماد جمالي جيءَ درگاهہ جي پرسان واقع آهي. (تحفة الڪرام ج ۳، ص ص ۱۴۱—۲۵۰؛ تحفة الطاهرين ص ۳۱؛ معصومي ص ص ۱۹۸—۱۹۹).

حيدر سنائي: سن جو رهندڙ. ٻارهن سالن جي عمر ۾ مولانا عمر هليہ ۽ مخدوم بلال جي صحبت ۾ رهي، سندن نظر جي تربيت حاصل ڪري وڏي مرتبي کي رسيو. ڪانئس ڪيترين ئي ڪرامتون ظاهر ٿينديون هيون. سن ۹۳۷ھ ۾ عالم عقبيٰ ڏانهن راهي ٿيو. مخدوم بلال جي خاص خليفن مان هو. سيد محمد ميران مهدي جڏهن ٺٽي ۾ آيو هو تڏهن هن مهديءَ جي خلاف قتل جي فتوا ڏني هئي. (تاريخ معصومي ص ۲۴۳؛ مقالات الشعرا قانع. ص ۹۳).

(۳) چون ٿا جونپور جو شهر سنڌ ۾ بہ هو. سن ۹۲۷ھ (۱۵۲۰ع) ۾ جام صلاح الدين مرزا شاہ حسن ارغون جي ڪاهہ وقت ٺٽي مان نڪري ان ڳوٺ ۾ وڃي رهيو هو. "قديم سنڌ" جي مصنف جي بيان مان شڪ آهي تہ اهو ڳوٺ شايد بکر جي سامهون هو ۽ هر دؤر ۾ زماني جا ڏاڍا رنگ ڏٺائين. (قديم سنڌ، مرزا قليچ بيگ ص ص ۳۲۸—۳۲۹).

(۴) مهدوي تحريڪ ۽ سنڌي ادب: ص ص ۸—۹ الهہ بخش عقيلي ڪراچي.

(۵) قديم زماني ۾ سموري برصغير ۾ مهدي جونپوريءَ جي تحريڪ زور هئي ۽ ڪيترائي وقت جا وڏا جيد عالم سندس معتقد ۽ مريد هئا ۽ ڪي وري متفقين ۾ شمار هئا. انهيءَ زماني ۾ مهدوي مشاهير

(ڏسو صفحي ۱۸۶ تي)

بکري ۽ سندس خليفي شيخ لنگراڄ کان ڪلهوڙن مان ميان آدم شاهه ڪلهوڙي فيض ورتو هو. بکري تعلقي ڏوڪري، هنڙيءَ شهر ۾ آدم شاهه ڪلهوڙي پنهنجو "دائرو" قائم ڪيو هو ۽ ابڙا قوم سندس مريدي اختيار ڪئي هئي(١). اڪبر اعظم جي سپه سالار عبدالرحيم خانخانان جڏهن سنڌ تي حملو ڪيو هو، تڏهن هُن آدم شاهه ڪلهوڙي ۽ سندس فقراء جي لنگر خرچ لاءِ چانڊوڪي جو پرڳڻو حوالي ڪيو هو(٢). سنڌ ۾ ڪلهوڙن جي اها اوائلي تحريڪ درويشاڻ هئي، پر پوءِ اڳتي هلي هنن حيدرآباد دکن جي مهدوين وانگر سياسي رنگ ورتو ۽ نيٺ ڪلهوڙا فقيريءَ مان بداجي بادشاهيءَ جي مسند تي وينا.

سنڌي بزرگ، عالم ۽ درويش، جن مهدوي عقيدو اختيار ڪيو هو، تن جو اسان هت مختصر تذڪرو ڪريون ٿا:

(١) شيخ صدرالدين مفتي:

شيخ صدرالدين ٺٽوي وڏو عالم، پرهيزگار ۽ بلند پايي جو بزرگ ٿي گذريو آهي. سنڌ جي حاڪم ڄام نظام الدين سمي جو همعصر هو. سندس علمي حلقو تمام گهڻو وسيع هو ۽ ٺٽي لنگر ۾ هزارين سندس معتقد ۽ شاگرد هئا. سيد ميران محمد جونپوريءَ جو شروع ۾

(آڏل صفحي ١٨٥ تان)

عالمن مان شيخ علائي وڏو عالم ۽ صاحب دل بزرگ ٿي گذريو آهي. شيخ علائي بهار جي هڪ اعلىٰ خاندان مان هو. علم ۽ فضل ظاهريءَ سان گڏ پير طريقت ۽ صوفي بزرگ هو، پاڻ بيانا ۾ رهندو هو. هن جو مخدوم الملڪ سان سليم شاهه جي دربار ۾ سيد رفيع الدين محدث ۽ شيخ ابوالفتح ٿانيسوري سان مهدوي مسئلي تي بحث مباحثو ٿيو هو. شيخ علائي جي تبليغ ڪري مهدوي تحريڪ کي وڏي ترقي حاصل ٿي. آخر سليم شاهه کيس ڪوڙا هڻائي شهيد (المتوفي ٩٥٧هه) ڪرايو. (هي واقعو سن ١٥٤٨ع جو آهي) (تذڪره مولانا آزاد، رود ڪوثر ص ٣٢).

شيخ عبدالله نيازي، شيخ علائي جو مرشد هو. بيانا ۾ رهندو هو ۽ هزارين ماڻهو سندس وعظ ۽ ڪيل نصيحت تي مهدوي تحريڪ ۾ شريڪ ٿيا. شيخ عبدالله نيازي شيخ سليم چشتي جو خليفو هو. بيانا شهر جي ٻاهران هڪ ويران باغ ۾ رهندو هو. شيخ علائيءَ جي شهادت کان پوءِ شيخ عبدالله نيازي کي دربار ۾ گهرايو ويو، بادشاهه کي جهڪي سلام نه ڪيائين، ان تي سليم شاهه ڪاوڙجي شيخ صاحب تي پنهنجي ماڻهن مان ٻچ ڪئي ۽ آخر ملا عبدالله سلطانپوري جي شيخ الاسلاميءَ جو شڪار ٿي، هن دنيا مان ڪوچ ڪري ويو.

(١) روز نه اخبار الوحيد "سنڌ آزاد نمبر" سن ١٩٣٦ع، ذڪر ڪلهوڙا.

(٢) سنڌ جي ڪلهوڙن حاڪمن جي طريقت جو سلسلو به سيد ميران محمد جونپوريءَ سان وڃي ملي ٿو. سنڌ جو حاڪم ميان نورمحمد خان ڪلهوڙو پنهنجي وصيتامي ۾ (منشور الوصيت ص ص ١٤-١٥) بيان ڪري ٿو ته نادرشاهه جي سفاڪي ۽ ناپاڪي ڪري سندن سمورو علمي ڪتبخانو تباهه ٿي ويو ۽ سندن خانداني شجرو به ان لهر ۾ لڙهي ضايع ٿي ويو. سندن خاندان سهروردي طريقي جو قائل هو ۽ سندن طريقي جو سلسلو سيد ميران محمد مهدي جونپوريءَ تائين ملي ٿو.

(منشور الوصيت ميان نورمحمد ڪلهوڙو (ف) ص ص ١٤-١٥-١٦ سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد. ڪتاب ايضاً ص ص ١٦٥-١٦٦ (ضميمو ٨ مآثرالامراء شاهه نوازخان)

سخت مخالف هو، پر پوءِ مهدي جونپوريءَ جي ملاقات ڪرڻ ڪان پوءِ سندس سعادتمند مريد ٿيو. شيخ صاحب جي زندگيءَ جو وڌيڪ ڪوبه احوال ڪونه ٿو ملي سگهي(١).

(٢) سيد مير ڪمال الله:

سيد ڪمال الله، سيد ميران محمد جونپوريءَ جو مريد ۽ پوٽائن مان هو. مير علي شير "قانع" لکي ٿو تہ جڏهن سيد ڪمال الله ڄائو هو، تہ سيد صاحب ڏسي پڇيو تہ هن ڇوڪر جو نالو ڇا آهي؟ ڪيس ٻڌايو ويو تہ هن جو نالو "لالن" آهي. ان تي سيد جونپوريءَ فرمايو تہ لالن پالڪيءَ ۾ ويهندو، يعني پنهنجي دور جو وڏو عابد، زاهد ۽ متبحر عالم ٿيندو، واقعي ائين ٿيو. مير ڪمال الله سنجر واري علائقي ۾ رهندو هو. سندس پٽ عبدالحليم پڻ ناليرو عالم ٿي گذريو آهي ۽ هو بہ پنهنجي پيءُ وانگر مهدوي طريقي تي ڪاربند هو(٢).

(٣) سيد محمد يوسف رضوي:

سيد محمد يوسف بن مير محمد جادم بکري پنهنجي دور جو وڏو عالم، اهل الله ۽ صاحب ڪمال بزرگ ٿي گذريو آهي. سندس آباءَ و اجداد سنڌ جي قديم شهر بکر جا رضوي سادات هئا. شيخ مبارڪ ڪان روحاني منزلون طئي ڪيون هنائين ۽ شيخ دانيال، جو وري شيخ مبارڪ جو مرشد هو، تنهن ڪان بہ روحاني فيض ۽ تربيت حاصل ڪيائين. بکر مان هجرت ڪري اچي ٺٽي ۾ رهيو ۽ اڪثر اڪيلائيءَ ۾ مڪليءَ جي ٽڪريءَ تي گذاريندو هو ۽ سلطان سامتيہ جي خانقاہ جي پرسان رهندو هو. سيد محمد جونپوري انهيءَ خانقاہ ۾ اچي لٿو هو. مهدوي عقيدو اختيار ڪيائين. سيد محمد يوسف شعر بہ چوندو هو. سندس مزار مڪليءَ جي ٽڪريءَ تي انوارالاهيءَ جي جاءِ آهي(٣).

(٤) قاضي قاضن:

قاضي قاضن ولد قاضي محمد قاسم سيوهڻ جو مشهور صوفي بزرگ، عالم ۽ سنڌي شاعر ٿي گذريو آهي. هو قاضي ابوالخير بکريءَ جي اولاد مان هو. قاضي قاضن وڏو حافظ، قاري، فقيہ، محدث، مفسر ۽ تصوف جي علمن کي چڱيءَ طرح ڄاڻندڙ هو. سيد محمد مهدي جونپوريءَ جو مريد ٿيو، تنهنڪري ظاهري شرع جا عالم مٿس توڪون ڪندا هئا. سنہ ٩٥٨هہ ۾ وفات ڪيائين(٤).

---

(١) تاريخ جنت السند از: مولائي شيدائي ص ٤٢٤، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد سنڌ.
تحفة الڪرام ج ٣، ص ٥٣٦

(٢) تحفة الڪرام ص ٤٣٦ ج، ٣.

(٣) تحفة الڪرام ج ٣، ص ٤٠٤؛ تحفة الطاهرين ص ٨٨.

(٤) تاريخ قديم سنڌ، مرزا قليچ بيگ ص ٤٤٥: سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد.

(٥) قاضي شيخ محمد آچي جعفري:

قاضي محمد آچي پنهنجي وقت جو وڏو عالم، فاضل، حال ۽ قال جو صاحب ٿي گذريو آهي. اوائل ۾ هرات مان هجرت ڪري آچ ۾ آيو. جام نظام الدين جي صاحبيءَ ۾ جڏهن سنڌ جي عالمن مهدي جونپوريءَ جي خلاف ڪفر جي فتويٰ ڏني هئي، ان وقت قاضي صاحب سيد مهدي جونپوريءَ جي تڪفير سان واسطو رکندڙ، ظاهري عالمن جي دليلن کي رد ڪري ڏنو هو. ڇالاءِ جو پاڻ خود حقيقت جو ڄاڻو هو، حال ۽ قال جي مقام کان واقف هو. سيد ميران محمد مهدي جونپوريءَ جي توجهه سان بزرگيءَ ۽ ديني برتري سندس خاندان ۾ هميشه رهي. سيد شڪرالله جي جاءِ تي ئي جو قاضي مقرر ٿيو. مرزا عيسيٰ ترخان جي دور ۾، هن فاني جهان مان رحلت ڪيائين (١).

(٦) پير آسات:

پير آسات مجذوب، سالڪ ۽ محبوب واصل، مخدوم عربي ڏيائي هالائي جو پاءُ هو. سيد ميران محمد مهديءَ جي خدمت ۾ رهي مريديءَ جو شرف حاصل ڪيائين. قديم مشائخن مان هو. سندس مزار مرجع عوام و خاص آهي(٢).

(٧) ميان ابوبڪر بڪري:

ميان ابوبڪر بن مخدوم ابراهيم نقشبندي پنهنجي دور جو وڏو عالم هو ۽ درويش صفت بزرگ ٿي گذريو آهي. سيد مهدي جونپوريءَ جو مريد ٿي فيض حاصل ڪيائين. سندس قبر مڪليءَ تي آهي ۽ عام جي زيارتگاهه آهي (٣).

(٨) شيخ جهندو پاٽڻي:

هي درويش سيد ميران محمد جونپوريءَ جو مريد ۽ عقيدتمند هو. چون ٿا ته جڏهن مهدي جونپوري ٺٽو ڇڏي درياهه رستي وڃي رهيو هو ته ان وقت جام نندي جي اشاري تي ٻيڙي هلاڪت واري هنڌ پهتي، جتي جهندو پاٽڻي اچي سهڙيو، سيد جي مدد ڪيائين ۽ فيضور ٿيو(٤).

(٩) درياخان عرف قبوليو:

درياخان جو اصل نالو قبوليو هو. جام نظام الدين جي وزير لڪدير جو غلام هو. جام نظام الدين خوش ٿي کيس درياخان جو لقب ڏئي بلند درجي تائين رسايو ۽ آخر ۾

---

(١) تحفة الڪرام ج ٣، ص ٥٣٤؛ تاريخ معصومي ص ٢٤٢.
(٢) تحفة الڪرام ص ٦١٣؛ تحفة الطاهرين ص ص ٥٩-٦٠.
(٣) ايضاً ص ٢٦٠.
(٤) ايضاً ص ٢٦٠.

مدارالمهام ۽ امير الامراءُ ٿيو ۽ مبارڪ خان لقب سان سرفراز ٿيو. سيد ميران مهدي جونپوريءَ جي ٿتي ۾ اچڻ تي ڄام، عالمن جي چوڻ تي ساڻس اعتقادمنديءَ سان پيش نہ آيو. مگر دريا خان جي حڪمت عمليءَ سان ڪيس ٺتي سان نڪرڻ جو حڪم مليو. دريا خان سنہ ٩٢٧ ھ ۾ شاھہ بيگ ارغون سان وڙهندي سنڌڙي تان سِرُ قربان ڪيو ۽ مڪليءَ جي خاڪ ۾ پيوند ٿيو(١).

(١٠) ميان آدم شاھہ ڪلهوڙو:

ميان آدم شاھہ ولد ميان ڪڄن شاهہ، شيخ الياس لنگراچ ۽ شيخ ابوبڪر جتوئيءَ جي ذريعي مهدوي عقيدو اختيار ڪيو ۽ مهدي جونپوريءَ جو پوئلڳ ٿيو(٢).

(١١) شيخ الياس لنگراچ:

سيد ميران مهدي جونپوريءَ جو مريد هو ۽ آدم شاھہ ڪلهوڙي ۽ خانخانان جي ملاقات وقت حاضر هو(٣).

(١٢) ميان ابوبڪر:

هي ڪمال جو درويش، سيد محمد جونپوريءَ جو مريد ۽ ڪانئس فيضياب ٿيو. هن جي مزار مڪليءَ تي آهي. عوام و خاص جي زيارتگاهہ آهي(٤).

مدد ورتل ڪتابن جي فهرست

(١) تحفة الطاهرين: مرتب آغا بدرعالم دُراني- سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد سنڌ.
(٢) منشورالوصيت: ميان نورمحمد ڪلهوڙو- سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد سنڌ.
(٣) مآثرالامراءُ: ضميمو ٨- منشورالوصيت- سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد سنڌ.
(٤) مقالات الشعراء: مير علي شير "قانع"- سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد سنڌ.
(٥) اخبارالاخيار: شيخ عبدالحق محدث دهلوي، مجتبائي پريس دهلي.
(٦) ڪتاب الاسلام: نذيرالحق صاحب قادري، حميده پريس دهلي ١٩٣٦ع.
(٧) تذڪره: مولانا ابوالڪلام آزاد، مڪتبهٔ جديد- ميري لئبريري لاهور.
(٨) تاريخ هند: ايشوري پرشاد- الهہ آباد يونيورسٽي ١٩٣٦ع.
(٩) رود ڪوثر- ڊاڪٽر شيخ محمد اڪرام سي- ايس- پي ڪراچي ١٩٦٨ع.
(١٠) تذڪره صوفياي سنڌ: مولانا اعجازالحق قدوسي، اردو اڪيڊمي سنڌ.

---

(١) تحفةالڪرام ج ٣، ص ص ١٤٠-١٤١.
(٢) تحفةالڪرام ج ٣، ص ص ٢٥٦-٢٥٧.
(٣) تحفةالڪرام ج ٣، ص ص ٢٥٦-٢٥٧.
(٤) تحفةالڪرام ج ٣، ص ٦١٧.

(١١) تاريخ فرشتہ: حڪيم محمد قاسم فرشتہ ج ٢، اردو ترجمه شيخ غلام علي اينڊ سنز، لاهور.
(١٢) منتخب التواريخ: ملا عبدالقادر بدايوني، اردو ترجمه لاهور.
(١٣) تاريخ تمدن گجرات: مولانا ابو ظفر صاحب ندوي اعظم گڙهه.
(١٤) مذاهب الاسلام: مولوي نجم الغني رامپوري، ڇاپو پهريون ١٩٠٤ع.
(١٥) سنڌي ادب (اردو): پير حسام الدين راشدي، پاڪستان پبليڪيشنس ڪراچي.
(١٦) قاضي قاضن مضمون: علامه دائود پوٽو مرحوم، "مهراڻ جون موجون" ڪراچي.
(١٧) تاريخ سنڌي ادب: خانبهادر محمد صديق ميمڻ حيدرآباد ڇاپو ١٩٥٤ع.
(١٨) تاريخ جنت السند: مولائي شيدائي- سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد سنڌ.
(١٩) تحفة الڪرام- ج ٣، مير علي شير "قانع"- سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد سنڌ.
(٢٠) بلوچستان ۾ مهدوي تحريڪ (مضمون): مولائي شيدائي.
(٢١) تاريخ معصومي (سنڌي ترجمو): مير معصوم بکري- سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد سنڌ.
(٢٢) تاريخ قديم سنڌ: مرحوم مرزا قليچ بيگ- سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد سنڌ.
(٢٣) الوحيد جو اسپيشل "سنڌ آزاد نمبر" ١٩٣٦ع.
(٢٤) تاريخ تمدن سنڌ: مولائي شيدائي، حيدرآباد ١٩٥٨ع.

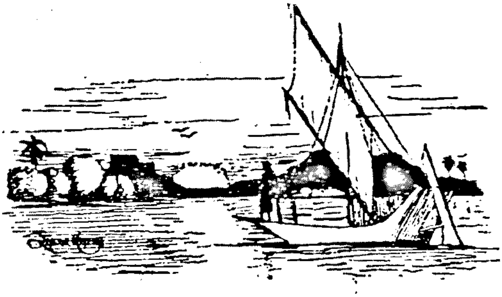

ڊاڪٽر شيخ محمد ابراهيم "خليل"

رباعيءَ جي فني حيثيت

(قسط ٢)

["رباعيءَ جي فني حيثيت" متعلق ڊاڪٽر خليل صاحب جي بحث تي جناب اجمل بيگ ميرزا ڪي فني اعتراض ڪيا هئا, ڊاڪٽر صاحب ان جا جواب ڏنا آهن. ڊاڪٽر صاحب جي جواب جي پهرين قسط مهراڻ رسالي نمبر ٢- ١٩٧٠ع ۾ آيل آهي. ان سلسلي ۾ هيءَ ٻي قسط آهي. جڏهن تہ "عروض" سان وابستہ ناقد هن فني بحث کي پسند ڪري چڪا آهن, ان ڪري, هن قسم جي مسئلن کي شايع ڪرڻ افاديت کان خالي نہ سمجهڻ گهرجي. اسان جي فقط هيءَ گذارش آهي تہ هن قسم جي فني مسئلن کي علم ۽ فن جي دائري اندر بيان ڪرڻ مناسب آهي, ذاتي ۽ شخصي ترديد ۽ نڪتہ آرائيءَ سان, فن جو افادي پهلو فوت ٿي وڃي ٿو, ۽ مناظري ۽ مجادلي تائين منزل پهچي ٿي. عرض آهي تہ ان کان جناب ڊاڪٽر صاحب ۽ جناب ميرزا صاحب جن کي احتياط ڪرڻ گهرجي.

از محبت تلخها شيرين بود

علمي متانت ۽ سنجيدگيءَ سان ئي علمي ۽ اختلافي مسئلن جو حل پيدا ٿي سگهي ٿو.

—غ. م. گ]

اڄون بحث

اسان کي سخت افسوس آهي تہ اڳين بحث ۾ جنهن قسم جي زبان جائزه نگار (جناب اجمل بيگ مرزا) اختيار ڪئي آهي, اسين اهڙي زبان لکي نٿا سگهون.

اسان کي اهو ڏسي عجب لڳو تہ جائزه نگار, ڊاڪٽر فرمان فتحپوريءَ جي خط و ڪتابت تي ڪافي کان زياده لکڻ جي باوجود حقيقتن کي بيان نہ ڪيو آهي. جيڪڏهن هو فني ذميداري کان ڪم وٺي ها تہ پوءِ پنهنجو اهو فرياد ضرور لکي ها جيڪو هن ڊاڪٽر فرمان صاحب جي پيشگاهہ والا ۾ موڪليو هو. معلوم ناهي تہ ڪهڙن ڪهڙن لفظن ۾ اهو پيش ڪيو ويو هو. فن جي تقاضا تہ اها هئي تہ جائزه نگار اهڙي طريقي سان پنهنجو فرياد بہ شايع ڪري ڇڏي ها, جهڙيءَ طرح اسان پنهنجو خط ڊاڪٽر فرمان صاحب جي نالي وارو ڇپائي ڇڏيو. جائزه نگار جي عبارت مان آئهن ٽڪرن, جي قابل توجہ آهن, تي بحث ڪريون ٿا.

جائزه نگار، ڊاڪٽر فرمان صاحب جي خدمت ۾ ڪو فرياد پيش ڪيو، جو اسان کي معلوم نہ آهي تہ اهو علمي فرياد هو يا نہ. البت ڊاڪٽر فرمان صاحب جي جواب مان، جو جائزه نگار شايع ڪيو هو، ايترو ضرور معلوم ٿيو تہ جائزه نگار اسان تي جا بيجا تهمتون لڳايون هونديون ۽ معلوم نہ آهي تہ ڪهڙيون ڳالهيون لکيون ويون هونديون جن جي جواب ۾ ڊاڪٽر فرمان صاحب جيڪي لکيو هو سو جائزه نگار پنهنجي مضمون ۾ ترجمو ڪري ڏنو آهي. اسان ھت جائزه نگار جناب ميرزا صاحب کي مخاطب ٿيندي، ٻڌائڻ گهرون ٿا تہ "محترم! ڊاڪٽر فرمان فتحپوريءَ جو جواب جيڪو اوهان ترجمو ڪري ڏنو آهي، سو اوهان جي خط جو جواب آهي جو خاص اوهان جي ذات سان واسطو رکي ٿو. اسان جو هن جواب سان ڪو واسطو نہ آهي. پر جنهن حالت ۾ ڊاڪٽر فرمان صاحب جي خط ۾ بعض نُڪتا اهڙا هئا جي تحقيق طلب هئا ۽ اهي سڀ نُڪتا اوهان جي اختراعات فائق جا نمونا هئا تنهنڪري اسان ڊاڪٽر فرمان صاحب جي خدمت ۾ تحقيق جي لاءِ لکيو. جنهن حالت ۾ اسان جو تعارف ڊاڪٽر فرمان فتحپوري صاحب سان نہ هو، تنهنڪري اسان پنهنجي خط ۾ شريفاڻي ادب ۽ آداب کي ملحوظ رکيو. جا ڳالهہ هڪ شريف ۽ اجنبي ماڻهوءَ سان مراسلات جي تقاضا آهي، جنهن کي اوهان اسان جي فرياد سان تعبير فرمايو آهي ۽ لکيو آهي تہ اسان ڊاڪٽر فرمان صاحب کي خوشامد جهڙو مضمون پڻ لکي موڪليو.

هن کان اڳي اوهان بقلم خود تحرير فرمايو آهي "ليڪن ڊاڪٽر فرمان صاحب پنهنجي اصلوڪي راهہ تي قائم رهيو" جي نہ جناب! اوهين غلطيءَ تي آهيو. اسان جيڪو ڊاڪٽر فرمان صاحب جو خط پنهنجي اڳئين مقالي "رباعيءَ جي فني حيثيت" ۾ نقل ڪيو آهي سو اڄ بہ موجود آهي. موصوف اوهان جي دعويٰ کي قطعي طور تي غلط ثابت ڪيو آهي، سو ائين آهي.

ڊاڪٽر فرمان صاحب جي خط جو هي ترجمو آهي. "اوهان ڏاڍو چڱو ڪيو جو منهنجو نالو ڏسي هن بحث جي سلسلي ۾ مون کي ياد فرمايو." "اهڙي حالت ۾ ڪنهن جو هي چوڻ تہ چارئي مصرع مختلف وزن ۾ هئڻ گهرجن درست نہ آهي". ڏسو اوهان، تہ اوهان جي دعويٰ بابت ڊاڪٽر فرمان صاحب صاف صاف لکي رهيو آهي تہ "درست نہ آهي."

اوهان جي دعويٰ آهي تہ "عروض جي ماهرن جي اڪثريت هن راءِ سان شامل آهي تہ رباعيءَ جي چئني مصرعن جا وزن مختلف هئڻ گهرجن. ان مان هي واضح ٿئي ٿو تہ رباعيءَ جي چئني مصرعن جو وزن هڪجهڙو نٿو ٿئي(٣)."

اوهان جي هن دعويٰ جي ترديد ڊاڪٽر فرمان صاحب اديباڻي ۽ شريف زبان ۾ ائين ڪئي آهي تہ "اهڙي حالت ۾ ڪنهن جو هي چوڻ تہ چارئي مصرع مختلف وزن ۾ هئڻ گهرجن، درست نہ آهي."

---

(١) موتين جي ڏبلي (مقدمو — مرزا اجمل بيگ) ص ٨.

جناب قبله مرزا صاحب! آخر اوهين هن ڳالهه ڪي ميڄڻ ڪان ڇو ٿا ڪيٻايو ته ڊاڪٽر فرمان صاحب اوهان جي عجيب ۽ غريب تحقيقات جي ترديد ڪئي آهي، جيڪا اوهان عروضين جي اڪثريت جي نالي سان ڪئي آهي.

ٻيو مسئلو:- جائزه نگار لکي ٿو ته "خليل صاحب جو پهتل خط پنهنجي جواب سان گڏ خليل صاحب ڊانهن موڪلڻ جي بجاءِ سڌو اردو رسالي نگار جنوري-فيبروري ۱۹۹۸ع ڏانهن ڇاپڻ لاءِ ڏياري موڪليو. جو ان ۾ شايع ٿيو." محترم جناب مرزا صاحب! اوهين واقعات کي قياس جي ذريعي سمجهي نه سگهندؤ.

واقعو هي آهي ته ڊاڪٽر فرمان صاحب جو اهو خط، جو اوهان جي خط جي جواب ۾ هو، اسان جي نظر سان گذريو ته اسان ڊاڪٽر فرمان صاحب کي هڪ استفساريه خط لکيو ۽ ڊاڪٽر صاحب پهرين اسان کي هن جو جواب ڏنو ۽ هن کان پوءِ جڏهن ڊاڪٽر فرمان صاحب حيدرآباد آيو، تڏهن ازراه ڪرم اسان جي مطب ۾ پروفيسر اقبال پنجاب واري سان گڏجي آيو ۽ دوران گفتگو ۾ اسان جي خط جو به ذڪر ڪيائين. موصوف اسان کي چيو ته "اوهان سنهنجو خط ڇو نه اخبار ۾ ڇاپيو؟ تڏهن اسان عرض ڪيو ته جيڪو مسئلو تحقيق طلب هو تنهن جو جواب اوهان عطا فرمائي ڇڏيو ۽ اسان ضروري نه سمجهيو ته اوهان جو خط اخبار ۾ ڏيون." اها آهي حقيقت جنهن کي اوهان پنهنجي قياس مطابق ائين سمجهيو ته ڊاڪٽر فرمان صاحب اسان کي قابلِ خطاب نه سمجهيو آهي.

ڊاڪٽر فرمان صاحب اسان جي به هڪ غلطيءَ جي طرف اشارو ڪيو آهي جا هي آهي ته "اوهان جي انهيءَ خيال سان متفق نه آهيان ته انهن رباعين جي چئني مصرعن ۾ شاعر پنهنجي مافي‌الضمير کي ارتقائي تسلسل سان پيش نه ڪيو آهي. اوهين گهرو ته مزيد اطمينان جي لاءِ "علمِ بديع در زبان فارسي" يا "زيبهائي سخن" (ڇاپ تهران) ڏسي وٺو، جنهن ۾ سيد محمد رضا رباعيءَ جي چئني مصرعن جي پاڻ ۾ تعلق تي روشني وڌي آهي(۱)". هن اقتباس مان ائين ٿو معلوم ٿئي گويا اسان من ڳالهه کي تسليم نٿا ڪريون ته رباعيءَ جون چارئي مصرعون يا پيئي شعر هڪ مسلسل مضمون کي مڪمل ڪن ٿا. اهو حقيقت جي خلاف آهي.

ڊاڪٽر صاحب جي خط جي تاريخ آهي ۲-آگسٽ ۱۹۶۷ع، ۽ اسان جي خط جي تاريخ آهي ۱۹-جولائي ۱۹۶۷ع. ڊاڪٽر فرمان فتحپوري صاجب جو اهو خط اسان وٽ محفوظ آهي. ان مان ظاهر آهي ته اول اسان خط لکيو آهي ۽ ان جو جواب يقيناً بعد جي تاريخ ۾ لکيو ويو آهي.

---

(۱) مهراڻ نمبر ۲ ۽ ۳، ۱۹۶۹ع ص ۱۱۴.

اسان پنهنجي اردو خط ۾ صاف صاف لکي ڇڏيو هو ته رباعيءَ جي چئن مصرعن يا ٻنهي شعرن ۾ تسلسل هوندو آهي. ڇاڪاڻ ته اسان جي عبارت ائين آهي.

”سو ان کي شرمندگي آهي جو اوهان ڪان اهڙي تسر جي ته ڳالهه ٻڇي ويٺي جا رباعيءَ جي ٻنهي مصرعن جي باهمي ربط سان واسطو رکي ٿي. اساتذهٔ فن جو فيصلو آهي ته جيڪو مضمون هڪ شعر ۾ بيان ٿي نٿو سگهي سو چئن مصرعن يا ٻن شعرن ۾ آسانيءَ سان بيان ٿي وڃي ٿو ۽ هي انهيءَ ڳالهه جو دليل آهي ته رباعيءَ جا چارئي مصرع پاڻ ۾ هم دست و گريبان ٿيندا آهن. تنهنڪري رباعيءَ بابت تسلسل جو سوال ئي پيدا نٿو ٿئي. رباعي مسلسل مضمون جو نالو آهي(۱).“

جائزه نگار ائين بحث ۾ پنهنجي علم جي مظاهري جي زور ۾ اهڙيون ڳالهيون به لکي ڇڏيون آهن، جن جو جائزه نگار جي انهيءَ بحث سان ڪو تعلق ناهي، جيڪو ٽي سال اڳي هن جي ۽ اسان جي درميان ٿيو هو، بلڪ ان جو تعلق اسان ۽ ڊاڪٽر فرمان سان آهي، ڇاڪاڻ ته اسان ڊاڪٽر فرمان صاحب جو اصل خط نقل ڪري ڇڏيو هو ته ان سلسلي ۾ اسان کي ڊاڪٽر صاحب جي هڪ نڪتي تي روشني وجهڻي پيئي ڇاڪاڻ ته ان جو واسطو ڪنهن نه ڪنهن طرح رباعيءَ سان ئي هو تنهنڪري پنهنجي مقالي (۱) رباعيءَ جي فني حيثيت ۾ هن جو ذڪر ڪرڻو پيو. جائزه نگار کي پنهنجي علم جي مظاهري جو موقعو هٿ اچي ويو. جنهن حالت ۾ ناظرين ڪرام اسان جي بيان جي اصل حقيقت سمجهي نه سگهيا هوندا، تنهنڪري ان کي مختصر نموني ۾ لکون ٿا.

رباعيءَ بابت پروفيسر سروري حيدرآباد دکني، ڪٿي هي لکي ڇڏيو هو ته ”پهرين مصرع ۾ هو (يعني شاعر) جنهن شيءِ کي روشناس ڪرائين ٿا، ٻن مصرعن ۾ ان کي وڌائي چوٿين مصرع ۾ منتها تائين پهچائين ٿا“(۲).

”سو تين جي ذيليءَ جي تعارف نگار يعني موجوده جائزه نگار پنهنجي تعارف ۾ انهيءَ نڪري کي اهڙيءَ طرح نقل ڪيو جڻ ته اهو حضرت تعارف نگار جو ئي خيال هو، ڇاڪاڻ ته موصوف انهيءَ جو ڪٿي به حوالو نه ڏنو آهي ته اهو ڪنهن اردو ڪتاب جي عبارت جو ترجمو آهي. اهو هو تعارف نگار جو حال. هاڻي اسين اصل مطلب تي اچون ٿا. اسان جيڪو خط ڊاڪٽر فرمان صاحب کي لکيو هو تنهن ۾ جناب پروفيسر عبدالقادر سروري صاحب جي مٿي نقل ڪيل خيال سان اختلاف ڪيو هو ۽ هن اختلاف جي تائيد ۾ علمي دليل به پيش ڪيا هئا، جي ان خط ۾ موجود آهن، جو اسان ڊاڪٽر فرمان کي لکيو هو. هن خط ۾ اسان ثابت ڪيو هو ته جيتوڻيڪ پروفيسر سروري صاحب جو خيال بعض رباعين تي صادق اچي ٿو پر اهو ڪو ڪليه نه آهي. ڊاڪٽر فرمان صاحب به هن کي فني خصوصيت نٿو سمجهي، پر اسان جي مدلل

(۱) مهراڻ نمبر ۲ ۽ ۳، ۱۹۶۹ع، ص ۱۱۲. (۲) جديد اردو شاعري ص ۴۴ مؤلف عبدالقادر سروري.

استفسار جو جواب هن رکُو ايترو ڏنو آهي تہ ”اوهان (يعني راقم الحروف - خليل) انيس ۽ خيام وغيره جون جيڪي رباعيون نقل فرمايون آهن، مان تن ۾ اها خصوصيت واضح طور تي ڏسي رهيو آهيان.“

واضح رهي تہ ڊاڪٽر فرمان صاحب جيڪي ڪي لکيو آهي سو پروفيسر سروريءَ جي نقل ڪيل اصول بابت لکيو آهي جنهن سان اسان ڪي اختلاف هو ۽ آهي.

اسان پنهنجي خط ۾ ٻن قسمن جون رباعيون لکيون آهن. هڪڙو قسم اهڙين رباعين جو آهي جن ۾ پروفيسر سروري جي اصول مطابق مضمون جي ارتقا ملي ٿي ۽ ٻيو قسم انهن رباعين جو آهي جنهن ۾ پروفيسر سروري جي ارتقا نظر نٿي اچي. هن ٻئي قسم جي رباعين جي جواب ۾ ڊاڪٽر فرمان صاحب جيڪو جواب ڏنو آهي سو مٿي نقل ڪيو ويو آهي. دليل هن ڳالهہ جو ڪپندو هو تہ انيس جي رباعي ۾ آها ارتقا آهي جا پروفيسر سروري لکي آهي. رباعي آهي.

دنيا عجب سراء فاني ديکهي — هرچيز يهان کي آني جاني ديکهي
جو آکے نہ جائي وه بڑهاپا ديکها — جو جاکي نہ آئي وه جواني ديکهي

اسان ڊاڪٽر فرمان صاحب ۾ اميد ٿي رکي تہ هو دليلن سان اها ڳالهہ بيان ڪندو تہ هن رباعي جي پهرئين مصرع ۾ تمهيد جي طور تي ڪهڙو مضمون بيان ڪيو ويو آهي ۽ ٻي ۽ ٽئين مصرع ۾ انهيءَ مضمون جون ارتقائي منزلون ڪيئن طئي ڪيون ويون آهن ۽ چوٿين مصرع ۾ ان کي انتها تائين ڪيئن پهچايو ويو آهي. مگر انهيءَ قسم جي تشريح ڪرڻ جي بدران، ڊاڪٽر فرمان صاحب رڳو هي چوڻ مناسب سمجهيو تہ ”مان تن ۾ اها خصوصيت واضح طور تي ڏسي رهيو آهيان.“

هاڻي ناظرين ملاحظہ فرمائين تہ بحث هو موتين جي دهليءَ جي تعارف نگار جي هڪ عبارت جو، مگر جائزه نگار هن بحث کي وڌائي ڊاڪٽر فرمان صاحب تائين پهچايو آهي، حالانڪ حقيقت هي آهي تہ ڊاڪٽر فرمان صاحب تعارف نگار جي هيٺ لکيل ٻنهي دعوائن جي ترديد ڪري ڇڏي آهي.

١- عروض جي ماهرن جي اڪثريت هن راءِ سان شامل آهي تہ رباعيءَ جي چئن ئي مصرعن جا وزن مختلف هئڻ گهرجن (١).

٢- اسان مٿي بيان ڪري آيا آهيون تہ هڪ رباعيءَ جون چارئي مصرعون جدا جدا وزن تي ٿينديون آهن ۽ نہ هڪ ئي وزن تي. لهاذا مرحوم محمد بخش واصف صاحب ۽ ٻين ڪن شاعرن جون سنڌيءَ ۾ لکيل رباعيون غلط سمجهڻ گهرجن (٢).

(١) موتين جي دهلي ص ٨ (٢) ص ١٦.

پين لفظن ۾ تعارف نگار جو چوڻ هي آهي تہ آها رباعي، جنهن جا چارئي مصرع جدا جدا وزن نہ رکندا هجن، غلط آهي. پهرئين عقيدي جو جواب مٿي اچي چڪو آهي ۽ ٻئي عقيدي جو جواب ڊاڪٽر فرمان صاحب ائين ڏنو آهي.

"اهو خيال بہ درست معلوم نٿو ٿئي تہ جيڪڏهن ڪنهن شاعر جي ڪلام ۾ اهڙيون رباعيون هٿ نہ اچن، جن جا چارئي مصرع ڇهن مختلف وزنن ۾ نہ هجن، تہ هن کي رباعي گو شاعر نہ سمجهيو ويندو"(۱).

هن جو مفصل بحث اسان جي مقالي "رباعيءَ جي فني حيثيت" ۾ اسان جي ۽ ڊاڪٽر فرمان صاحب جي جواب ۾ ڏسڻ گهرجي.

جيڪڏهن ڪنهن اهڙي شخص سان واسطو پئجي وڃي جنهن کي فن تي عبور نہ هجي ۽ هرهڪ مسئلي کي جيئن ڪتاب ۾ لکيل ڏسي، پاڻ ائين چوڻ لڳي تہ پوءِ ڏاڍو مشڪل ٿيندو، جو هن جي اڳيان علمي ۽ فني مسئلا پيش ڪري سگهجن. جيڪڏهن ائين ڪيو ويندو تہ ڪنهن بہ مختصر ڳالهہ کي گهڻن صفحن ۾ بيان ڪرڻو پوندو. جيڪڏهن ڪو ماهرِ فن آهي تہ مختصر ڳالهہ کان مختصر اشارن ۾ مقصد حاصل ٿي سگهي ٿو. اسان جي جائزه نگار جي هيءَ حالت آهي جو اوحدي صاحب جي شعر کي ناموزون چوي ٿو ۽ مفعولن کي سالم رکن سڏي ٿو، ڪتابت جون غلطيون ذي علم ماڻهن تي مڙهي ٿو. ڪنهن ذي علم جي فيصلي کي مڃڻ لاءِ تيار نٿو ٿئي. جيڪو مسئلو هن جي سمجهہ ۾ نٿو اچي تنهن کي غلط سمجهي ٿو، خواهہ پيا فن جا ماهر ان کي صحيح سمجهندا هجن.

ناٿون بحث

اسان کي معلوم آهي تہ جائزه نگار ڪڏهن بہ خطِ مستقيم تي سوچي نٿو سگهي، تنهنڪري اسين هن جي هيٺين عبارت کي نظرانداز ڪريون ٿا، ڇاڪاڻ تہ رباعيءَ جي فني جائزي ۾ اسان هن تي روشني وجهي چڪا آهيون. "خليل صاحب جي عروضداني جي خبر هن حقيقت مان ني پوي ٿي جو هو صاحب سنڌ ۾ خليفي محمد قاسم هالائي مرحوم ۽ هزهائينس مرحوم مير علينواز خان ناز سابق واليءِ خيرپور رياست کي رباعي گو شاعرن جي زمره ۾ آڻي ٿو... الخ."

اسان کي خبر آهي تہ "ناز" جون رباعيون هن جي استاد آغا شاعر قزلباش جو ترجمو ڪيل رباعيون آهن. اها ڳالهہ سڪن آهي تہ گهڻن کي معلوم نہ هجي. باقي اصل مسئلي جو بحث هي آهي تہ جائزه نگار رڳو شمس العلماء مرزا قليچ بيگ کي ڇڏيو آهي، باقي جيڪي بيا رباعي گو شاعر هن جي سامهون آيا آهن، تن تي ڇُري وهائي ڇڏي اٿس. ڇا ان مان اسين

(۱) سہ ماهي مهراڻ جلد ۱۸، نمبر ۳ ۽ ۴ ص ۱۱۳.

هي نتيجو ڪيي سگهون ٿا تہ هن جي علم ۾ سواءِ شمس العلماء مرزا قليچ بيگ جي، سنڌي زبان ۾ ٻيا ڪي رباعي گو شاعر نہ آهن؟

حضرت مرزا قليچ بيگ رحمت الله عليه قوم جا هڪ قابل احترام فرد هئا. قبلہ مرزا صاحب مرحوم سنڌي ادب ۾ پنهنجين گوناگون تصنيفن ۽ تاليفن سان قابل تعريف اضافو ڪيو آهي. هرهڪ سنڌي اديب کي هن جو احسانمند هئڻ گهرجي. نيازڪيش خليل بہ هن جي احسان جو معترف آهي، ليڪن جائزه نگار مجبور ڪري ٿو تہ اسين پنهنجي بزرگ تي قلم کڻون مگر چاڪاڻ تہ:

خطاى بزرگان گرفتن خطا است

اسين جائزه نگار جي هن جذبي کي سٺي نظر سان نٿا ڏسون، ڇاڪاڻ تہ سنڌي زبان ۾ رباعي گو شاعرن جو هڪ وڏو تعداد مليو ٿو، جنهن ۾ مرزا قليچ بيگ کان مقدم شاعر بہ آهن، معاصر بہ آهن، متاخر پڻ.

چشم بد انديش کہ برکنده باد، عيب نمايد هنرش در نظر.

مرزا قليچ بيگ کان مقدم رباعي گو شاعر:

(١) مرزا فتح علي بيگ: پيدائش ١٨٠٠ع، وفات ١٨٨٢ع، (قلمي نسخو).

رباعيءَ جو نمونو:

دنيا دريا ٿي ۽ هوس طوفان آهہ، مانند حباب هستيءَ انسان آهہ؛
لنگر ٿي جي دل تہ هرنفس باد مراد، سينو ڪشتي ٿي ناخدا ايمان آهہ.

(٢) مرزا قاسم علي بيگ: پيدائش ١٨٤٢ع، وفات ١٩٠٦ع، (قلمي نسخو).

رباعيءَ جو نمونو:

عصيان جو فرمان معافي نہ مليو، ٿي عمر تلف وقت تلافي نہ مليو؛
هرڪنهن سان ڪيم گنه جي درمان جو سوال، جز خاڪ شفا جواب شافي نہ مليو.

مرزا قليچ بيگ جا معاصر رباعي گو شاعر:

(١) مرزا غلام رسول بيگ مقبل: پيدائش ١٨٥٧ع، وفات ١٩٣٢ع (قلمي نسخو).

رباعيءَ جو نمونو:

پيري آئي عذار بي نُور ٿيا، يارانِ شباب سڀ ڀڄي دور ٿيا،
لازم ٿي ڪفن جي ياد مقبل گهرجي، ڏس گيسوي مشڪين بہ تہ ڪافور ٿيا.

(٢) مرزا بيدل بيگ: پيدائش ١٨٦٢ع، وفات ١٩١٦ع، (قلمي نسخو).

رباعيءَ جو نمونو:

اهڙو شيرين زبان نہ پيدا ٿيندو، ان طرح جو رتبہ دان نہ پيدا ٿيندو؛
قادر آ گرچہ حق تعاليٰ ليڪن، اهڙو ڪو خوش بيان نہ پيدا ٿيندو.

متاخرين مان اهڙا شاعر جن رباعيون لکيون آهن ۽ اسان جا معاصر به آهن، تن جا نالا لکي ڇڏڻ ڪافي ٿا سمجهون. ڊاڪٽر مرزا مدد علي بيگ، مرزا قربان علي بيگ، مرزا دوست محمد بيگ، مرزا گل حسن بيگ مرحوم، مرزا علي بخش بيگ، مخدوم محمد زمان صاحب طالب المولى، محمد بخش واصف مرحوم، حافظ محمد احسن، منظور نقوي، نور شاهين (محمد ابراهيم خليل) وغيره.

جيتوڻيڪ اسان رباعي ۽ قطعه جو بحث رباعيءَ جي فني حيثيت ۾ لکي چڪا آهيون مگر ان تي ايترو اضافو ڪرڻ گهرون ٿا ته ايران ۾ هڪ شاعر ٿي گذريو آهي، جنهن جو نالو بابا طاهر عريان آهي. هن جون رباعيون رباعيات بابا طاهر عريان جي نالي سان مشهور آهن. حالانڪ ان ۾ هڪ رباعي به رباعي جي مقرر ڪيل اوزان تي نه آهي. هن جي هڪ رباعي هتي لکون ٿا.

نسيمي کز بن آن کاکل آيد مرا خوش تر ز بوي سنبل آيد
بشو گيرم خيالت را در آغوش سحر از بسترم بوئي گل آيد

ان مان اندازو لڳائڻ گهرجي ته اسان جيڪو بحث رباعيءَ جي فني حيثيت ۾ ڪيو آهي ان تي اعتراض ڪيتائين ٿي سگهي ٿو.

جائزه نگار جي ڄاڻ لاءِ نه بلڪ ان ۾ دلچسپي رکندڙ ٻين سيني اهل علم لاءِ اسان عندليب شادانيءَ جي ڪتاب "تحقيق کي روشني مين" صفحي ٣٦٦ تي هن جو هڪ اقتباس پيش ڪريون ٿا، جنهن مان هن ڳالهه تي روشني پوي ٿي ته جيڪي ماڻهو اهڙن نظمن کي رباعي چون ٿا، جي رباعيءَ جي مخصوص وزن تي نه آهن، تن جي حقيقت ڇا آهي؟

"... مين نے علامہ (اقبال) سے پوچها کہ پيام مشرق مين لالہ طور کے ماتحت جو اشعار درج هين ان کے لئے آپ نے "رباعيات" کا عنوان کس بنا پر فرمايا هے حالانکہ وہ اشعار رباعي کے مخصوص وزن پر نهين هين ..." (اسان جنهن رباعي جو مٿي مثال ڏنو آهي سو ڏهندي - خليل) "... اور فرمايا کہ ديکهئے اس کا وزن وهي هے جو ميرے اشعار کا هے اور يہ رباعي کا مخصوص وزن نهين اسکے باوجود اهل ايران انهين رباعي هي کهتے هين ... اگر اهل ايران عام طور پر رباعي کهتے هين تو همين کيا حق هے کہ عروض کي کتابون کا سهارا ليکر هم ان پر اعتراض کرين، اسي بنا پر مين نے اشعار زير بحث کو رباعي کهنا درست سمجها، کيونکہ وہ بهي بابا طاهر کي رباعيات کے وزن پر هين ...".

بحث ڏهون

ڏهين بحث ۾ جيڪو الزام جائزه نگار راقم الحروف تي لڳايو آهي، سو موصوف جي ذاتي تصنيف آهي. اسان جائزه نگار کي درخواست ڪريون ٿا ته هو اسان جي ڪنهن به تحرير مان ثابت ڪري ته اسان هڪڙي وزن ۾ ڪنهن لکندڙ کي رباعي نگار شاعر سمجهون ٿا. جيڪڏهن هو اهڙو حوالو پيش ڪري نه سگهيو ته پوءِ هن مان هن جي بهتان طرازي ثابت ٿيندي. اسان کي عروض داني جي دعوا ته نه آهي، مگر اسان جي عروض دانيءَ جي ثبوت ۾ هڪ اهڙ

ڪتاب موجود آهي، جو نصاب تي ڪيتري وقت کان داخل ٿيندو رهيو آهي. هن طنز جي اسان جي اکيان ڪا حقيقت نہ آهي تہ اسان شاعر، يا عروض کان ناواقف آهيون.

بارهون بحث

ناظرين کي هڪڙو وڌيڪ بحث ملاحظو فرمائڻ گهرجي. "موتين جي ڏلِيءَ" ۾ تعارف نگار هي دعوا ڪئي هئي تہ مرحوم واصف صاحب جون سڀئي رباعيون هڪ ئي وزن ۾ آهن، اسان واصف مرحوم جي رباعين مان اهڙيون سورهن رباعيون تقطيع سان پيش ڪيون، جي پنهي دائرن اخرم ۽ اخرب جي مختلف اوزان ۾ هيون. هن تي جائزہ نگار جي راءِ ملاحظ ٿئي:

"تڏهن پاڻ (خليل) واصف مرحوم جي رباعيات جي ڪن مصراعن کي مروڙي سروڙي بہ غلط تقطيع سان پيش ڪيائين." اسين هن ڳالهہ کان نهايت مطمئن آهيون تہ ڪو عروضي رباعيءَ جي تقطيع نٿو ڪري سگهي. جائزہ نگار کي جرات ڪانہ ٿي جو اسان جي سورهن مصرعن جي تقطيع مان هڪ بہ تقطيع کي غلط ثابت ڪري سگهي، تنهنڪري هن رڳو اعتراض براءِ اعتراض ورتو هو.

عروض ڪامل

جائزہ نگار عروض ڪامل مان هڪ عبارت جو حوالو ڏنو آهي، هي اهڙو معاملو آهي جو ڪو شخص دعوا ڪري تہ قرآن شريف ۾ نماز پڙهڻ جي ممانعت آهي ۽ ثبوت ۾ هيءَ آيت پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪري، لاتقربوا الصواة (نماز جي ويجهو نہ وڃو) ۽ 'وانتم سڪارا.' (جڏهن تہ اوهين نشي جي حالت ۾ هجو) کي ڇڏي ڏي. مثلاً جائزہ نگار عروض ڪامل مان هيٺين عبارت نقل ڪري ٿو:

"...اسلئے يہ سهولت رکهي گئي هے کہ هر مصرع علحده وزن کا لايا جائے، جن لوگون نے اس امر کو واجب مان ليا هے انکے نزديک پوري رباعي ايک هي وزن مين کهنا معيوب هے"

۽ انهيءَ سلسلي جي هي عبارت ڇڏي ڏني، "يہ خواہ مخواہ کي زبردستي اور زيادتي هے."

مٿي جڏهن هن عبارت کي پهرين جملي سان ملائي پڙهبو، يعني جيترو ٽڪرو جائزہ نگار نقل ڪيو آهي، ان جي پوئين ڀاڱي سان ملائي پڙهيو ويندو تہ عروض ڪامل جي اصل عبارت هن طرح نظر ايندي، "... اسلئے يہ سهولت رکهي گئي هے کہ هر مصرع علحده وزن کا لايا جائے، جن لوگون نے اس امر کو واجب مان ليا هے، انکے نزديک پوري رباعي ايک هي وزن مين کهنا معيوب هے، يہ خواہ مخواہ کي زبردستي اور زيادتي هے."

هي قلعو جائزہ نگار هوا تي ٺاهيو هو، جو هوا ۾ ئي اڏامي ويو.

بارهون بحث

هن مسئلي جي لاءِ اکون بحث ڏسو، فاضل جائزہ نگار جو هي ضد آهي ۽ هو ان تي سختيءَ سان مصر آهي تہ جيڪي هن "موتين جي ڏلِيءَ" جي تعارف ۾ لکيو آهي، سو ان ۾

هرهڪ نڪتو صحيح آهي، مگر ان بحث لاءِ اوهان ڏنو تہ ڊاڪٽر فرمان صاحب هر دعوا جا ڪيئن ٽڪرا ٽڪرا ڪري ڇڏيا آهن.

جائزہ نگار جي سڀ کان وڏي ڪمزوري هي آهي تہ هن پنهنجو اهو خط جو ڊاڪٽر فرمان کي لکيو هو ڪونہ ڇاپايو. ڊاڪٽر صاحب جي جواب جي سياق و سباق مان معلوم ٿئي ٿو تہ جائزہ نگار ڪجهہ نہ ڪجهہ بهتان اسان جي طرف منسوب ڪيا آهن. جيڪڏهن جائزہ نگار پنهنجو اهو خط ڇپي ها تہ پوءِ اسان ناظرين کي ڏيکاري سگهون ها تہ ان ۾ ڪيتري حقيقت آهي. جيڪڏهن جائزہ نگار هيءُ جرئت ڪئي ۽ اصلي خط جي بجاءِ ڪو ٻيو خط ڊاڪٽر فرمان صاحب جي نالي تي شايع ڪيو ۽ اهو اصل خط کان مختلف هوندو تہ پوءِ ان وقت جائزہ نگار جي حالت قابل ديد هوندي.

تيرهون بحث

راقم‌الحروف جون لفظي غلطيون:- "ربع چار کي نٿو چئجي." هي هڪ انداز بيان آهي. سنڌيءَ اردوءَ ۾ انهيءَ طرح لکيو ويندو آهي جيئن اسان لکيو آهي. جائزہ نگار عربي زبان کي ملحوظ رکيو آهي، جنهن جو رواج سنڌي اردو ۽ فارسي ۾ نہ اهي. (٢) جائزہ نگار زبان کان واقف نہ آهي. (٣) هي انداز بيان جو بحث آهي. هڪ طرح اسان لکيو آهي ۽ ٻئي طرح جائزہ نگار لکيو آهي ۽ پيا بہ ڪي اديب انهيءَ مفهوم کي ٻنهي کان مختلف انداز ۾ لکي سگهن ٿا. (٤)... ملن ٿا جي عبارت ۾ جيڪو لفظ حذف ڪيل آهي سو هن کان پهرئين عبارت ۾ موجود آهي. اهو اعتراض ٻارن جهڙو آهي.

جائزہ نگار ٽيويهہ-چوويهہ اهڙا جملا لکيا آهن، جن ۾ مٿين نموني جون ٻارن جهڙيون ڳالهيون ڪيون آهن. هتي هرهڪ نمبر جو جواب جيڪڏهن ڏينداسين تہ خواه‌مخواه مضمون ڊگهو ٿيندو.

شيخ سعدي جو مشهور قطعو آهي.

گلِ خوشبوئے در حمام روزے	رسید از دست محبوبِ بدستم
بدو گفتم کہ مشکے یا عبیرے	کہ از بوئے دلآویزے تو مستم
بگفتا من گلِ ناچیز بُودم	ولیکن مدتے با گل نشستم
جمالِ همنشین در من اثر کرد	و گر نہ من هما خاکم کہ هستم

هي پنجن شعرن جو هڪ قطع آهي، ترڪيب‌نحوي جي لحاظ کان هي هڪ جملو آهي جو مختلف جمان سان ٺهيل آهي. هن قطعہ ۾ پهرئين مصرع جو ٻي مصرع سان ۽ ٽين مصرع جو ٻي مصرع سان ۽ چوٿين مصرع جو ٽين مصرع سان ۽ پنجين مصرع جو چوٿين مصرع سان، اهڙيءَ طرح سان نائين مصرع جو ڏهين مصرع سان پاڻ ۾ نحوي تعلق آهي ۽ اهڙيءَ طرح اهو ڏهن مصرعن جو قطعہ، علم‌نحو جي اعتبار کان هڪ جملو آهي. جيڪڏهن اسان کي

هي شڪ هجي ها تہ جائزہ نگار علم نحو ڪان واقف نہ آهي تہ اسين هن جي نحوي ترڪيب پيش ڪريون ها!

اردو ۾ ذوق جي غزل ۾ هڪ مشهور قطعہ آهي، جنهن جو پويون شعر آهي.

موذن مرحبا بروقت بولا تري آواز مکے اور مدينے.

هن قطعہ ۾ چوڏهن يا سورهن ڪان وڌيڪ مصرع آهن ۽ اهي سڀئي پاڻ ۾ نحوي تعلق رکن ٿا. هن کي نہ ڄاڻڻ علم ڪان محرومي جي نشاني آهي.

اسان جائزہ نگار جي اعتراض ڪرڻ لاءِ هڪ نئون موقعو پيدا ڪريون ٿا. مسلسل غزل ۾ اهڙو هوندو آهي جنهن جا سڀئي مصرع پاڻ ۾ مسلسل ۽ مربوط ٿين ٿا ۽ پورو مسلسل غزل نحو جي اعتبار ڪان هڪ ئي جملو هوندو آهي. جائزہ نگار ڪهي خوش ٿيڻ گهرجي تہ مسلسل غزل جو مسئلو قطعہ جي مسئلي جي مقابلي ۾ اوهان جي ئي مخترعہ اصول هيٺ وڌيڪ قابل اعتراض آهي.

دل نٿي گهري ۽ نہ ضرورت جي تقاضا آهي، تاهم اسين گهرون ٿا تہ احسن‌القواعد ۾ گلستان ۽ بوستان جي هڪ صفحہ جي نحوي ترڪيب لکيل آهي. جيڪڏهن جائزہ نگار هن کي پڙهي ۽ خدانخواستہ هن جي سمجهہ ۾ بہ اچي وڃي تہ پوءِ شايد هو پنهنجو اهو اعتراض واپس وٺي، جو هن نمبر ٢٤ ۾ ڪيو آهي. جائزہ نگار جي راءِ ملاحظہ فرمايو تہ-جملي جون لفظي ۽ معنوي غلطيون ڪيندي علم نحو ۾ پهچي ويو آهي. جڏهن فني ڳالهين مان ڪم نہ نڪتس، تڏهن لفظي ۽ معنوي غلطين تي لهي آيو. اتان طبيعت گهبرايس تہ هاڻي علم نحو ۾ خيال آرائي ڪري رهيو آهي، اجا علم معاني تي ڪونہ آيو آهي. حرام آهي جو مختلق جي بحث وانگر ان علم جو هڪ جملو بہ بحرالفصاحت ۾ سمجهي سگهي!

ايستائين جيڪي ڪي اسان لکيو آهي سو باوجود طويل ٿيڻ جي اسان جي خيال ۾ مختصر ئي آهي. جيڪڏهن اسان هر هڪ اعتراض جو جواب هن اصول تي لکون ها جو تحقيق ۽ تنقيد جو مطالبو آهي تہ هي مضمون اجا وڌي وڃي ها.

اسان آخر ۾ افسوس ڪرڻ ڪان سواءِ نٿا رهي سگهون تہ چوڏهن-پندرهن صفحن ۾ اسان کي هڪ بہ علمي نڪتو نہ مليو آهي. جيڪڏهن هن جي اڳيان ڪو اهڙو نڪتو اچي وڃي ٿو جو هن جي ڄاڻ ۾ نہ آهي يا هو ان جي سمجهڻ ڪان عاري آهي تہ هو ان کي يا تہ غلط سمجهي ٿو يا پوءِ ان ڪان انڪار ڪري ٿو. ڇهن-پنجن شعرن جو اهڙو قطعہ جن جون سڀئي مصراعون پاڻ ۾ مربوط هونديون آهن يا ڪنهن بحر ۾ اهڙو زحاف اچي جو عروضين جو مختار هجي ۽ جائزہ نگار ان کي سمجهندو نہ هجي تہ پوءِ هو فوراً ان تي اعتراض وٺندو. اهڙي شخص سان علمي بحث ڪرڻ ۾ ڪو لطف حاصل نٿو ٿئي. ڀلا جيڪو ڪتابت جون غلطيون سمجهڻ ڪان مجبور هجي، تنهن ڪان ڪهڙي اميد رکي ٿي سگهجي؟

حبيب الله مولا بخش پنو

حضرت ابو سعيد ابوالخير

(پارسي زبان جو پهريون صوفي شاعر)

ايران، برِ ڪبير ايشيا جي اها متبرڪ ۽ ناماياري سرزمين آهي، جنهن پنهنجي خمير مان رومي، جامي، عطار، عرفي، حافظ، سعدي، خيام ۽ فردوسي وغيره جهڙا بلند پايي ۽ يگانهٔ روزگار شاعر پيدا ڪيا آهن ۽ انهيءَ ئي زرخيز ۽ شاداب خطي مان، پارسي زبان جو پهريون صوفي شاعر: ”سلطان العارفين حضرت شيخ ابو سعيد ابوالخير“ پيدا ٿيو.

هن بزرگ جو اصل نام نامي ۽ اسم گرامي: ”فضل الله“ هو ۽ ڪنيت: ”ابوسعيد“هيس. هن جو والد بزرگوار وري ”ابوالخير“ جي ڪنيت سان، ملڪ ۾ مشهور هو، جنهن کي ”شيخ ابوسعيد“ ءِ جمادي الثاني سن ٣٥٧ھ مطابق ٧ ڊسمبر سن ٩٦٧ع تي خاور علائقي جي ”منه“ نالي هڪ ڳوٺ ۾ عطا ٿيو. چون ٿا تہ هن پنهنجي زندگيءَ جا پهريان چوڏهن سال بلڪل مجذوبيءَ ۽ بيخبريءَ واري عالم ۾ گذاريا هئا، جنهن ڪان پوءِ ڪجهہ حال سڌير ۾ آيو هو، پر ان هوندي بہ چون ٿا تہ پوءِ بہ ڪڏهن ڪڏهن پنهنجي اصلوڪي جذبي ۽ جولان ۾ اچي ويندو هو.

تصوف جي تصنيفن ۾، هن جي متعلق ڪيترين ئي عجيب ۽ غريب روايتون بيان ٿيل آهن، جن مان هن بزرگ جي روحاني ڪمال ۽ وجداني منزلت جي سولائيءَ سان خبر پئجي سگهي ٿي.

شروعات ۾ پاڻ جڏهن هڪ دفعي ”سرخس“ نالي هڪ شهر ۾ داخل ٿيو، تڏهن ڏٺائين تہ ڪنهن مٽيءَ جي ڍير تي ”لقمان مجنون“ ويٺو پنهنجي پوستين کي ڳنڍ وجهي. پاڻ ڪافي دير تائين ان جي مٿان بيٺو رهيو. جڏهن لقمان درويش چٽيون هڻي بس ڪئي، تڏهن ڪنڌ مٿي ڪري شيخ موصوف کي چيائين تہ: ”ابوسعيد! اسان توکي ڳنڍ سان ٽاڪي پختو ڪري ڇڏيو آهي.“ ان ڪان پوءِ لقمان درويش، شيخ صاحب کي هٿ کان وٺي، ”شاهہ ابوالفضل“ جي درگاهہ تي آيو ۽ اتي پهچڻ سان عرض ڪيائين تہ: ”ابوسعيد کي سنڀاليو، هي جيستائين جيترو

هوندو تيستائين اوهان جي خدمت ۾ رهندو." هن ڪان پوءِ هو هميشه لاءِ حضرت شاهه ابوالفضل جي حلقهِ ارادت ۾ شامل ٿي ويو.

هڪ ڏينهن شيخ صاحب، پنهنجي پيرِطريقت جي اجازت سان ملڪ جي مشهور فقيه "خواجه بوعلي" جي درس ۾ اچي شامل ٿيو، جتي ان وقت، "قل الله ثم ذرهم في خوض يلعبون" آيت ڪريمه جو تفسير ٿي رهيو هو. تفسير ٻڌڻ سان شيخ صاحب جي مٿان هڪدم وجد واري ڪيفيت طاري ٿي ويئي. خواجه صاحب هن جي حال کي ڏسي، کيس سمجهي ويو ۽ دريافت ڪيائينس، ته رات ڪٿي گذاري هئينءَ؟ شيخ صاحب جڏهن جواب ۾ ورائيس، ته پير ابوالفضل جي خدمت ۾، تڏهن خواجه صاحب تلقين ڪيس، ته هو وري ان وٽ ئي موٽي وڃي ۽ هن ڪان پوءِ ان جو وٽس اچڻ حرام آهي!

شيخ صاحب پوءِ حيران ۽ پريشان حال ۾، پنهنجي مرشد وٽ موٽي آيو، جنهن کيس ڏسڻ سان چئي ڏنو ته:

مستک شده همي نه داني پس و پيش
هان گم نه کني تو اين سر رشته خويش!

هن بعد حضرت پير ابوالفضل جي زندگيءَ تائين شيخ صاحب اتيئي رهيو. مرشد جي وفات ڪان پوءِ وري "شيخ ابوالعباس املي" جي خدمت ۾ آيو ۽ اتي رهيو. هڪڙيءَ رات جو سير چوڙائڻ جي ڪري، سندس مرشد جا سڀيئي ڪپڙا رت ۾ خراب ٿي پيا، جنهڪري پنهنجا ڪپڙا لاهي، مرشد جي اڏو رکيائين ۽ سندس ڪپڙا وٺي، رات جي پيٽ ۾ ڌوئي صاف ڪري ۽ سڪائي ٻئي ڏينهن صبح جو آڻي سندس حضور ۾ حاضر ڪيائين، جنهن تي مرشد کيس چيو ته هاڻي اهي وڃي اوهان پهريو!

هن واقعي ڪان سال کن پوءِ، پنهنجي مرشد جي ارشاد سان، پنهنجي وطن "منه" ۾ موٽي آيو، جتي پنهنجي زندگيءَ جي آخري دم تائين، عوام جي تعليم ۽ تربيت ۾ مشغول رهيو.

ايران جا مشهور شاعر، فردوسي ۽ مشهور فلسفي ۽ حڪيم شيخ بوعلي سينا سندس همعصر هئا ۽ سندن وچ ۾ خط و ڪتابت پڻ هلندڙ هئي، جا سندس سوانح حيات ۾ موجود آهي. چون ٿا ته شيخ بوعلي سينا ڪيترن مشڪل ۽ پيچيده مسئلن متعلق هن ڪان ئي مشورا دريافت ڪندو هو. هڪ پيري هڪ جاءِ تي هنن ٻنهي بزرگن جي گڏجاڻي ٿي ۽ جڏهن هڪٻئي ڪان جدا ٿيا، تڏهن شيخ بوعلي سينا بابت ٻڌايائين ته "هو جيڪي ڪجهه ڄاڻن ٿا، سو آءٌ وينو ڏسان ٿو" ۽ شيخ بوعلي سينا وري سندس متعلق ظاهر ڪيو ته "هو جيڪي ڪجهه ڏسي ٿو، سو آءٌ ڄاڻان ٿو!" اهوئي حقيقت ۾ تصوف ۽ فلسفي جي درميان فرق ۽ تفاوت آهي.

شيخ صاحب پنهنجي دؤر جو هڪ مشهور عالم هو ۽ ملڪ جي صوفياءِ ڪرام ۾ وڏو مرتبو حاصل ڪري چڪو هو. ايران جي سرزمين تي صوفيانه خيالات سڀ ڪان اول پنهنجي شعر ۾

هن صاحب ڏي پيش ڪيا هئا. هن ڪان اڳ دنيا، تصوّف جي حقيقت ۽ ان جي مشڪل مسئلن ڪان بلڪل بيخبر ۽ ناآشنا هئي. هن بزرگ پنهنجي شعر ۾ تصوّف جا اهڙا تہ عجيب ۽ حيرت انگيز نڪتا پيش ڪيا آهن، جن جي مطالعي سان، انسان جي دل تي روحاني قسم جو ڪيف طاري ٿي وڃي ٿو!

هن جي شاعريءَ تي جرمنيءَ جو هڪ مشهور مستشرق، "ايٿي" (Ethe) لکي ٿو تہ: "ابوسعيد ابوالخير، پارسي زبان جو اهو شاعر آهي، جنهن عجمي شاعريءَ ۾ سڀ ڪان اول فلسفي، تصوّف ۽ مذهبي خيالات جو اظهار ڪيو ۽ ان کي هر عام ۽ خاص وٽ مقبول ڪيائين. هن تصوّف جي تعليم کي ترتيب ڏني ۽ ان جا قاعدا قانون جوڙيائين. القصہ هن پارسي شاعريءَ ۾ هڪ نئين رنگ ۽ ڍنگ جو بنياد وڌو، جيڪو ملڪ جي صوفيانہ شاعريءَ ۾ هڪ علحدي ۽ جداگانہ حيثيت رکي ٿو."

سندس عالمانہ ۽ عارفانہ منزل جي هن مان بہ خبر پوي ٿي، تہ هڪ دفعي سندس هڪ عقيدتمند ڪيس ٻڌايو تہ "سائين، فلاڻو شخص پاڻيءَ جي مٿان هلندو آهي." جنهن تي ان کي ورائي ڏنائين تہ "اها ڪا وڏي ڳالهہ ڪانہ آهي، ڪک پن بہ پاڻيءَ جي مٿان ترندا آهن!" پاڻ اهڙين ڳالهين تي ڪو اعتبار ڪونہ ڪندو هو ۽ هميشہ چوندو رهندو هو، تہ صحيح معنيٰ ۾ عزّت ۽ منزلت جو مالڪ اهو ماڻهو آهي، جيڪو دنيا سان تعلقات ۽ وهنوار رکڻ سان گڏوگڏ ڌڻيءَ جي ياد ۽ عبادت ڪان بہ غافل نٿو رهي؛ يعني:

هيئون ڏجي حبيب کي لڳ گڏجن لوڪ.

هن بزرگ جو صوفيانہ شعر، خاص طور تي، هن جون رباعيون پڙهڻ ۽ دل سان هنڊائڻ جي قابل ۽ لائق آهن. نموني طور، سندس چند رباعيون، هن هيٺ عرض رکجن ٿيون:

اي دلبر ما! مباش بي دلبر ما، يک دلبر ما به از صد دلبر ما،
نہ دلبر ما نہ دلبر اند برما، يا دلبر ما فرست يا دلبر ما!

"(اي، منهنجي سيني ۾ رهڻ واري دل! تون محبوب ڪان سواء نہ رهہ، ڇو تہ اسان جو محبوب اهڙين سوَن دلين ڪان، جي اسان جي سينن اندر رهن ٿيون. بهتر آهي، (پر هائي) نہ اسان جي دل ٿي اسان جي سيني ۾ آهي ۽ نہ محبوب ٿي اسان جي بغل ۾! (ان ڪري، اي خداوند ڪريم!) يا تہ اسان جي محبوب کي (اسان ڏانهن) موڪل يا (ڪم از ڪم) اسان جي دل کي ئي واپس ڪر تہ جيئن عشق ۽ فراق جي چيره دستين ڪان نجات حاصل ٿئي!"

من دوش دعا کردم و باد امين،
تا بہ شود آن دوچشم بادامين؛
از ديدهٔ بدخواه ترا چشم رسيد،
در ديدهٔ بدخواه تو بادامين!

"مان ڪالهہ رات جو دعا گهري رهيو هئس ۽ هوا "آمين" چئي رهي هئي، تہ جيئن محبوب جون بادامي نماءُ اکيون چاق ٿي وڃن. اي محبوب! توکي دشمن جي بِنظر کان ڏک ۽ صدمو پهتو آهي، خدا ڪري جو ان بدخواهہ جون اکيون ڦٽي پون!")

تـا چـنـد کشم غصہ هر نـاکس را
و زخست خـود خاک شوم هرخس را
کـارم بـدعـا چـو برنمي آيد راست
دارم سہ طلاق ايـن فلک اطلس را!

"(آءٌ ڪيستائين هر ڪميني ماڻهوءَ جي ڪاوڙ برداشت ڪندو ۽ خواريءَ سبب هر ادني جي اڏو جهڪندو رهان؟ جڏهن دعا مان بہ ڪو ڪارج سرندو نہ ڏسان، تڏهن هن نيلگون آسمان کي ٽي طلاقون ڏيئي ڇڏيم!"

گہ ميگردم بـر آتـش هـجـر کـبـاب
گہ سرگردان بـحـر غـم همچو حـبـاب
القصہ چو خـار و خس در اين دير خراب
گہ بـرسـر آتـشم گـهـي بـرسـر آب!

(ڪڏهن مان وڇوڙي ۽ فراق جي باهہ ۾ ڪباب وانگر پچي رهيو آهيان ۽ ڪڏهن غم جي بحر ۾ حباب وانگر، حيران ۽ پريشان ڦران ٿو! مطلب تہ هن دنيا ۾ ڪک پَنَ وانگر ڪڏهن باهہ جي مٿان آهيان تہ ڪڏهن پاڻيءَ منجهہ!)

تاپاي تـو رنج گشت و با درد بساخت
مسکين دل رنجور مـن از درد گداخت
گـويـا کـہ ز روزگـار دردي دارد
اين دردکہ در پاي تو خود را انداخت.

"جڏهن تنهنجو پير تڪليف کان سور ڪرڻ لڳو، تڏهن منهنجي مسڪين ۽ رنجور دل ڏک کان ڪومائجي ويئي! سمجهجي ٿـو تہ هيءُ ڏک بہ زماني جو ستايل آهي، جو اچي تنهنجي پيرن پيو آهي!"

گـر مـرده بـوم بـر آمـده سالـي بيست
چہ پنداري کہ گورم از عشق تهيست؟
گر دست بخاک مـن نهي کاينجا کيست
آواز دهـم کـہ حـال معشوقم چيست!؟

"منهنجي مرڻ کان ويهہ ورهيہ پوءِ، ڇا تون اهو خيال ڪري ٿو سگهين، تہ منهنجي قبر عشق کان خالي آهي؟ (هائي بہ) جيڪڏهن تون منهنجي قبر تي هٿ رکي دريافت ڪرين

تہ هن ۾ ڪير (دفن) آهي، تہ مان جيڪر جواب ڏيانءِ تہ منهنجي محبوب جو ڪهڙو حال آهي!"

در بحر يقين ڪہ در تحقيق بسي است
گرداب درد چو دم ڪشي، نفسي است
هرگوش صدف حلقهٔ چشمت پر آب
هر موج اشارهٔ ز ابروئي ڪسي است!"

"ايمان ۽ ايقان جي بحر ۾ تحقيق جا موتي تمام گهڻا آهن، پر ان ۾ "دم ڪشي نفس" وانگر ڪُن بہ (ڪافي) آهن. سپڪا اک، ڳوڙهن ڀريل اک جو حلقو آهي ۽ هر موج ڪنهن (محبوب جي ابروءَ جو اشارو!"

آن شب ڪہ سرا بوصل آن مہ رنگ است
بالائي شب ڪوتہ و پهن تنگ است
و آن شب ڪہ ترا برمن مسڪين جنگ است
شب ڪور وخروس گنگ و پروين لنگ است!

"جنهن رات ماهرو جي وصل ۽ ميلاپ جي خوشي حاصل ٿيندي آهي، تڏهن رات ننڍي ۽ مختصر ٿي ويندي آهي ۽ جڏهن وري تنهنجي مون مسڪين سان جنگ هوندي آهي (يعني تون رُٺل هوندو آهين) تڏهن رات ڪاري، ڪُڪڙ گونگو ۽ ڪتيُون رڙهن ڪان منڊيون ٿي پونديون آهن!"

اي دوست! اي دوست! اي دوست! اي دوست
زور تو ازان ڪشم ڪہ روئي تو نيڪوست
مردم گويند بهشت خواهي يا دوست؟
اي بي خبران! بهشت با دوست نيڪوست!

"اي دوست! مون تنهنجا نالا ان ڪري ورد ڪيا آهن، جو تون سهڻو ۽ خوبصورت آهين! ماڻهو مون ڪان پڇندا آهن تہ تون بهشت ٿو چاهين يا دوست؟ (انهن کي مان جواب ۾ چوندو آهيان تہ) اي بيخبرو! بهشت دوست سان ئي ڀلو لڳندو آهي!"

دلبر دل خستہ رائگان مي خواهد!
بفرستم گر دلش چنان مي خواهد
وانگاه بنظاره ديده برده بنهم
تا مزده ڪہ آورد ڪہ جان مي خواهد.

"محبوب منهنجي ٿتيل دل کي اجايو طلب ڪري رهيو آهي. جيڪڏهن ان جي اها مرضي آهي تہ پوءِ مان اها آن ڏانهن موڪلي ڏيندس ۽ پوءِ رستي ۾ اکيون وجهيو ويٺو

هوندس، تہ ڏسان ٿہ هيءَ خوشخبري ڪير ٿو آڻي تہ هاڻ هو (مون کان) جان ڳھري وهيو آهي!"

گويند کہ محتسب گماني نبرد
اين پردهٔ تو پيش جهاني ندرد
گويم کہ ازين شراب اگر محتسب است
در يابد و قطرهٔ بجاني بخرد!

"ماڻهو چون ٿا تہ متان تنهنجي شرابخوريءَ جو گمان ڪوتوال کي نہ پئجي وڃي ۽ پوءِ هو توکي دنيا ۾ بدنام ڪندو وتي! آءٌ انهن کي جواب ۾ چوندو آهيان تہ جيڪڏهن ڪوتوال کي هي شراب ملي وڃي تہ هوند هو ان جي هڪ-هڪ قطري کي پنهنجي جان جي عوض ۾ خريد ڪري وٺي!"

رفتم بہ طبيب و گفتم از دردِ نهان
گفتا کہ زغير دوست بر بند زبان
گفتم کہ غذا؟ گفت همين خونِ جگر
گفتم پرهيز؟ گفت از هر دو جهان!

"مان طبيب وٽ ويس ۽ ان کي پنهنجي لڪل درد جو احوال ڪيم. ان چيو تہ دوست کان سواءِ (ٻئي جي ذڪر کان) زبان بند رک! پڇيومانس تہ کاڌو ڇا کاوان؟ چيائين تہ جگر جو خون! وري دريافت ڪيومانس، تہ پرهيز ڪهڙي ڪريان؟ وراڻيائين، تہ ٻنهي جهانن کان!"

يارب! در خلق تکيہ گاهم نکني
محتاج گدا و پادشاهم نکني
موی سيہ ام سفيد کردي بکرم
با موئي سفيد، روسياهم نکني!

"منهنجا رب" سائين! ماڻهن جي دروازي کي منهنجو تڪيو نہ ڪجانءِ ۽ نہ وري مون کي ڪنهن گدا يا بادشاھ جو محتاج ڪجانءِ! منهنجي ڪارن وارن کي تو پنهنجي فضل و ڪرم سان سفيد ڪيو آهي ۽ هاڻي وري انهن سفيد وارن سان مون کي منهن ڪارو نہ ڪجانءِ!"

مطلب تہ شيخ ابوسعيد ابوالخير جو سمورو شعر نهايت سٺون سڌو ۽ عام فهم زبان ۾ آهي ۽ ان کي "وحدت الوجود" جي نڪتہ نگاھ سان نهايت سادي ۽ پرسوز نموني سان نباهيو ۽ سهڻي سليقي سان ادا ڪيو اٿس. هن جي شعر کي جيڪڏهن خوض ۽ خيال سان ڏسبو ۽ اندر وارين اکين سان ويهي ويچاربو تہ اسان کي پتو پوندو تہ هن جو سارو ڪلام نهايت

لذيذ ۽ دل کي سرور بخشيندڙ ۽ تصوف جي مشڪل مسئلن ۽ ان جي پيچيده اصطلاحن کان بلڪل بعيد ۽ صاف آهي.

هنن لاثاني صوفي شاعر جو موت، ٨٣ ورهين جي ڄمار ۾ ٤ـ شعبان المعظم سن ١٠٥٤هه مطابق ١٢- جنوري سن ١٠٤٩ع تي، پنهنجي وطن مالوف ۾ ٿيو هو ۽ اتيئي کيس دفن ڪيو ويو هو.

حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائي (عليه الرحمة) هنن بزرگن متعلق ٿي فرمايو آهي ته:

مرڻا اڳي جي مئا، سي مري ٿيا نه مات
هوندا سي حيات، جيئڻا اڳي جي جيئا!

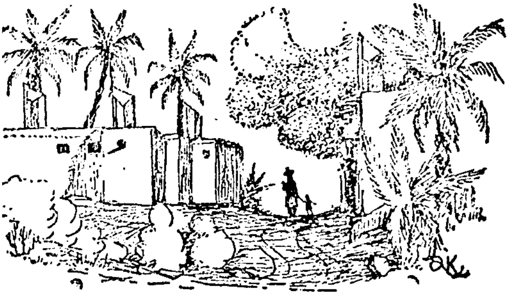

ادبي خبرنامو

سنڌ جي ديني ادب جي نمائش

٧-جنوري ١٩٧١ع تي، سنڌ يونيورسٽيءَ جي "حيدربخش جتوئي پويلين" ڄامشوري ۾، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ جي اهتمام سان، سنڌ جي ديني ادب جي هڪ عظيم الشان نمائش منعقد ٿي، جنهن جو افتتاح ليفٽيننٽ جنرل رخمان گل، گورنر سنڌ ۽ چانسيلر سنڌ يونيورسٽيءَ ڪيو.

هن نمائش ۾، سنڌ يونيورسٽي لئبرري، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، سنڌي ادبي بورڊ، شاهه ولي الله اڪيڊمي، پير جهنڊي جي ڪتبخاني، ڊاڪٽر نور محمد ٽالپر جي ڪتبخاني ۽ ٻين علمي مرڪزن مان هزارين بي بها مخطوطا ۽ ڇپيل ڪتاب، فني ترتيب سان رکيا ويا هئا. انهن ۾ قلمي قرآن شريف، حديث، فقه، تصوف، اصول حديث، اصول فقه، سيرت، تذڪره ۽ ٻين ديني فنن تي، سنڌ جي پراڻن برگزيده روزگار عالمن، مفسرن، محدثن ۽ فقيهن جا علمي شاهڪار رکيل هئا. انهن کان علاوه اڄ تائين ڇپيل سنڌي ديني ڪتابن ۽ رسالن جو پڻ وڏو ذخيرو رکيل هو.

نمائش جي افتتاحي تقريب ۾، سڀ کان اول پروفيسر الحاج سيد غلام مصطفيٰ شاهه، وائيس چانسيلر سنڌ يونيورسٽيءَ، استقباليه خطبو پڙهيو، جنهن ۾ موصوف سنڌ يونيورسٽيءَ جي تعليمي خدمتن ۽ سنڌ جي عالمن جي علمي ڪارنامن جو تفصيل سان ذڪر ڪيو.

محترم شاهه صاحب چيو ته

"... ديني ادب ۾، برصغير جو ڪو به حصو سنڌ کان اڳتي وڌي نه سگهندو. برصغير ۾ قرآن شريف جو پهريون ترجمو، جيڪڏهن ڪنهن زبان ۾ ڪيو ويو ته اهو ٽينءَ صديءَ هجريءَ ۾ سنڌي زبان ۾ ڪيو ويو ۽ ڏهين صديءَ هجريءَ ۾ حضرت مخدوم نوح هالائيءَ فارسيءَ ۾ پهريون ترجمو ڪيو. مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ کان وٺي عبيدالله سنڌيءَ تائين ٿي گذريل، سنڌ جي عالمن ۽ سنڌ جي تصنيفات کي، ڪي بيخبر ئي نظرانداز ڪري سگهندا."

جناب شاهه صاحب کان پوءِ، مولانا غلام مصطفيٰ قاسميءَ تقرير ڪئي، جنهن ۾ هن صاحب سنڌ جي ديني ادب جي موجوده وسيع سرمايي جو ذڪر ڪيو ۽ اوائلي دور ۾، سنڌ جي

عالمن جي علمي ڪارنامن جا عمدا مثال بيان ڪيا. مولانا قاسميءَ جي تقرير کان پوءِ، 'سنڌي ادبي بورڊ' جي سيڪريٽريءَ مسٽر غلام ربانيءَ، بورڊ جا ڇاپيل چونڊ ديني ڪتاب، جناب گورنر صاحب جي خدمت ۾، بورڊ جي پاران، تحفي طور پيش ڪيا، جي موصوف شڪريي سان قبول ڪيا. ان کان پوءِ سنڌ جي مشهور محقق ۽ مورخ جناب سيد حسام الدين راشديءَ سنڌ جي عالمن ۽ اديبن طرفان، گورنر صاحب جي اجرڪ پوشيءَ جي رسم ادا ڪئي، جنهن تي مجلس ۾ شريڪ معزز مهمانن، خواتين ۽ حضرات تحسين جو اظهار ڪيو. ان کان پوءِ سنڌ جي گورنر ليفٽيننٽ جنرل رخمان گل، پنهنجي جوابي تقرير ۾ سنڌ جي عالمن کي خراج تحسين پيش ڪندي فرمايو ته

"اسلامي دنيا ۾ سنڌ اهو مردم خيز خطو آهي، جنهن جي اسلامي خدمتن کي اڳيان رکي کيس 'باب الاسلام' سڏيو ويو آهي. مان سنڌ جي عالمن ۽ بزرگن جا مخطوطا ۽ مسودا ڏسي خوش ٿيو آهيان. سنڌ جي عالمن جا ديني خدمت ڪئي آهي، ان تي اسان کي فخر ڪرڻ گهرجي."

نمائش جي علمي حيثيت کي اڳيان رکي، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ هڪ ڪئٽلاگ پڻ شايع ڪيو هو، جنهن ۾ نمائش ۾ رکيل، ڇپيل ڪتابن ۽ مخطوطن جي تفصيل سان لسٽ ڏني وئي هئي. ان ۾ عربي، فارسي ۽ سنڌي زبان جي هزارن ڇپيل ۽ اڻڇپيل ڪتابن جو جامع تذڪرو موجود آهي.

هن نمائش کي هزارن علم دوست ماڻهن ڏٺو ۽ پسند ڪيو.

—ادارو

سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد سنڌ.